

Ո Ք Ի

Metamorphosis

- Շչ...

Առանց դրուելու շարժելու աչքերը վեր առաւ դիրքին վրայէն եւ նայեցաւ ձայնին կողմը. ննջարանին դուռն էր, անցքը, եւ անցքէն անդին բաղնիքը, որուն բաց դռնէն մուտք կը նայէր անտարբեր: Շաբոնակեց ընթերցումը: Երկու բառ դեռ չէր կարդացեր

- Շչ... շչ...

Կրկին նայեցաւ. բաղնիքին մուտքին մէջ փայլուն բան մը կը շարժէր.

- Գոհա՞ր...

Փայլքը մարեցաւ ու ետ երեւցաւ. կարծես կը տատամսէր. յետոյ սկսաւ մօտեանալ ծփալով:

-Ո՞վ... Ի՞նչ... դուն..., - սիրտը պիտի կենար:

- Ես ալ կը վախնամ, - ձայնը ծփացող փայլքէն կու գար, - առաջին ելլելու է:

- Ո՞վ ես, Ի՞նչ ես, - հազիւ հարցուց:

- Ոգի:

Ձայնացող ինչո՞ւ եկար. պատասխանէն կը վախնար՝ չըլլայ տանելու եկեր է...

Ոգին լսեց մտածումը:

- Ըսին որ ոգի մը կ'ուզես եղբ, զիս զրկեցին:

Յիշեց. միշտ ալ մտածեր էր, թէ ինչո՞ւ Անգլիացիներուն տուններուն մէջ ոգիներ կան, իսկ իրենց տուններուն մէջ չկան:

Անգլիացի էր գացած. նոյնիսկ Անգլիացի էր տեսած. գիտցածը գիրքերէն կու գար, եւ այդ գիրքերը շատ բան կ'ըսէին:

Ոգին մօտեցեր ու նստեր էր քովը, անկողնին վրայ:

- Կեցիր գիրքս վերցնեմ:

- Բան չըլլար, մի վախնար, ծանրութիւն չունիմ, գիտես: Ըսէ՛, ինչո՞ւ ոգի կ'ուզես:

- Ը,՝ չեմ մտածած, պարզապէս ուզեր եմ. կարծեմ որովհետեւ ոգիները դարբնու պատմութիւն հաստատող շօշափելի վկաներ են:

Ոգին քիթին տակէն խնդաց, թէ եւ քիթ չունէր, ունեցածը այդ ծփանուտ փայլքին մէջ նոյնքան խիտ կերպով փայլող աչքերն էին, կամ այն խոռոչները, ուր մեր գիտցած աչքերը պէտք էր ըլլային: Ոչ քիթի, ոչ ալ աչքերու կարիք ունենալու էր ոգին, որ ամէն բան կ'իմանար, պարզօրէն կ'իմանար:

- Ինչո՞ւ կը խնդաս:

- Շօշափելի ըսիր. ես՝ շօշափելի՞...

- Վստահ եմ որ հասկցար ըսել ուզածս. նայէ, մենք ալ Անգլիացիներուն չափ ու թերեւս ալ աւելի հին ազգ ենք, անոնց չափ բայց թերեւս նուազ՝ սնահաւատ, բայց ոգիներ չունինք, ինչո՞ւ...

Կարծես ոգի ունենալ-չունենալու խնդրը էր իր գոյութեան ամէնէն թէժ հարցն էր, որուն լուծումը պիտի որոչէր իր ըլլալ-չըլլալը...

- Ոգիները հնութիւն կը սիրեն:

- Հնութիւն, ուզածիդ չափ հնութիւն կայ տան մէջ, հոն, վերը, ձեռքունը... Ինչո՞ւ կը խնդաս, չե՞ս հաւատար...

Ոգին երբ տեսաւ մարդուն տաղնապը, դարբեցաւ խնդալէն եւ տխուր-տխուր ժպտեցաւ.

- Ձեռքունը տունս պէտք էր ըլլար, - Ը

սաւ, - բայց այնքան քիչ բան կայ վերը, այնքան կոկիկ է...

- Վերը՝ պարա՞պ... մեծ-մայրիկիս օժիտի սնտուկը

- Ձկայ:

- Մեծ-հայրիկիս պղնձեղէնը

- Ձկայ:

- Լէկէնները, դոյլերը, թասերը...

- Ձկան:

- Փայտի վառարանը

- Ձկայ չկայ չկայ:

- Հապա ի՞նչ կայ, - կաթուած պիտի ստանար:

- Ուսածարտէ քանի մը սնտուկ, մէջը դարդարուն ապակեղէն, մէկ-երկու պընակ ալ մեծ-մօրդ պնակներէն, եղբ, կինդ վրայի վարդագոյն վարդերը շատ սիրած ըլլալուն, զանոնք փրկեր է դաղթէ եւ աքսորէ:

- Ուրկէ՞ գիտես:

- Գալէս առաջ ձեր պատմութիւնը ձեռքս տուին, որ կարգամ, դիտեմ ո՞ւր կու դամ (կարծես թուրիսթ կու դամ եւ ոչ՝ դործի...): Լաւ որ քանի մը էջ էր եղած-չեղածը:

- Հիմա ո՞ւր պիտի ապրիս ուրեմն:

Ոգի մը գտեր էր, չէր ուզեր զայն եւս կորսնցնել:

- Տեղ մը կը գտնեմ կ'երեւի այս անգիտեմ տան մէջ, ուր ուրոյն բան չըլլայ. ամէն բան ամէնուն ունեցածին պէս է՝ կահոյքը, ապակեղէնը, հագուած-քը...

- Նայի՛ր, կը տեսնե՞ս այս պահարանը, - եւ ցոյց տուաւ անկողնին քովի գլխարկին սեղանը, - այստեղ մեծ-հայրիկիս թուղթերն ու օրատետրերը կան:

- Այո՞, միակ տեղը ուր կ'նշդ մաքրաջրող ձեռքը չէ հասեր:

- Այստեղ կրնաս հարազատ զգալ, չէ՞: Ոգին մոռնի պէս քուլալ-քուլալ փոքրիկ պահարանը մտաւ, անշուշտ առանց փեղկի բանալ-գոցելու:

- Ի՞նչ է, դեռ չես քնացեր, - կինը ներսէն կանչեց. Թի.Վի.ին առջեւ կուտ կ'ուտէր:

Կը մտածեմ պիտի ըսէր, բայց նախընտրեց լուռ մնալ: Յետոյ լոյսը մարեց. աւելի հանդիստ կրնար մտածել:

Երկու կէտեր քովէն փայլեցան:

- Հաւանցա՞ր:

- Շատ հին չեն թէ եւ, բայց լաւ է թուղթի ու մեկանին հոտը: Տակաւին կը մը մտածես, չէ՞, թէ ինչու իրենք ունին եւ դուք չունիք:

- Կը մտածէի թէ ինչո՞ւ կ'ինս այդ բոլորէն ձերբազատուեր է. չէ՞ որ ձեռքունն էին եւ զինք չէին խանդարեր:

- Կը խանդարէին երբ որ երթալը մօտենայ:

- Ի՞նչ երթալ. ո՞ւր:

Երկու փայլող կէտերը անհետացան արագօրէն:

Երթալ: Թերեւս պիտի մտածէր օր մը երթալ, երբ դաւակը գալ տարի համալսարան աւարտէր, մասնագիտութեան երթար եւ չուզէր վերադառնալ. այն ատեն...

Այն ատեն որքա՞ն բան այստեղ ձգել պիտի ստիպուէր, որքան մանր ու աննշան իրեր, որոնք իր կեանքին, իր ըն-

երբ Ում Իսմայիլը գրասենեակին չեմին կեցաւ վեհերոտ, Ապու Իսմայիլը, որ Սիհամին քիթը մտած ժպիտով ու ծեծեծեքումով բան մը կը խնդրէր, զգալի տագնապ ապրեցաւ. ժպիտը չքացաւ, դէմքը դարձաւ խոժոռ, պրկեց մարմինը, եւ գլուխը պոռաց:

- Ի՞նչ կ'ուզես:

Սիհամին աչքերուն առջեւ կատարուած այս ըրպէական կերպարանափոխումը հաւատալի չէր. աղջիկը դարձած նայեցաւ դռներուն մէջ կեցած կնոջ, յետոյ դարձաւ Ապու Իսմայիլին, որ կրկին պոռաց:

- Ի՞նչ կ'ուզես ըսինք, ինչո՞ւ հոս եկեր ես:

- Դրամ, - հազիւ մոռնջեց կինը:

- Ձէի՛ր կրնար համբերել մինչեւ տուն գալի:

- Կ'երեւի կարեւոր բան մը կայ, ես Ապու Իսմայիլ, - միջամտեց Սիհամը անզգալաբար:

Ապու Իսմայիլը կարծես մոռցեր էր Սիհամին ներկայութիւնը. ցնցուեցաւ, յետոյ աւելի մեղմ քսաւ.

- Ի՞նչ է, Ի՞նչ կայ:

- Տղադ հիւանդ է, տաքութիւնը...

- Թաց լաթ դիր ըսինք:

- Դրի՛ր չեղաւ. Ում Ալին ըսաւ՝ բժիշկ պէտք է...

- Օ՞Ֆ, օ՞Ֆ, դաւակ չեն փորձանք են...

- Եւ քայլ առաւ դէպի ելքը:

Ում Իսմայիլը սարսափահար ետ-ետ գնաց, մինչ մարդը առանց ուշադրութիւն դարձնելու դուրս ելաւ:

Երկու կիները մինակ մնացին:

- Կը ծեծէ՞, - յանկարծ հարցուց Սիհամը, ինքն ալ դարմանալով իր հարցումին:

Ում Իսմայիլը աւելի վախցաւ. մորթուող հորթի նայուածք ունէր. Սիհամը յաճախեց պատասխանի սպասեց:

- Գիտես, էրկիմարդ է, - մոռնջեց միւս կինը, կարծես վերջնականօրէն մոռցեր էր սովորական ձայնով խօսիլ:

- Կծծի՞ է, - շարունակեց Սիհամը հարցապնդումը:

Ապու Իսմայիլը անսպասելի մտաւ.

- Ա՛յ, ա՛յ ու կորսուէ՛ հոսկէ, - տըլաւ հարկերնոց մը, հինգ հարիւրին մնացեալ մանրուքը գրպանը թխմեց, դարձաւ Սիհամին, անմիջապէս հագուելով նախկին ժպիտն ու ծեծեքումը:

Ում Իսմայիլը պահ մը, երկա՛ր պահ մը խորունկ տխրութեամբ դիտեց ամուսինի կերպարանափոխումը, յետոյ

- Այո՛, - լքաւ բարձրաձայն, նայեցաւ Սիհամին, նայուածքին մէջ խանդ ու միջոնակամութիւն, եւ կռնակը դարձուց:

- Ի՞նչ, - հարցուց Ապու Իսմայիլը Սիհամին, - Ի՞նչ ըսաւ:

- Ոչի՛նչ: Ապու Իսմայիլ, գործիդ անցիր. Հիմա տնօրէնը կու գայ, թուղթերը դեռ չես պատրաստած:

- Բայց Սիհամ, չէ՞ որ կը խօսէինք մեր համաձայնու...

- Մոռցի՛ր. վերջնականապէս մոռցի՛ր, - ըսաւ աղջիկը, եւ գլուխը կախեց թուղթերուն վրայ:

2004 Մայիս 15

տանիքին կեանքին պատմութիւնը կը պահէ իրենց վրայ եւ իրենց միջեւ: Իսկ եթէ չերթար, եթէ չարունակէր մնալ այստեղ, այս քաղաքը, ուր իր պապերը հասեր էին ամբարձու միայն իրենց կեանքերը պահած...

Ա՛յո է պատճառը, որ կեանքէն դատուելի ոչ մէկ բան արժէք ունի այստեղ, ոչ իսկ հնութիւնները, որոնք հոգեկանին կողքին, աւելցող տարիներուն հետ, նիւթական արժէքի ալ յաւելում կ'ունենան:

Բայց ոչ. կազմ ու պատրաստ պիտի կենանք, որ առաջին ազդանշանին իսկ առնենք մեր ձեռքի պայուսակները ու երթանք: Ո՞ւր: Տեղ մը, որ վերջնական չըլլայ, տեղ մը ուրկէ կարենանք կրկին այլ տեղ երթալ: Հայաստան: Անշուշտ ոչ: Հայաստանը վերջնական է, իսկ մենք թափառիլ կ'ուզենք, կեանքը վայելել կ'ուզենք, զայն փնտռելով:

Եւ անշուշտ չի մնար ո՛չ հնութիւն, ոչ դաղանիք, ոչ խորհրդաւորութիւն տան մէջ, քոյր տուններուն մէջ, բոլոր մարդոց կեանքերուն մէջ: Ո՞վ պիտի յիշեցնէ ուրեմն մեզի մեր գաղանիքները:

- Մնա՞մ թէ երթամ, - ոգին գինը մոտրումներէն արթնցուց, ետ բերաւ:

- Չըսիր ինձի՛՝ Ի՞նչ ոգի ես, որո՞ւն ոգին ես. չա՞ր ես, թէ բարի:

- Կ'երեւի չես մեծցած եւ մէջը մանկուածեանք անկատար փափաքները դեռ կ'ապրին. այդպէս չըսե՛ր Ֆրէժօյը: Չար ու բարի ոգիներ չկան. կան փնտռող ոգիներ միայն, որոնք այնքան զօրաւոր պատճառներ ունին զիրենք այստեղ պահող, որ մինչեւ չլուծեն, չեն կրնար հեռանալ... Ես եկեր եմ մեծ-հօրդ պղնձեղէնը փնտռելու. չէ՞ որ անոնք հօրը ձեռքին գործերն էին, եւ զանոնք դուրսգնալով կը պահէր հայրիկդ, հօրը դուրսգնալու պէս:

- Ուրեմն մինչեւ. չդանես, չե՞ս երթար:

- Ո՛չ:

- Լաւ է: Շա՛տ լաւ է:

Պիտի մնար ուրեմն եւ դառնար ապրող կապը իրմէ մինչեւ անցեալ, կամ անցեալէն մինչեւ իրեն երկարող:

Ոգին երբ տեսաւ, որ մարդը խորունկ քուն մտաւ, ինքն ալ քուլալ-քուլալ գնաց ծուարիլ հին տետրակներուն եւ մեկանին հօտին մէջ... Ապահով վայր մը գտեր էր:

2004 Հոկտեմբեր 13
Հալկալ

Քանի մը ամիս առաջ՝ լոյս տեսաւ, Պէյրուի, Արքահամ Ալիքեանի Ծղրի-
քը, նորէն քերթողագիրքը: Ինչպէս թելադրուած է խորագիրէն հատորը կու
զայ առաջին Ծղրիքէն Լտք (1993), իբրեւ նախորդին հոսքէն բխում մը: Ա-
ռաջին Ծղրիքը գրուած է 1964ին եւ արգիւրուած՝ մնացած է անտիպ: Այդ
խորհրդանշական թուոնին վերագրուած է «պատմել» վերադարձի մը պատ-
մութիւնը: Աւելի ճիշդ՝ դրեւ երկիր դարձին, ինչ որ կը կոչեն հայրենադար-
ձութեան անկարելիութեան քերթուածը: Հասկնալի պատճառներով, ատիկա
պիտի չհրատարակուէր ո՛չ Երեւան, ոչ ալ Պէյրուի պէս տեղ մը: Հապա՞
աղգային գաղափարախօսութիւնը... Ի հարկէ քերթուածը ունէր հարուստ
ինքնակենսագրական ենթախորք մը: Նոյնը կը պոստենք երկրորդ Ծղրիքին
մէջ, պէյրուիեան երկրորդ աքսորանքի մը մէջ գրուած, «յանձնաւոր անտես-
ւած անկրկնելի հայրենադարձութեան յիսնամեակին առթիւ»: Պարագայական

թուող այս նշումը պարագայական ոտանաւոր մը չաւետեր: Այլ անգամ մը եւս
լսելի կը դարձնէ չարագուշակ թռչունին ձայնը: Նո՞յնը: Ինչո՞ւ ոչ: Բայց ա-
ւելի դառն, աւելի սեւ, աւելի յուսահատ: Կրկնակ մեկնում, կրկնակ վերա-
դարձ, կրկնակ քերթուած: Նո՞յնը: Առաջին հատորին մէջ, Եթէ ծղրիքը կը
չարունակէր երգել, թէեւ բոլորովին վստահ չէր որ կընար ատիկա ընել ան-
վտանգ, երկրորդին մէջ կը դատապարտուի լռութեան. «Լռէ՛... մեռի՛ր, եւ
սա էջերուն մէջ, մեղմով յորդուն, / չորցի՛ր...»: Պիտի չպատմեմ ինչ որ այն-
տեղ կը քերթուի: Քերթուած մը չեն պատմեր: Ընթերցողին կը մնայ կար-
դալ... Ի հարկին ուրիշ քերթուած մը: Ուստի՝ ահա, յարգ անտիպ, «Սերկէյ
Եսենին»ը, որուն աղբերակը, տարբեր շեշտաւորումով, տարբեր գունաւորու-
մով շատ մօտիկն է երկու Ծղրիքներու ընթացին:

Գ.Պ.

Ս Ե Ր Կ Է Յ Ե Ս Ե Ն Ի Ն

Ես վարդը ճերմակ եւ դօղօշը սեւ
Ուղեցի երկրի վրայ պսակել:
Ս.Ե.

Փշրեցաւ, ինչպէս արեւը պայքած,
Հայելին պատի, Սերկէյ Եսենին:
Կապոյտ ջուր իջաւ աչքին փողոցի
Բոլոր լամբերուն,
Եւ լնկի խաղցող աղջնակի պէս,
Պատուանին տակ բոբր արօսեմին,
Ճուրի բոժոժներն իր հնչեցնելով,
Մէկ ոտքի վրայ կանգ առաւ իսկոյն:

Սեւ, գլանաձէ գլխարկով ու սեւ
Լօղիկով սեւ մարդն
Հայելին հետ փշրեցաւ անկար
Եւ սողոսկեցաւ խորշեր մթամած,
Որպէսզի վազն իսկ, իրար բերելով
Բեկոր ու փսուր, գերք խնամկար,
Խուլ ռեգալսօսէ, մնջեցեալ թաղող
Վանակաւի պէս, մինչեւ լուսարաց:

Եւ վազն այդ, վազն այդ վարգեց վրնջուն:
Արեւմբ գրուեցաւ քերթուածը վերջին.
«Նոր չէ մեռնիլն այս կեանքին մէջ, սակայն
Ապրիլն ալ, անշուշտ, նոր չէ աւելի»:
Կապուեցաւ գօտին
Ջեռուցման մեծ-մերկ, տաք խոզովակին.
Յունց մը լոկ: Նոյնիսկ չօտնեցար դուն...
Լեռնիցքադ: Պանդակ «Անգիւրներ»: Առում:
Յուրտ, ցո՛ւրտ: Տարեվերջ քան հինգ քիւի:

Հայելին լոկ շրջանակ մնաց:
Ա՛յ իրար չեկան
Խորշեր նշուող բեկոր ու փսուր,
Ուր կտորուանին էր նաեւ Սեւ մարդուն:
Ովկիանոսի պէս, ճնշեց սրտերու
Թմբկաբաղանքին վրայ ուսական
Նորեանիի պղպտուն գոյնով
Տխրութեան ոգին,
Զոր դուն ամէնուր,
Ինչպէս սրբութեան սրբոց ի ծնէ
Տրուած սուրբ երդում,
Տարիք քեզի հետ, սեղմած էու կուրծքին:

Գինեռուներու կիթառներն իրենց
Լարբերուն դրին սօսախէ հեղձակ:
Կորնցուց սօսափն իր բազմաբեղուն
Գեղջուկ տան մը ինն հովանի քիւկին:
Հարմուններու տակ համրացան գիւղի
Նրգող-կամաւող կոյսերն հերարձակ,
Եւ ոչ մէկ յիմար մտրուկ փորձեց ա՛լ
Հասնիլ գնացքին:

Մարգարի «Կապիտալ»ն այդպէս ալ, Սերկէյ,
Մնաց չընթերցուած,
Քանգի էջերէն, սողէն իսկ անոր
Այնպիսի տաղտուկ կը փչէր, որ հէֆ
Դեղձանիկն անգամ
Իր վանդակին մէջ ընկուտ կը սատկէր:
Լեռնի «դաժան համնար»ին երբեք
Զներեցիր, որ
Ան դժնէատես
Ռազմախնդրով ծաղկատար երես
Դարձուց երկրիդ մէջ պարտէզ ու ցանեք:

Նախագգացման ի՞նչ յայտնութիւն էր այն,
Որ երգուեցուց քեզ, քէ գեղազօր
Հովտեմբեր ըլլայ քէ «կարմիր Մայիս»,
Հոգիդ, հոգիդ ալ կու տաս դուն անոր,
Բայց երբեք՝ քնար:

Եւ այդ օր, գիտեմ, այդ օր, նոյն հետայն
Կարծես քէ կայծակ գարկաւ ուժգնակի
Յարասիի տաք ու կպչուն հոյգով
Յոյգերուդ ակին.
Լայնցաւ, գետացաւ, վոկլայացաւ ան,
Տալով սրտերուն յորդելու հնար:

Այդ օրուքնէ ալ ինքզինք տանուտեր
Զգաց Սեւ մարդն այն.
Ո՛չ եկուոր, ո՛չ հիւր:
Ան Գերբութիւնն էր,
Ինքնութիւնդ էր ան
Եւ սքանչանքի ներմակ հրաւեր,
Ճերմակ հրեշտակ,
Որ ի՛նչ փոյթ խոստ, ի՛նչ փոյթ ռեգաձայն,
Ի՛նչ փոյթ խուլ քէ կոյր,
Կրկնեց քեզ արդար կամակորուքեամբ
Ե՛ս, ե՛ս, ե՛ս՝ Միա՛կ...

Կրնայի՞ր միթէ, Սերկէյ Եսենին,
Ինչպէս քառաշար ու կարապետիդ
Հասկի շրջիւնին,
Ունկն չդնել անոր, որ մահով
Ու մեռցնելով միայն կը սնի
Եւ մեռցնելով, մեռցնելով՝ ալ
Կապրի ապահով:

Գիտե՞ս «դէպքերու ճակատագիրն»ի՞նչ,
Ի՞նչ յորձանուներ մըրկեց քանդիչ,
Երբ շիրմիդ վաճ աղբէն իսկ բուսեր
Ու չորցեր էին խոտերու լասեր:
Հոն էու նուկանիդ ու քանակաւոր
Ամբուռն ալ փչեց յաղթերգի պէս սէգ,
Արդարեւ, լսէ՛.

Պանդուկի փոքրիկ պահարանը հին
Ըրիւր դուն սանդուխ դէպի մահուան դուռ:
Վերջնագոյն պահուն գայն՝ կեանքն ինքնին,
Նման պարպում իրի մը անպէտ,
Գետին տապալած ոտնահարումէդ
Եւ մահէդ յետոյ այն գոռ Գերբութի
Ատրեանակին մէջ հինգ տարի լուռ
Սպասած, ապա տէրերն իսկ սպասած
Զոր կրակոցէն
Եւ դեռ բիւրաբիւր
Անէ՛ծ ու ճիշի պարսափարեւն
Փշրեցաւ նաեւ երկրիդ հոգւոյն դէմ
Դուրած վիթխարի հայելին այն ծուռ,
Որ պղտորեցաւ, մթնցաւ տակաւ,
Որ տարքակալեց հօտ ու պանարով,
Ինչպէս քիւսպոտ օր, փառախ ու մակաղ
Եւ ուր գոռացին բուրմի գորշ ցանցիլ
Հագած եւ իրենց շուքն իսկ վաճառող
Տակաւններ, ո՛ւր քէ
Փեքեր Շիմիլ...

Դուն կը ճանչնայիր գանձն Եւ ինչպէ՛ս...
Անոնց աշխարհն էլ, աշխարհն այդ գաղի,
Զոր նշարառապէս
«Ստահակներու երկիր» կոչեցիր:

Ի՛նչ դար, ի՛նչ կիրքեր:
Բայց ո՞վ գիտէ, ո՞վ.

ՀԵՌԱՆԿԱՐ

Չորս եւ կէսին
մայ բեւարեկ
գորշ հեռանկարին
ուժասպառ ու մայր
դէպի ինչ որ ուղղութիւն
երէկ թէ այսօր
ամառ թէ ձմեռ
արեւ թէ անձրեւ
աղջամուլջ թէ աղամամուր
անտարբեր է :
*
Թեւաբայտում է
հերիհեւ
որ յետոյ չթեւաբայտի
մի պահ վայելի
օդում անճիգ մնալու հաճոյքը
թելերը հորիզոնական բաց
անհոգ ու երջանիկ
գուարք ու ուրախ
մարդ լինէր
կը ծխէր
սուրն կը խմէր
գործընկերների հետ
կը կատակէր
իննից տանհինգ անց
դադարի պահին :
*
Պէտք է աշխատի
ենթակայ համակարգին
ժամ առ ժամ
վասն հացի
երբեմն էլ մանր հաճոյքների
ստոյգ
անսխալ
որ հատուցումը լինի արդար
ուրեմն
լաւ է նախահաշուել ատամնաւոր օդակների ագուցումը
ֆենարկել հաւանական վրիպումները
խարտել այս մասը
յղկել այն կեռութիւնը
պրկել զսպանակը
գետեղել կարգադրիչ պտուտակը
իւզել մասնիկները
ֆաշել թելը որ
միջօրէի
նիշդ հաւասարումի պահին
հէրն ու որդին ու ոգին
միանան անստուեր :
*
Տուն թէ՛ բոյն
կկուի միակ հաճոյքն է կարծես
որ սեփականատիրոջ գոռոգ կեցումժով ներս մտնի
դուռը շրջափակի

Բիչ յետոյ ընչազուրկի գգացմունքով
խելակորոյս գլուխը դուրս ցցի
չիւզուած կոկորդով կանչի
թո՛ւ, թո՛ւ
ս՞ուր էք ընկեր կկուններ
արձակ օրերը
երբ ոչ Հոմէ Տէրողի շարքերի մէջ ծուարած
գտա՞ք ձեր գոյնը
գտա՞ք ձեր լոյսը :
*
Ծանրոցները հաւասար
անհաւասարում են միշտ
շղթաներից մէկը կախում է
միւսը բարձրանում
զսպանակուած խոշոր ատամնաւոր օդակի շուրջ
մէկը կլանում է
միւսը արձակում
միջօրէի շոգին
դարբինը նակատակալի ֆրոնիքը փամում է
եւ այս անբան համայնփին ուղղուած
նգովփի իր խօսքը
կարգին
ծեծում է թէժ երկաթին :

*
Շաքաբալերի ծովափը
տարօրինակ մտքերի
գգացմունքների դրսեւորման անկայուն վայր
անվճար
գինի ու ձուկ
կարկանդակ ու սուրն
յետոյ
անփոյթ թափառում ծովի երկայնփին
մի ֆայլ
դէպի փըր հասնող ալիքները
երկու ֆայլ
ալիքներից հեռանալու կատակ
մի բուռ աւագ
ապակեպառ
փոքորկալի
գլխիվայրուող
դատարկուող ու լցուող
կեանք շարունակական
վասն ի՛նչի
այս գնդի
կայունացման :
*
Վեցին
անտարբեր է կրկին
հրավառ հեռանկարին
նայ լինէր
կը չուէր
շատ հեռու :

ԳՈՒՐԴԷՆ ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ

Արդեօք դարն այդ չէ՞ր,
Այդ դարն իսկ, Սերկէ՛յ,
Որ ֆեզմէ խլումս գիւղիդ կորստեան
Մեծ ցաւին խոփով
Քու մէջքդ, իբրեւ անհուն անդաստան,
Ռուսական հոգւոյն թախծոտ ֆեֆշութեան
Արտաբայքն հերկեց :

Եւ սակայն ինչպէ՞ս չողբայ, ահ, ինչպէ՞ս
Մահըդ, գոր այնքա՛ն
Երագեցիր դուն ընդունիլ, պառկած
Իֆոններու տակ, շապկով ռուսական :

Սեւ առագաստի մը մէջ փաթեւած ֆեգ՝
Հսկեցին վրադ կերքեր ու Պարկայ :
Ահ, նոր չէ՞ր միթէ մեռնիլդ այսպէ՛ս՝

Նման երագագն ինկած լուսանին,
Սերկէ՛յ նսնին :

ԱՐՐԱՃԱՄ ԱՆԻՔԵԱՆ

Ծանօթագրութիւններ . -

Սերկէյ Նսնին (1895-1925) - ռուս ազգային մեծ բանաստեղծ, որ
կախուելով ինքնասպանութիւն գործեց եւ տարիներ չարունակ մնաց
փակի տակ :
«Սեւ մարդը» - Ս . Նսնինի վերջին փոքրիկ պոէմը, ուր բանաստեղծը
«սեւ մարդու» մը տեսիլով քննութեան կ'ենթարկէ իր անցած ուղին :
Գոռ Փերթոզ - մարտիկ բանաստեղծ Վլադիմիր Մայաքովսքին (1893-
1930), որ ատրճառակով վերջ տուաւ իր կեանքին :
Փերթեր Շլեմիլ - գերմանացի գրող Առեկպերթ Շամխոյի (1781-1838)
հոգակաւոր հէքաթ-վիպակին կեդրոնական հերոսը :

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹ,

ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆ,

ԵՒՐՈՊԱ

Դրեց՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐԲՃԵԱՆ

Եւրոպահայութեան կարգավիճակը եւ կարելի դերակատարութիւնը բնութագրող խորհրդածոյով մը (Հոկտեմբեր 18-20, Պրիւսէ) իբրեւ գեկուցում հերկայացում՝ հետեւող գրութիւնը հաւանօրէն առելի ձգէ տպաւորութիւնը յայտարարագիրի կամ մանիֆեստի, քան վերլուծումի: Յամենայն դէպս, անհկա ուզուած եւ խմբագրուած է իբր հազիւ ուրուագիծ-վերլուծում մը, իրեն տուած տուող առիթին խնայելով:

Կարծէ աւելցնել տակաւին, որ նիւթերու բաշխման տրամաբանութեամբ մը՝ գեկուցումը միայն կը կապուի մշակութային ինքնութեան եւ հաւաքական յիշողութեան հարցերը, առնչուող ազգային պատմութեան եւ Յեղափոխութեան տուեալներուն, որոնք մոյն նիստին մէջ ըստ էութեան մաս կազմեցին զուգահեռ այլ գեկուցումի մը՝ Մ. Տապալի կողմէ:

Հաւանօրէն կարելի է ապագայ Եւրոպական Միութիւնը պատկերացնել իբր բազմաձևակոյթ ամբողջ մը, ուր՝ անդամ-պետութիւններու լեզու-մշակութային բազմազանութիւններու կողքին՝ փոքրամասնութիւնները ճանաչում կը գտնեն իրենց մշակութային տարբերութիւններով, ունենալով իրական միջոցները իբր աշխարհին վերապրելու: Նոյնիսկ եթէ փոքրամասնութիւններու հաւաքական յիշողութիւնը, Արեւմուտքի մէջ, անմիջական անցեալէն, աւելի պահած է հարթումի, ձուլումի փորձերու յիշատակը՝ Միութեան անդամ որոշ երկիրներու մշակութային ժառանգութեան՝ միջին-չեանդար-առաջնական միջին-փոքրերը՝ եւ անհկա դեռ՝ խօսելով միայն «Ժողովրդավար» տիպի վարչակարգերու կամ ոճերու մասին...

Պիտի արժէք նաեւ դաժնատեղ վերջին 3-4 տասնամեակներու բերած նորութիւնները՝ ըլլալ այս փոքրամասնական փորձառութեան, ըլլալ մեծամասնական կեցածքին մէջ՝ մշակութային «էթնիք» տեսլիքէն ներշնչուած շարժումներ (Միացեալ Նահանգներ), լեզու-քան ինքնաշնչ-տու (Գանատա), բնիկ-եւրոպական «գաւառային-չրջանային» ձգտումներ (քաղաքական, պատք, պրոթէստէնտ...): Կամ քաղաքակրթական ընդհանուր հոլովով՝ քաղաքակրթական հսկայ փոփոխութիւններու իբր հետեւանք (երրորդ-աշխարհեան դաղթի հոսանքներ՝ մասնաւորապէս Եւրոպայ): Գնահատման նման փորձ մը տեղ չունի այսքան համառօտ հաղորդումի մը մէջ: Ինչպէս տեղ չունի նոյնիսկ պարզ յիշատակումը այս նիւթերուն նուիրուած գործերու:

Յամենայն դէպս, Եւրոպական Միութիւնը այս պահուս կը ներկայացնէ շատ հպարտաւոր իրադրութիւն՝ հաւասարակշիւ գոյակցութիւն՝ մը ստեղծելու համար անդամ-ազգութիւններու մշակութային բազմազանութիւններու միջեւ, բոլորն ալ տէր՝ պատմական անցեալի եւ քիչ-շատ նոյնքան հարուստ ժառանգութեան մը («միացեալ» պետութիւն ստեղծելու ալ փորձեր, պատմական թէ ներկայ, չեն վայելած եւ չեն վայելել այդ առաւելութիւնը): Ու կը հասկնանք, որ Եւրոպական այդ իրադրութիւնը, որ նպաստաւոր է իրեն անդամ ազգութիւններու մշակութային գոյակցութեան, նպաստաւոր ըլլալ նաեւ ա՛յլ, աւելի նուրբ ու խնդրայարոյց գոյակցութեան մը համար՝ Եւրոպայի մեծամասնական եւ փոքրամասնական մշակութային բազմազանութեան:

1.

Մեծամասնութեան հետ գոյակցող փոքրամասնութեան մը մօտ, ինչպէս այսօր յաճախ կը դիտուի Եւրոպայի մէջ, ինքնութեան հաստատումը կրնայ արտայայտուել զանազան ձևերով, բարձրագույն պահանջման պահանջով (աւելի կամ նուազ բացայայտ ու յամառ)՝ ազգա-կրօնական համոզումներու դադարաւարտական տարազումով (աւելի կամ նուազ դրսեւորուած): Եւրոպական ցամաքամասը ճանչցած է ու կը շարունակէ ճանչնալ այսպիսի կեցութեան զանազան տիպեր, եւ կարելի ու ժամանակ չունինք հաս խօսելու օրինակներով:

Ի տարբերութիւն այսպիսի կեցութեան՝ ներքին, վերնութեան հաստատումը կրնայ նաեւ կոթիլ լեզու-մշակութային ինքնուրոյնութեան վրայ: Այսօրինակ ինքնուրոյնութիւն մը է ապէս «բաց» է, լայնատեղ, եւ ուղղակի կ'առնչուի երկրի լեզու, երկրակոյտ դիրքի: Հակադաս տիպէն, անհկա կրնայ փաստել «էթնիկ հարկ ըլլալ», որ Եւրոպայի մէջ վերջերս յուզուող համայնքայնութեան հարցերը որքան յաճախ սխալ կը դրուին. եւ թէ ինչո՞ւ անոնք ենթակալ են խտրութեան, ամուլ գրգռումներու կամ խտրականութեան վտանգներուն՝ կողմնակցութեան թէ՛ ժխտումի գոյգ ուղղութիւններով: Իսկ զինք կողմ փոքրամասնութեան ապրելու վճարակամութեամբ զօրացած՝ անհկա կրնայ միայն հարստացնել Եւրոպական Միութեան մշակութային խմբակարգը՝ մանաւանդ եթէ նաեւ վայելէ այդ Միութեան արդարաժիտ քաղաքակրթական նպաստը:

Ահա, լեզու-մշակութային ուրոյնութեան վրայ հիմնուած այսպիսի կեցածքի մը կը համարադատուան եւրոպահայ համայնքայնութիւններու կացութիւնը եւ հասարակաց ձգտումները:

Հայ լեզուն եւ մշակութիւնը Եւրոպական այս տարածքին վրայ կը գրաւեն շատ մասնաշաղկապ տեղ. -

- անոնք ինքնուրոյն լեզու եւ մշակութիւն են, ծնած Եւրոպայի արեւելեան սահմաններուն: Իրենց կապերը անոր հետ այնքան հին են, որ կը կորսուին լեզուներու-մշակութային պատմութեան առաջին փուլերուն մէջ:

- խօսելով յատկապէս արեւմտահայ լե-

Հատուածային պիտի ըլլայ ինչ որ գրեմ այստեղ:

Սորված եմ բազմաթիւ լեզուներ եւ մոտցեր եմ մի քանին: Մէջս բան մը մոտցեր է զանոնք: Չեմ դիտեր ե՞րբ: Կը պատահի որ հանդիպիմ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին, քանի մը նախադասութեան, նոյնիսկ քանի մը բառի: Կը ճանչնամ զանոնք, կրնամ յիշել սա կամ նա բառի առթիւ կամ դարձուածքի, ի՞նչը, ո՞ւրը, ե՞րբը: Անոնց ոգեկոչած պայմաններն ու պահերը չեն որ գիտ հիմա կը գրաւեն: Այլ այն անդրադարձը յաճախ, որ այս, այն դարձուածքը չունին իրենց համարժէքը իմ լեզուիս մէջ, ինչ որ կը կոչեն մայրենի լեզուիս:

Այդ բացակայութիւնը երբեմն կը փորձեմ

զուրի եւ մշակութի մասին, ասոնց սեփականատէր փոքրամասնութիւնները, իրենց պատմական հայրենիքէն տեղահանուած՝ ճեղքապանութեան մը հետեւանքով (որ Եւրոպայի կողմէ ընդունուած է իբր աշխարհին), այսօր արմատ ձգած են այդ նոյն Եւրոպայի տարածքին: Նոր միջավայրին համարելու անմիջական կամեցողութիւն ցոյց տուած են անոնք, առանց սակաւ սեփական ինքնութիւնը ուրանալու: Անոնք են առանձնաշնորհալ ժառանգորդները արեւմտահայ մշակութիւն, իսկ նորանկախ հայկական պետութիւնը բնակեցութեան իր՝ արեւելահայ մշակութիւն անդնդներուն տիրութիւն պիտի ընէ առաջնահերթաբար:

Այսպիսի զանազանութեամբ մը գոյգ հայ մշակութիւններու միջեւ, որոնք թիւ դարասկիզբի հայկական Զարթոնքէն ի վեր փաստութեան զարգացած են անշատ, թէ եւ միշտ համեմատելի ու զօրակից, պարզ իրողութեան հաստատում մըն է: Հեռու՝ խտրական տրամադրութիւններէ, անհկա կրնայ օրինակ սահմանելու եւ հասկնալու Արեւմտահայոց այս մշակութիւնը, որ Ի. դարու սկիզբէն պատմութեան պատահարները դարձուցած են արմատախիլ փոքրամասնական մշակութիւն, աւելի եւս մասնաշաղկապ վիճակով: Եւ եթէ այսօր անմիջական է որ Հայրենիք-Սփիւռք յարաձուռ չփոխենք եւ յատկապէս՝ Սփիւռքահայերու կողմէ հայրենիքի հանդէպ ցուցաբերուած զօրակցութիւնը, անոնք մէկ որոշ համեմատութեան համար կըրնանք ազգային ինքնագիտակցութեան գործին մը դառնալ, - Սփիւռքը ի՞նչն է միայն որ, իբր վիճակադրական ընդհանրութիւն առած, կրնայ սահմանել իր մշակութային վերապրումին ուղիները: Հայրենիքէն կախումի փորձութիւնը, առկայ՝ այսպիսի յարաբերութեան մը մէջ, անշուշտ կը վնասէ ինքնաբերական եւ ստեղծագործականութեան ոգիին, որ անհրաժեշտ է Սփիւռքի մը, որ - չմոռնա՞նք

բառնալ անշուշտ տառացի թարգմանութեամբ կամ նորաբանութեամբ, մասնաւոր երբ ատիկա կը վերաբերի նիւթի-դէշի կալուածին, գործիքին, թէքիքին: Մէկը կրնամ փոխարինել միւսով, ինչպէս մարդ իր պէտք ունեցած ապրանքը կը ներածէ, նախքան ասոր նմանը արտադրելը, երբեմն ալ երբեք չի մտածեր արտադրելու մասին, պարզապէս կ'իւրացնէ: Հակումն ունիմ յօրինելու եղբի մը դիմաց ուրիշ մը, մէկուն տեղ ուրիշ մը դնելով, նմանութեանց ընդհանուր կազմածը կը բանեցնեմ, որոշ չափով ստիպուած եմ կրկնելու առաջին փորձառութիւն մը, որ եղած կամ կոչուած է ուրիշ լեզուով մը: Որով կը փոխադրուիմ այլուր: Կարծես

ատիկա՝ դատապարտուած է Սփիւռք մը՝ նալու ցնոր տնօրինութիւն...

Այս փաստը կենսական է. - Նոյնիսկ զօրակից եւ բարեկամեցող՝ հայկական պետութիւնը չի կրնար շօշափելի նպաստ ունենալ «աւանդական» Սփիւռքի մշակութային վերապրումին համար: Այս հաստատումը կ'ընենք անկախ գործնական պատճառներէ, որոնք այլապէս լուրջ են իրենց կարգին (հայրենիքէն մէջ հերթի սպասող բազմաթիւ առաջնահերթութիւններ. այլապէս տրամաբանական առաջնահերթութիւններ՝ կապուած «արեւելահայ» Սփիւռքներու, ըլլալ նախկին-խորհրդային, թէ նոր արտադրութիւն հետեւանքով ստեղծուած՝ աշխարհի բոլոր կողմերէ...): Յաճախ դիտուած է, եւ սփիւռքագէտներ ընդգծած են ընկերա-մշակութային այս երեւոյթը, որ փոքրամասնական մշակութի մը գոյութիւնն ու դարգացումը, մասնաւորապէս եթէ մաս է համաշխարհային տարածքով Սփիւռքի մը, կը հետեւի ձեւաւորումներու, որոնք նոյնազգի պետութեան կեանքը վարող ձեւաւորումներէն է ապէս տարբեր են, եւ չեն կրնար պատշաճօրէն ընկալուել այդ պետութեան: Այս տարբերութիւնը, կառուցային այս անյարկութիւնը, գործնական պատճառներէ իսկ առաջ, արեւմտահայ Սփիւռքը «կը դատապարտեն» մասնաւոր իր սեփական ուժերուն ապաւինելու՝ վերապրելու իր ճիգին մէջ...

Հայկական քաղաքական գործունէութիւնը ինքնագիտակցութիւն ուրիշ ազգակ մըն է Սփիւռքի մէջ: Բայց այս գործունէութիւնը, անշուշտ էական, ինչպէս Հայաստանի հանդէպ յանձնառութիւնը, կը կազմէ սփիւռքահայ մշակութային մարդուն գոյութեան շրջանակը, արտաքին ծիրը: Եւ մշակութիւն է անոր ամէնօրեայ բովանդակութիւնը: Որեւէ գործունէութիւն Յեղափոխութեան ճանաչման կամ Հայաստանի վերականգնումին ուղղութեամբ, չի փոխարիներ անոր հիմ-

(Շաբ. ը Դ. էջ)

կը սփռուիմ, կը տարածուիմ, կը լայն-
նամ ու կը ծառայիմ: Կը կծկուիմ նաեւ,
կը պղտիկնամ, գրեթէ կը լքեմ ես զիս
այս դրսութեան: Կը պտտուիմ, կը
բաժնուիմ երկուքի, երկուքներու:

Եւ բազմաթիւ լեզուներու գիտութիւ-
նը անկասկած կը խթանէ երեւակայու-
թիւնս կամ տարբեր լեզուներով կ'անդ-
բարդանամ մեր լեզուի ճոխութեան կամ
աղքատութեան, տարբերութիւններուն,
նմանութիւններուն, պարասներուն ու
պակասներուն: Յաճախ, ուրիշ լեզուի մը
բառերը կը թուին աւելի գեղեցիկ, աւելի
հմայիչ, աւելի երաժշտական, ինչպէս
կ'ըսեն մարդիկ երբ լեզու մը չեն գիտեր,
կարող չեն նշանակութիւններ հասկնալու
այլ կը լսեն միայն ձայնայինը, եւ այդ
պարագային բոլոր լեզուներն ալ օժտուած
են բնական դաշնաւորութեամբ մը: Եր-
բեմն ուրիշ, սորվորած լեզուի մը մէջ
արմատները կը թուին աւելի խորունկ,
աւելի նշանակալից ու խորհրդաւոր (օտա-
րին գրաւչութիւնը) այնքան կ'երեւի թէ
ես իմ լեզուս գոհակացուցած եմ, մաշե-
ցուցած, սպառած, քանի զայն վերածած
եմ գործիքի, որուն հետ կը բանիմ:

Պատրանք մը չէ՞ ասիկա, միւս լեզու-
ին այս կարծեցեալ խորութիւնը, որովհե-
տեւ առանձնացուցած եմ բառ մը, բառին
մէջ արմատը, ջնջելով անոր բոլոր կա-
պերը համակարգին հետ, մարդոց, աշ-
խարհին, որ անոնք կը կոչեն ի հարկէ:
Նոյնիսկ հասարակաց դետին մը կը դրո-
նեմ, որ գուցէ մարդկային հնագոյն յա-
տակ մը կը յուշէ, ինչպէս կտոր մը հող,
որուն վրայէն անցեր են նախամարդն ու
պրոնդի մարդը, նոր-քարայինն ու հին-
քարայինը, յետոյ մենք, որ պիտի բնաւ
չնկատենք զէնքի վերածուած նախկին
խիճը, ատեն մը դանակի դեր կատարած
կզակը. ապա կրկին լեզուները, իրենց
գլխու պտոյտ տուող հնչիւնային այլա-
զան կարգերով, որոնց իմացումը զիս ա-
ւելի խորէն կը մօտեցնէ անոր, որ եղեր
է իմս (աս ալ խօսելու ձեւ մըն է, քանի
որ լեզուն որուն կը պատկանի որ պատ-
կանէր ինծի):

Օտար լեզուով կը ճանչնանք մեր լե-
զուն:

Ինչ որ գիտենք, պարզապէս, միայն ու
միայն տուեալօրէն, անմիջականօրէն գի-
տենք, կը ճանչնանք կամ աւելի ճիշդ՝ կը
վերածանշանք, ոչ թէ նորէն, ոչ թէ կըր-
կին անգամ, այլ առաջին ու գուցէ վեր-
ջին անգամ ըլլալով, քանի որ մեր լե-
զուն, ինչ որ "մեր" կոչեցի կը յայտնուի
մէկէն իրեւ հարուած մը, ապտակ մը
կամ շոյանք մը. պղտիկ, շատ փոքր տար-
բերութիւն մը, որ սակայն կը փոխէ ա-
մէն բան:

Օտար լեզուով ճանչնալը կը թուի խոր-
հրդաւոր գործողութիւն մը այնքան ա-
տեն հասու չենք ըլլալ տարբերութեան,
աւելի ճիշդ՝ այլութեան ճանաչողական
գործողութեան: Հարցը նուազ կը վերաբերի
բաղդատութեան մակարդակին որքան լե-
զուի մը սահմաններուն, այսինքն՝ անոր
գործունէութեան դաշտին, կերպին, մը-
տածման հնարաւորութիւններուն, տեսո-
ղութեան զգացողութեան: Մէկ լեզուին
տիրապետումը գուցէ լքումն է միւսին,
սակայն լքումը ընկալումն է լքումսին,
ոչ իրեւ կորուստ մը, այլ իրեւ պա-
կաս մը: Երբ մեզի կը պակսի լեզուն, այն
ատեն մենք մեզ կը զգանք գուցէ աղքա-
տացած, զրկուած, սակայն նոյն ատեն
գիտութիւն մը կը նուաճենք: Գիտնալ
կը նշանակէ, ի միջի այլոց, գիտին մը
զտնել: Բայց թէ լեզուն վիճ մըն է իր
կարգին, ահա այն ինչ որուն չենք անդ-
բարդանալ բնաւ:

Լեզուներու մրցակցութիւնը ոչ թէ կ'ար-
գիլէ այլ թոյլ կու տայ որ իմ լեզուս
նաեւ "յառաջիկայ" ու դարգանայ, այն-
քան ատեն զայն կը պահեմ ասպարէզի մէջ
եւ անով կը կոչեմ աշխարհը:

Որքան լեզու գիտես, այնքան մարդ ես,
կ'ըսեն: Անկասկած, ապահովաբար: Բայց
թէ ինչպէ՞ս կը գոյակցին այս տարբեր
մարդերը, այսինքն՝ ինքնութիւնները, ա-
սիկա այնքան ալ բացայայտ չէ: Ինչպէս
օրինակ մարդկայինն ու աստուածայինը
Քրիստոսի մէջ: Ասիկա կը նշէ պարզա-
պէս, գուցէ միայն, որ մեր ինքնութիւնը
միաձոյլ գոյացութիւն մը չէ, հաւանա-
բար խախտ, անհուն տարբերութիւնե-
րով, ներութիւններով հատուկներով ու

հերձերով կազմուած, կազմակերպուած
ամբողջ մըն է, սա կամ նա չափով գի-
տակցօրէն կամ ակամայ մշակուած ու
համարկուած. տեսակ մը առաւել կամ նը-
ւազ շքեղ պատուի, որուն կնճիռը կը մը-
նայ ամէնէն տպաւորիչը, քանի որ կը
յայտնուի թելի մը պէս լեզուին վրայ:

Երբ մարդ մի քանի լեզու կը սորվի,
նոյնիսկ եթէ կը մոռնայ անոնցմէ մի քա-
նին, այլեւս չի փարիւր իր լեզուին, կը
զազդի ֆեթիշացնել, փալլոսականացնե-
լէ զայն, անոր հանդէպ նախապաշարու-
մեր չի սնուցաներ (իբր թէ լեզուս ըլլալ
աշխարհի ամէնէն գեղեցիկը, ամէնէն
ճշգրիտը, ամէնէն... եւայլն, բոլոր ա-
պիկար ածականները թոյլատրելի են,
չէ՞), չի պահուրտի անոր քօղին ներքեւ,
չի վտահար անոր, ինչ որ է ֆեթիշին
դերը: Այլ գծելով անոր սահմանները,
ազատ որոշումով մը կը տրուի անոր:
Այստեղ չէ՞ արդեօք զազմիքը խաղին.
անոր հետ կրնանք խաղալ (գուցէ չուն-
կատու) երբ կը դառնանք անոր մտերիմ
օտարը:

Հարազատ, մօրենական, գղութալից եւ
դեռ ուրիշ շատ մը յատկանշումներ կը
ջանան անտեսել հասումը եւ անկէ բխող
երկրորդ մակարդակը, ըսենք արձակումը
ուր կը յորինուի երկրորդ լեզուն եւ ո-
րուն ուղղահայեացին համար անհրաժեշտ
են այլեւս բոլոր միւս լեզուները:

Երբեք, ոչ մէկ տեղ անհրաժեշտ է մոռ-
նալ մայրը պահպանելու համար լեզուն.
կը բառէ միայն նշանակել հատումը:

Ո՛չ մայրենի, ոչ ալ բոլորովին հայրե-
նի՝ լեզուս, այլ շրջադարձ մը եկող որ
հեռաւորութիւն եւ աքսոր կը կտրէ կ'անց-
նի, կը ժամանէ դէպի զիս: Կարծես թէ
հեռաւորութիւնը անհրաժեշտ ըլլալ մը-
տերմութեան... անոր հետ: Բայց հեռա-
ւորութիւնը, ներքին ճեղքը պիտի բռնեմ,
անհրաժեշտ է մտերմութեան, անուշտ,
ինչպէս սէր կոչուածին: Եթէ տարբերու-
թիւնը չըլլար ինչպէ՞ս պիտի սիրէինք ի-
րար:

Երբ կ'ուսուցանես, երբ կը դասաւան-
դես լեզու մը, ինչպէս որ կը պատահի եր-
բեմն ինծի, ի պաշտօնէ, լեզուին փորձը
կ'ընես: Ուսումնական թերեւս հաճոյքներէն
ամէնէն մեծը լսելի դարձնել է լեզուն
այնպէս ինչպէս կը յօրինուի ան, ինչպէս
կը ղեկավարուի, ինչպէս կը տարբերակ-
ւի, կը դառնայ ինքզինք այն միւս մէկին
հետ, որ բարբառն է կամ օտար լեզուն: Եւ
այն ատեն լեզուն կը դադրի անմիջական
ըլլալէ (անմիջականի առասպելը...),
ինքնաբերի, մեզամօտ, սովորական, հա-
սարակ տեղիք եւ կը դառնայ ինչ որ է,
ինչ որ միշտ պիտի ըլլայ, դժուար ու
բարդ, ուսելի, մշտապէս սովորելի, ա-
խորժելի, վարժելի: Չեմ գիտեր ինչու
ուսանելուն արմատը ուսը չէ (եղեր),
երբ այնքան դիւթիշ կը թուի մարմնին
այդ մասը, բազուկին, կոնակին եւ դըլ-
կուն միջեւ: Ուս ընել, ուս տալ, ուս ու-
սի, ուս ընդ անութ, ոչ միայն զարգա-
նալ է մարմնով, այլեւ աճիլ, կռիւիլ,
մեծնալ շարժումով մը որ ձեռքն ու միտ-
քը կ'աղբնչէ իրարու, կը կրթէ եւ որուն
մէջէն կ'անցնի լեզուն:

Տարագրուած լեզու. այդպէս չէ՞ ա-
մէն լեզու երբ կը գրուի եւ կ'ենթարկուի
օրէնքի մը տարբեր, որ պիտի կոչենք զըր-
սութեան օրէնքը, քանի որ մեր խօսածը,
ինչ ալ ըլլայ անոր ներքին թէ արտաքին
հանգամանքը, կը պատկանի տարածու-
թեան մը որ հասարակաց ներս մը կը
կազմէ, հասարակաց տեղիք մը:

Սակայն կան բառեր, մտքեր կամ դա-
դափարներ որոնք կը վրէպին: Կը կազ-
մեն անպակելի բացեր: Արդեօք լեզուն
անո՞նց չուրջ յօրինուեր է, կամ այդ բա-
ցէրն են որ կը կարգաւորեն զայն: Լե-
զուները չեն համաձեւուիր: Ամէն մէկը
կը պատասխանէ փորձառութեան, մը կամ
կը կազմէ փորձառութիւն մը ինքնին աշ-
խարհէն եւ աշխարհով: Մտքի եթէ ոչ
ձուլութիւն, գոնէ թուլութիւն է մտա-
ծել անասելիին կամ հինգուս անձառելիի
մասին, որ կը փակցնենք այն բանին որուն
համար բառ չենք գտներ մեր տրամադ-
րութեան տակ:

Լեզուն արձագանգն է աշխարհին բայց
նաեւ արձագանգի խոշոր անասելիին, որ
կը թխլաբէ միայն ու միայն լեզուին ա-

նաւարտ ըլլալու հանգամանքը: Ո՛չ կա-
տարեալ, այլ անաւարտ: Լեզուի մը հը-
նարաւորութիւնները մէկ անգամէն կա-
տարելի չեն, կատարուած չեն ընաւ, ա-
նոնք մշտապէս կը բազմանան, չեն փա-
կեր զայն երբեք, ընդլայնելով անոր հո-
րիզոնը կը ձգեն զայն անաւարտ:

Ինչպէս բնութիւնը, այնպէս ալ լեզուն
չի սիրեր պարապը: Լուսութիւնը լեզուն
պարապը չէ, այլ փակադիմը (այս մասին
այլուր), որով նշանակէտ մըն է լեզուին
մէջ: Լեզուին համար պարապը այնտեղ է
ուր կարելի է շնչել, հեւքը, հունչը, դա-
դարը:

Իմ կարգիս կ'առաջարկեմ լեզուին ծը-
նըդարանական առասպելը՝ Բարեկոնը,
ուր ծնայ իր հետ: Միշտ ուրիշ լեզուներու
հետ, եւ դադթեցի դէպի լեզուս: Յայի
մը "անձոռնի" Բելի մը դէմ: Յանուն
ցամաքամասի՝ մը: Վայո՞ք մը: Անդադար
նուաճելի, յամենայն դէպս: Սակայն Բա-
րեկոնը նուազ խառնաշփոթութեան առաս-
պելն է որքան չմշակուած տարբերութիւն-
ներուն եւ լեզուն պէտք ունի այդ Բարե-
կոնին եթէ կ'ուզէ ըլլալ ինքզինք, իր ա-
նիքնութեան մէջ: Քանի որ լեզուն ոչ այս
է ոչ այն, թէ՛ այս է թէ՛ այն, բոլոր լե-
զուները անշատ իրենց ներքին տարբերա-
կումներով:

Որպէսզի լեզու մը դառնայ գրական,
անհրաժեշտ չէ որ նախապէս եղած ըլլայ
"մայրենի լեզու": "Մայրենի լեզուն" ան-
գամ գրելու համար հարկ է զայն ստեղ-
ծել, նորէն: Այդ տառապանքին կամ տա-
ժանքին միշտ չէ որ պատրաստ ենք տո-
կալու: Ասոր համար գուցէ կը բաւա-
րարուինք... արտայայտելով մենք մեզ եւ
այն ատեն որեւէ լեզու կը դառնայ մի-
ջոց, քանի որ կարեւորը... արտայայ-
տելն է: Ի՞նչ ախտ:

Բանաստեղծութիւնն է, բանաստեղծա-
կան աշխատանքը, որ երբ կը բախի ան-
բարբառին, հարկին տակը կը գտնուի
լսելու զայն, ըսելու զայն լեզուին միւս
բառերով, բառերէն անդին բանագար-
ձումներով, այսինքն "Հեռուորութեամբ":
Լեզուի թերին սրբաբոցը կամ պակասը
լրացնող դեր մը չեմ վերագրեր բանաս-
տեղծական արարքին, այլ թերեւս աւելի
արմատականօրէն կամ մակերեսային կեր-
պով անոր կը վերապահեմ լեզուն աշխատ-
ցնելու, լեզուարարելու պիտի ըսէի,
գործողութիւն մը: Բանաստեղծութիւնը
ոչ թմային, ճարտարապետական հոյ-
ւիտ մըն է, առջ մը, արարք մը, վէճ
մը, աւելի քան վիճակ մը, պահ մը, պա-
կուցում մը, ապշանք մը:

Ասիկա այսպէս է, որովհետեւ գրելը
կապ չունի տրամադրելի բաներուն հետ,
գրելը ներկան կամ առկան չէ որ կը ներ-
կայացնէ, անոր կու տայ ձայն ու տեղ:
Գրելը դարձած է դէպի... գրելը գիմե-
ցում մըն է, դնացում մըն է առ դէմք
մը, կ'ընդառալէ, պիտի ըսէի, անոր որ
անուն չունի լեզուին մէջ, այն լեզուին
որուն մէջ կը գրեմ, կը գրեմ դէպի անե-
րեւոյթը, որմէ կը սնանի, դէպի անթա-
փանցը որուն կը կցուի, դէպի անդէմ մը
որ կը գիմաւորէ: Գրելը անասելի չի ճանչ-
նար: Ան կը ձգտի բերել անասելին ըսելի
մը իսկ փայլատակումին մէջ: Այդ է իր
անդարացումը, եթէ որեւէ արդարացումի
պէտք ունի, քանի որ գրելը ինչու մը չու-
նի եւ կը մնայ անարգարանալի:

Բանաստեղծութիւնը կը բանի իրբեւ
առկեղ հակած լեզուի վերաւոր մարմնին
վրայ:

Կատարեալ կամ սրբազնագոյն լեզուի
մը որոնումը տարուած է պակուցիչ պատ-
կերէն, միակ, միաստուածեան իդոնայի
մը հրապրոյէն: Անոր դերն է մոռնալ,
զանցել մեր մահականացութիւնը, մեր
փրկուածութիւնը, մեր խախտութիւնը,
որոնց յայտնաբար նշանը կը կազմեն բո-
լոր յօդերը ոչ միայն մեր մարմնին այլեւ
լեզուին: Կատարեալ լեզուն ամէն է որ կա-
տարած է իր շրջադարձը, տարած է ինք-
զինք մինչեւ մշտական եւ որով պէտք չու-
նի այլեւս ժամանակին, մեծ ու փոքր
մօտաւորումներուն, այսինքն՝ խօսողնե-
րուն, որ զայն կը կատարեն սակայն իր
անկատարութեան մէջ: Մենք լեզուի
բանտարներ, բանաւորներ, մեր աղօթ-
քին կամ մեր վարդապետութեան կամ
մեր քերթուածին, թէ յօդուածին մէջ կըր-
նանք միայն ու սոսկապէս նշել մեր ծա-
րաքին որոնումը, այս տեսակ մը խա-
խափումը ուր մեր միտքը կ'անցնի պատ-
կերէ պատկեր, անդադար, քանի որ միշտ

մտապատկեր մը, իմացական խորքի մը
վրայ, անհրաժեշտ է մտքին համար:

Ինչու, գրեթէ ակամայ, երբ հարկ
կ'ըլլայ ճշգրիտ տարագ մը գտնել, կը դե-
մեմ հին լեզուին: Արդեօք անոր համար որ
ամէն է կշիռը, ամէն է չափն ու օրինաչա-
փութիւնը: Անշուշտ, ոչ: Այլապէս դրած
լեզուս պիտի մնար բարբառ մը միայն, ա-
նոր մէկ ենթարարառը: Ինծի այնպէս
կը թուի, որ հին լեզուն տեսակ մը ներ-
քին սահմանն է նորին, անոր շատ մտերիմ
օտարը, այնքան մտերիմ որ գրեթէ նոյն
բառերը կ'անցնին մէկէն միւսը: Բայց
անոր օտարութիւնը, անոր խօսուելէ -
գրուելէ դադրելը (անոր քունը) կարծես
անհետ կը ջնջէ շփոթը, խառնակութիւնը
իմաստի, կարծես հին լեզուն թոյլ կու
տայ որ քակեմ նորը, օտարանամ ալ նո-
րէն, թերեւս շատ աւելի արմատական
կերպով քան երբ կը յղուիմ ուրիշ լեզուի
մը: Ահարկու է հին լեզուին այս մտերիմ
օտարութիւնը, ամէն ինչ խախտող եւ հա-
զիւ նկատելի, ահարկու եւ այնքան քիչ
մտածուած:

Պաշտամո՞ւնք մը հին, ինչպէս կ'ըսեն
մեռեալ լեզուներու:

Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ տեսա-
կան մարտ մը, որպէսզի ապրող լեզուն
դառնայ մեռեալ եւ մեռեալը՝ ապրող:
Այնպէս մը որ կենդանին խօսի, պատգա-
մէ, ծիծաղի, մահաւանդ ծիծաղի, կար-
ծես թէ արդէն մեռած ըլլալ դարձած ան-
հայելի ինչպէս երբ անհետացածը կը վե-
րադառնայ, ակնթարթի մը մէջ, անհե-
տանալու համար կրկին: Թէ՛ սրբազան,
թէ՛ անտուր:

Երբ կը գրեմ յաճախ կը լսեմ լեզուն,
կը լսեմ ուրիշ լեզուներ, լեզուներու ըս-
փիւտքը, ոչ թէ նոյն ատեն, այլ մէջընդ-
մէջ, ինչպէս համանուագի մը ունկնդ-
րութեան ժամանակ ամբողջը կը տիրէ
այս կամ այն գործիքի նուագածին, բայց
ներքին սեւեռումով կարող ենք անշատել
սրինդին կամ գլարինէթին միջամտու-
թիւնները: Միւս լեզուները կը լսեմ իր-
բեւ լուսութիւն, խօսուն, երբեմն թնդուն
լուսութիւն, այն՝ որ ասպարէզ կը բանայ
լեզուին, մանաւանդ լեզուս միւսներէ՛ն:
Բաժնող հերձին, ուր անբարբառը կայ:
Տեսակ մը քունի, չիւնի, հանդիպում
մը կանխող պահ, արարք, ծայրագոյն,
սահմանային: Այդ քումէն կը բռնուի ոչ
այնքան նշանակութիւնը, որքան լեզուն,
կ'իրենանայ, ճշգրիտ, զգայուն, դար-
թուցիչ:

Լեզուն միշտ կը խօսի ուրիշ լեզու մը:

Չեն համապատասխաներ իրարու կէտ
առ կէտ, բայց լեզուները կը պատասխա-
նեն իրարու, իրենց ներշնչող բեկումնէն,
որուն շուրջ, որուն երկայնքին, ինչպէս
ցամաքամասերը, կը կազմակերպուին ա-
նոնք: Անոնք բացարձակ բաժանումը գա-
նոնք պիտի սրբաշնչէր, երբ, ընդհակա-
ռակը, անոնք ձգտումն ունին խառնուե-
լու, սկրթուելու իրարու: Որքան կը սի-
րեմ լեզուդ բերնիս մէջ, լեզուիս վրայ,
տակ ու քով կամ դէմ առ դէմ:

Բոլոր լեզուներն ալ, զիրենք կրող,
նաքի պահող Աքիլէսի կրունկի մը պէս,
ունին իրենց անբարբառները, միշտ տար-
բեր իրարմէ, ինչպէս տարբեր են լեզուէ
լեզու բաղաձայններու, ձայնաւորներու
գոյնը, գրոշմը, լայնքը, բացումքը,
արտաբերումը: Անբարբառը գրելուն հո-
րիզոնն է, անոր փորձութիւնը, անոր կե-
նարար սպառնալիքը: Անոր աներեւա-
կայելի ուրիշը: Ասոր համար գուցէ գրե-
լը հնարաւոր կը դարձնէ շնչելը, խօսի-
լը, սիրելն ու ըսելը:

Լեզուն գոնէ երկուք է: Լեզու յոգնա-
կի, այն որ կը սորվիմ անդադար, կար-
ծես պէտք ըլլալ միշտ թափանցել խո-
րութեան մը որուն գոյութեան չեմ հաւա-
տար, բայց որ կը քաշէ զիս իրեն, ակա-
մայ, այն որ կը կրէ զիս ինչպէս քաղա-
քը հանդիպող մըն է քաղաքներու, տեսա-
կէտներու, տարաձայնութեան, տեսակ մը
անհուն սողանցք, թաւալ մը պատտա-
ներու, ետեւ ետեւի ուր մարդ կը կարծէ
կորսնցնել աշխարհը, որ կը թուի երե-
ւակալական, վիպային, պատմութիւն մը
որ մարդը կը պատմէ մարդուն առաւել
կամ նուազ ըրտութեամբ. եղեր եմ բազմ-
մայեղու, բազմասեռ, բազմահայրենիք,
բազմոտանի, բազմաթիւ յղումներով ձայն
մը, որուն մէկ երեսը մութ է միշտ:

ԹԱՐԳՄԱՆԵԼ ՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

1

Վերջին տարիներուն, զանազան առիթներով, ծածուկ վէճ մը ծագեցաւ ու մարեցաւ առանց բռնկելու։ Թարգմանութեան մասին վէճ մը։ Ութսուն տարիէ ի վեր՝ արեւմտահայերէնը չի թարգմաներ, դադրած է թարգմանելէ։ Ամօթ է ըսելը։ Բայց ամօթէն աւելի՝ կրնայ թերեւ ձիւղ չըլլալ։ Գոնէ այդպէս ըսուեցաւ ինծի ամէն անգամ որ այդ նախադասութիւնը գրեցի կամ արտասանեցի։ Ուրեմն եւ ամէն պարագայի՝ այս նիւթին չուրջ պզտիկ քննութիւն մը աւելորդ պիտի չըլլայ։ Նոյն վէճը սակայն ունի երկրորդ երես մը, այս մէկը կապուած ո'չ թէ իրողութեամբ, այլ՝ իմաստին կամ իմաստաւորումին։ Ելլելով ինչի՞ կը ծառայէ թարգմանելը։ Աւելի ճիշդ՝ ինչի՞ կը ծառայէ օտարութեան մէջ թարգմանելը։ Իրականի հարցում։ Ինչի՞ կը ծառայէ թարգմանելը, երբ աշխարհի բոլոր գիրքերը ընթերցողի են այս կամ այն երրօրական լեզուով։

Ուրեմն նախ՝ արեւմտահայերէն թարգմանութեան մասին քանի մը հապճեպ տեղեկութիւններ ու հանդուսներ։ Բանասիրական տուեալները չեն, որ կը հետաքրքրեն զիս սա պահուս, այլ ընդհանուր ուղղութիւններ, լեզուի կեանքին պատկանող առանցքային պահեր։ Առաջին արեւմտահայերէն (եւ ընդհանրապէս՝ հայերէն) ձառորը, որ լոյս տեսած է որպէս գրական գործ, Միխայիլ Զայր եւ վաստակաւոր գործիչ Մինաս Բժշկեանի ձեռքով կատարուած Ռոպինսոն Գրիւզոյի թարգմանութիւնն է, լոյս տեսած 1817ին։ Բոլոր յեղաշրջումներու տասնամեակին էր այդ մէկը, ազգային բանասիրութեան սկզբնաւորութեան տասնամեակը։ Ատկէ անդին՝ ընթերցողը գիտէ, որ արեւմտահայերէնը դարդացած է, դարձած է այսօրուան ճկուն լեզուն շնորհիւ Պոլսոյ եւ Իդմիրի թարգմանիչներուն։ Ինչ կը թարգմանէին անոնք։ Շատ կը սիրէին Յրանասացիներուն մեծ վէպերը, նաեւ անոնց վրայապաշտ բանաստեղծութիւնը։ Մինչ այդ, նոյն շրջանին (ԺԹ. դարու երկրորդ կէսին) Միխայիլ Զայրը յամառօրէն եւ աննկուն ջանասիրութեամբ մը կը շարունակէին դարբար ազգային լեզու դարձնելու իրենց հին ծրարագիրին ծամրուն վրայ։ Այնպէս որ առաջին սերունդի աշխարհաբարի երկու մեծ գործիչները (մէկը՝ վերը նշուած Բժշկեանը, միւսը՝ Ղուկաս Ինճիճեանը) այսօր գրեթէ անծանօթ դէպքեր են եւ մաս չեն կազմեր Արեւմտահայերէտ յիշողութեան պանթէոնին (ուրիշ հարց, թէ կա՞յ այդպիսի պանթէոն մը)։

Արեւմտահայ ամէնէն լեզուն թարգմանիչը՝ Արեւիկա Ղազարեանը՝ մինչեւ ինըսունական թուականները շարունակած է թարգմանել գրաբարով։ Իր առաջին աշխարհաբար թարգմանութիւնը կը կրէ 1897 թուականը։ Ատկէ ետքը աշխատած է միայն աշխարհաբարով եւ չորսհիւ իրեն՝ ունինք այսօր արեւմտահայերէտ լեզուով դասական գրականութեան մեծ գործերուն մէկ կարեւոր մասը։ Իր մահէն ետք, այդ, արեւմտահայերէնը դադրած է թարգմանելէ։ Սփիւռքին մեծ յատկաւիշը այն է, որ թարգմանութիւն ըսուածը գոյութիւն չունի, չէ հետապնդուած որպէս մարդ, որպէս կիրք, չէ ընդգրկուած որպէս ասպարէզ սեւէ մէկուն կողմէ։

Եւ հիմա այս իրողութեան դէմ յանդիման՝ առարկութիւնը։ Սփիւռքի բոլոր թերթերը թարգմանած են, կ'ըսուի։ Այո, թարգմանած են նախ թերթօնի իրենց բաժինը ապահովելու համար։ Թարգմանած են հետեւաբար... Թերթօնային վէպեր, յաճախ թեթեւ, զուարճալի, քիչ մը բայթիկալից, սիրային, արկածախնդրական, օտար գործերուն, մէջ՝ փնտռելով (եւ զարմանալիօրէն՝ գտնելով ալ) երուանդ Օտեանի եւ Սմբատ Բիւրատի ուճը։ Պոլսոյ եւ Պէյրութի թերթերը լեզուն են այդ տեսակի թարգմանութիւններով։ Երկու տարի առաջ պզտիկ աշխատանք մը կատարեցի այդ ուղղութեամբ, վստահ

ըլլալու համար ըսածիս մասին։ Շնորհիւ պէյրութցի ազնուական բարեկամի մը, որ ունէր հատորի վերածուած թերթօններու ամբողջ հաւաքածոյ մը, կազմեցի Ազգային պարագային՝ լման (եւ Ազգային անդին՝ Հայէպի ու Պէյրութի շարք մը ուրիշ թերթերու պարագային՝ ո'չ լման) ցանկը իրենց հրատարակած թերթօններուն։ Արդիւնքը ա՛յն է ինչ որ կրնար ըլլալ, քանի որ թերթօնային դերակառութիւնը ժամանցի համար կը հրաժարուի (եւ քիչ մըն ալ ընթերցող ապահովելու եւ պահելու նպատակով)։ Իսկ գրական թերթերը, որոնց պարտականութիւնն ու կոչումը կրնար ըլլալ ձեւով մը քայլ պահել համաշխարհային գրականութեան հետ։ Նկատի պէտք է առնել միայն երկարակեցող գրական թերթերը։ Սակաւակեացիները այդ հնարաւորութիւնը ամէն պարագայի չունէին, ի սկզբանէ անտի։ Ուրեմն՝ Փարիզի Անախարէ եւ Զրաքնոցը, Պէյրութի Անին, Նայիրին, Ալաւը, եւ յետոյ Բագինը, նաեւ Շիրակը, Պոլսոյ Սաբը, եւ ինչո՞ւ չէ՞ Ամերիկայի Հայքնիքը կամ Նոր Գիրք։ Ասոնց մէջ միայն Ալաւի եւ Բագինի մէջ է, որ կը դանենք Փրանսերէնէ թարգմանութիւններ, որոնք կը ցոլացնեն յիսունական թուականներու եւ վաթսուականներու սկիզբի նախասիրութիւնները (Անտի-Ժիտ, Ալաւի Գամիլ)։ Կան նաեւ արաբերէնէ թարգմանութիւններ։ Կան նաեւ արաբերէնէ թարգմանութիւններ։ Ասոնցմէ զատ, եթէ աչքս որեւէ նշանակալից բան վրիպած է, պատրաստ եմ մեղայի դալու եւ սխալս ընդունելու։ Կան անշուշտ դժարացի պէտքերուն համար նախատեսւածները (Իրիական... մանկական)։ Կան ազգայնական զգացումները շոյողները (Վերջին, Առէն)։ Կան մինչեւ իսկ արեւելահայերէնէ թարգմանութիւններ։ Ընթերցողի պակաս, ժամանակի պակաս։ Չափահաս ընթերցողի բացակայութիւն։ Թերեւս։ Բոլոր բացատրութիւնները ընդունելի են։ Հետապնդածս իրողութիւնն է։ Եւ իրողութիւնը այն է, որ թարգմանութիւնը ծառայած է միայն մէկ բանի։ Գրականութիւնը օժանդակելու։ Նշած եմ այլուր, որ Սփիւռքի միակ լուրջ թարգմանիչը եղած է Երուանդ Կոպէեան (որ թարգմանած է ի միջի ալլոց՝ Լէուիս Գաուդի եւ Սթիվենսոն)։ Կոպէեանը միս միտակը կը փրկէ՝ արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը։

Միակ մարդը որ չի հպատակիր հոս նշուած օրէնքին՝ թատրոնն է։ Այն վայրկեանէն սկսեալ, երբ հայալեզու թատրոնի վրայ դրուած արգելքը վերացուեցաւ Պոլսոյ մէջ (1908) թարգմանածոյ թատերգութիւնները մենաշնորհալ գիրք դրուեցին խղացանկերուն մէջ։ Այն ատիւն, որ 1919-1922 շրջանին՝ մտաւորականները կ'ուզէին առաջը առնել հայ բեմին վրայ՝ "պուրլարային" թատրոնի չափազանցութիւններուն։ Բայց հակառակ ուղղութեամբ՝ Պէյրութի մէջ վաթսուական թուականներուն մանաւանդ՝ թարգմանութիւնները (այս անգամ՝ անդրիական եւ սկանդինաւեան աշխարհէն, Ա. Միլլըր, Է. Ալալի, Իպպին, Փինթըր, Նիլ Սայմըն, Թ. Ուիլիամս, եւ արդէ) մեծապէս սատարեցին հայ բեմի թարգմանութիւն։ Այդ նորոգումին պատմութիւնը տակաւին չէ գրուած։

Ողբալու պատճառ մը չկա՛յ անշուշտ։ Բայց թող չըսեն ինծի որ թարգմանած են։ Այդ բանաստեղծութիւնը։ Այդ մարդէն ներս, միակ իրական թարգմանութիւնը որ հասած է իմ հասողութեան (այսինքն՝ միակը, ուր գրողներ նախնաճի եւ յաժըշտակութեան հրաքրէն մղուած՝ ուղած են գրական կտոր մը իրենց լեզուին մէջ փոխադրել եւ շողողացնել, սիրոյ եւ սէրէ աւելի՝ սիրաբանութեան գործ մը կատարելով, կու գայ Փարիզի տղոցմէ։ Կ'աւանդակեմ Փոլ Վալերիի՝ "Մովահայեաց գերեզման"ի թարգմանութեան, զոր փորձած են հրամցնել եւ Նարդունի, եւ Սարաֆեան, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ։ Ինչո՞ւ դարմանալի։ Որովհետեւ եթէ սերունդ մը կար, որ միտակէն աւելի՝ ցանկութիւն չունէր բնա-

թարգմանելու, այն ալ՝ Փարիզի այդ սերունդն էր։ Եւ սակայն քանի որ իսկական գրողներ էին, այդ մէկ պարագային աւտուալն՝ իսկական թարգմանութեան աշխատանք մը կատարած են, գրական թարգմանութեան աշխատանք մը։ Նոյն տեսակի փորձեր կատարած է Փոլստեանը, Սէն-ձոն-Փոքսէն կտորներ թարգմանելով։ Ուրիշ ի՞նչ գրական թարգմանութիւն ունինք ուրեմն։ Ո՛չ մէկ։

2

Ատկէ քառորդ դար առաջ, երբ ԿԱՄ-ը շարքը սկսայ, առաջին համարին մէջ գրի երկու թարգմանութիւն։ Մէկը՝ Փրանսացի Մօրիս Պանշոյի Թովմաս Մըրօ գնեալը վէպին առաջին գլուխները կու տար հայերէնով։ Միւսը՝ Վալթէր Պէնիամիս գերմանացի - հրեայ մտաւորականին՝ "Թարգմանիչին պարտականութիւնը" խոհադրութիւնը։ Ատկէ ետք թարգմանութիւնը պիտի մնար ԿԱՄ-ին առանցքներէն մէկը, եւ ինծի համար՝ կոչումի պէս բան մը։ Տարիներու ընթացքին թարգմանաբար լոյս ընծայեցի Պէնիամիսին նոր թարգմանութիւն մը, յետոյ՝ Նիցշէ, յետոյ՝ Ժորժ Պաթայի եւ Էռնսթ Ինկելը։ ԿԱՄ-ի նոր լոյս տեսնելիք հատորին մէջ կը հրամցնեմ վերստին երկու թարգմանութիւն, այս անգամ՝ Բաֆֆի Աճէմեանի աշխատակցութեամբ։ Ասոնցմէ մէկը Փրանսացի փորձագիր եւ թարգմանիչ Անթուան Պեռմանի L'Epreuve de l'étranger: culture et traduction dans l'Allemagne romantique ("Օտարութեան փորձընկալումը. Մշակոյթ եւ թարգմանութիւն վրայապաշտ Գերմանիոյ մէջ") գիրքն վերցուած գլուխ մըն է։ Այս վերջին գիրքը ամբողջութեամբ հայերէնի թարգմանած ենք Բ. Աճէմեանին հետ ու կը յուսանք՝ լոյս պիտի տեսնէ ներկայ տարեթիւին Երեւանի մէջ, իմ ստեղծած "Գրական Ուղի" շարքով (ուր սակէ առաջ երեւան ելած են Գրիգոր Յակոբեանի աշխատասիրութեամբ՝ Յակոբ Օշականի Հանի Մուրատ, եւ Գրիգոր Աճէմեանի աշխատասիրութեամբ՝ Գուրգէն Մահարիի Այրաւոյ Այգեհտաններ վէպերուն գիտական հրատարակութիւնները)։ Եւ ուրեմն տարիներէ ի վեր կարծէք՝ թարգմանութիւնը որպէս մարդ ու մարդանք կը յափշտակէ զիս ու դարձած է նոյնիսկ կոչումէ աւելի՝ տեսակ մը ծրագրային ասպարէզ։ Բայց ինչպէս ամէն ասպարէզ, եթէ կ'ուզէ ըլլալ լուրջ, այս մէկն ալ կը պահանջէ անդադարձ մը, իր նըշանակութեան, իր պատմութեան, իր մեթոտներուն շուրջ։ Վրդպիսի անդադարձի մը անհրաժեշտութիւնը հուշակող գիրք մըն է Պեռմանի հոս նշուած գիրքը, որ միեւնոյն ատեն՝ թարգմանութեան տեսաբանութեան պատմական մէկ հանգրժանին վրայ կը կենայ ու զայն կ'ուսուծանալիք մանրամասնօրէն։ Քանի մը քաղումներ պիտի կատարեմ հոս այս ուղղութեամբ ԿԱՄ-ին համար գրածներէս։

Լայն բացում կարկինով մը՝ Պեռման կ'ուսուծանալիք 1780էն մինչեւ 1820 երկարող ժամանակաշրջանին՝ Գերմանիոյ մէջ ծաւալած թարգմանական գործունէութիւնը եւ մանաւանդ՝ թարգմանական մտածողութիւնը, բայց իր կեդրոնական բաժինով՝ առաջին սերունդի վրդապաշտներուն մօտ (Նովալիս, Շլէյլը եղբայրներ) թարգմանութեան տեսաբանութեամբ կը գրադի։ Օտարութեան փորձընկալումը, հմայքի պէս բան մը, որովհետեւ ինքը բնականօրէն էր նոյն այդ հմայքով գերմանական փորձառութեան հանդէպ, սեւեռումի առարկայ դարձնելով այնպիսի շրջան մը՝ երբ Գերմանները կը նկատէին իրենք գիրքը որպէս "թարգմանիչներու ազդ մը" ու իրենց կոչումը կը տեսնէին հոն։ Նովալիսի բառերով՝ "միակ ազգն ենք, որ քարգմանելու մղումը այսօր անդին կ'ընկալուի կերպով գրացած ըլլայ եւ անհնարելի պարտական ենք այդ մղումին...": Եւ անշուշտ ատոր ետին կար Պեռմանի հարցադրութիւնը. ինչ կը նշանակէ լեզուի մը, մշակոյթի մը, ազգային անհատականութեան մը համար՝ այդ կատարեալ ներդրումը թարգմանական գործունէութեան մէջ, օտարութեան հետ այդ չփոխուող, օտարին հանդէպ այդ կատարեալ հիւրընկալումը։

Բայց ատկէ անդին ու արդէն իսկ՝ Պեռմանի մտահոգութիւնը թարգմանութեան ընդհանուր տեսաբանութիւն մը հիմնել էր։ Եւ անշուշտ տեսաբանութեան հետ մէկտեղ՝ գրել արեւմտեան թարգմանութեան պատմութիւնը, բացատրել թարգմանութիւններուն վերաբերող քննադատութեան մը անհրաժեշտու-

թիւնը, ու ստեղծել այդպիսի քննադատութեան մը գործիքները։ 1982ի հատորի յառաջաբանին մէջ Պեռման կը սահմանէ թարգմանութիւններու (կամ թերեւ թարգմանական արարքի) նկատմամբ "վերլուծական" կեցուածքի մը պահանջը ու կ'ըսէ հետեւեալը.

Այդ ձեւով քերելու յառաջանալի դէպի քարգմանական արարքի բաց... կիրառում մը, դէպի քարգմանութիւններու քննադատութիւն մը, ... գործածմանը քննադատութեան հետ գուցահեաբար, իրեւ վերջինիս ամբողջացումը։ Աւելին. քարգմանական կիրառումի այս վերլուծախօսութեան (analytique) պէտք է ընկերակցի նաեւ գրութեան վերլուծումը, քարգմանութեան հարկումէն մեկնելով։ Ամէն մէկ քարգմանիչ գրումով ինքն իր մէջ ունի յատուկ համակարգայնութիւն մը, գոր քարգմանական շարժընթացը միայն, երբ կը հանդիպի անոր, կարող է դիմագրաւել եւ յայտնաբերել։ Այս առումով, Փառնոտ կըրնար հաւատալ, որ քարգմանութիւնը քննադատութեան ինքնաբերական տեսակ մըն է, որովհետեւ բացայայտ կը դարձնէ գրածօրէն մը քա՛նաւ կառոյցները։

Քննադատութեան կողքին՝ թարգմանութիւնը կը սահմանուի հոս որպէս կարելի մօտեցում մը գրուածքներուն, գրական թէ փիլիսոփայական (բայց ներկայ համաժիրին մէջ՝ Պեռմանի խօսքը կարծեմ աւելի գրական թարգմանութիւններուն ուղղուած է)։ Ո՛չ միայն կարելի, այլ անհրաժեշտ մօտեցում մը, որուն շնորհիւ երկի մը թաքուն կառոյցը կըրնայ երեւան բերուիլ աւելի քան թէ պարզ քննադատական արարքով։ Սաղարկուածը ուրեմն երկու բան է հոս. Նախ՝ վերլուծախօսութիւն մը, որ թարգմանութիւնները կը կարգայ որպէս քարգմանութիւն, ու կը ձեռնարկէ "թարգմանութիւններու քննադատութեան" մը։ Պեռմանին ըսածը հոս պարզ քննադատութեան անդին կ'անցնի։ Անշուշտ այս նոր տեսակի քննադատութեան միջոցաւ թարգմանութեան կիրառումն է, լեզուին մէջ անոր տեղն ու օրինալիճակն է, որ կը փոխուի։ Թարգմանիչը կը դադրի յանկարծ այն թափանցիկ, անտեսանելի էալը ըլլալէ, որ էր մինչեւ այսօր։ Իր գործն է, որ նկատի կ'առնուի ու կը քննադատուի, եւ արդ՝ ոչ թէ միայն լեզուական ու լեզուաբանական առումով։

Բայց ատկէ անդին կայ եզր մը եւս, ըստ Պեռմանի, նոյնքան էական։ Թարգմանութիւնը ինքնին՝ քննադատութեան անուր եւ աննախադէպ ուրիշ տեսակ մըն է, որ աւելի բան կրնայ ըսել գործի կառոյցին ու ցանկութեան մասին քան թէ բուն քննադատը։ Այս ձեւով մը երբ աչքն առնել կը գծուի տարօրինակ զուգակցութիւն մը քննադատութեան եւ թարգմանութեան միջեւ, որպէս կարգալու, գրողական դատմիքը թափանցելու տարբեր ձեւեր։ Ինչ որ Պեռման "քարգմանութիւններու քննադատութիւն" կը կոչէ նախապէս ունի քննելու թարգմանութիւն մը իր իսկ ծրագրի համաձայն, բայց հաւանաբար ու միեւնոյն ժամանակ՝ կարգալու բնագիրը վերստին, ինչպէս որ ան կը յայտնուի մեզի թարգմանութեան ընդմէջէն։ Այդ է, որ Եղբայր Փառնոտ կը կոչէր "թարգմանութեամբ քննադատութիւն" (criticism by translation)։ Պեռմանի մտքին մէջ թարգմանութիւններու քննադատութիւնը կը դառնար այնպէս թարգմանութեամբ քննադատութիւն եւ վերջինս իր լման բացայայտումին կը հասնէր առաջինով։

Ուրեմն կարծէք սկիզբը նշուած վէճը սահմանող երկու հարցերը՝ իրողութեան հարցը, իմաստաւորումի հարցը նկատի առնել այս ձեւով։ Բայց ո'չ ամբողջովին։ Ի՞նչ կը պակսի։ Երկուքին միջեւ կապակցութիւնը չէ բացայայտուած։ Չեմ ուզեր այն տպաւորութիւնը ձգել, որ բայց մը լեցնելու աշխատանքին յո՞ւսած եմ եւ անկարելին կարելի դարձնելու կը ձգտիմ։ Բնական է՝ կախարդական ցարկովս արեւմտահայերէնը յանկարծ քարգմանող լեզու մը պիտի չդարձնեմ։ Ուրեմն։

Ընթերցողը կը յիշէ թերեւս, թէ երկու տարի առաջ Յառաջին տուի "Իմաստուն բուն Միխայիլ" վերնագրուած յօդուած մը, որ գրուած էր հաշտեալական հաստատու տրամադրութիւններով։ Ի՞մ հաշտեալական էր որպէս արդի հայ բանաստեղծութեան ընթերցող։ Բայց կը բացատրէր նաեւ, թէ ամբողջ Ի. դարուն՝ հայ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹ, ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆ, ԵՒՐՈՊԱ

(Շար. Ա. Էջեմ)

Նական գիրք եւ լեզուի մը, ողբէն ժառանգութեան մը պահպանումը եւ յաւերժացումը:

2.

Բայց ի՞նչ մշակոյթ պահպանել, տարածել, ապրեցնել:

Որովհետեւ հարցը կը դրուի եւրոհայկական Սփիւռքի իսկ տարածքին: Զայն դնողը, մեզի պարտադրողը՝ մշակութային ցրումի, անկապակցութեան, խոտորումի կացութիւն մըն է: Միայն այսպիսի բաներով կրնանք բնորոշել ընկերամշակութային վիճակը, որ այսօր վիճակն է երէկի դադարակնէն ծնած, այսօր Եւրոպական Միութեան քաղաքացի դարձած սերունդներուն...

Ամփոփ եւ պարզ՝ յիշենք պատճառները այս անկապակցութեան եւ խոտորումին. -

ա. Առաջին պատճառը՝ խզումն է, որ իւրաքանչիւր գաղութ անցնող երեք-քառորդ դարուն ապրած է իր սեփական անցեալէն, դադարակնէն իր առաջին սերունդէն, անոր ճամբով՝ "Երկրէն" եկած մշակութային աւանդներէն:

բ. Առաջինին հետեւող կարեւոր պատճառ է նաեւ իւրաքանչիւր գաղութի՝ տեղական իր տարբեր պայմաններուն մէջ ապրած հոլովոյթը. տարբերութիւններ՝ որոնք շատ նուազ պիտի ըլլային, եթէ անցեալի մշակութային աւանդները աւելի լաւ պահպանուէին:

Այս նշումները աւելի շօշափելի կը դառնան, եթէ յիշենք տակաւին, որ այսօր եւրոպահայ համայնքներուն մօտ հայաստութիւնը՝ մեղմ ըսած՝ իսկապէս անբաւարար է: Գիրք-գրականութիւն եւ պարբերական մամուլ ու ընդհանրապէս հայալեզու մեծագոյնը, եթէ կը վերապրին տեղ-տեղ, ատիկա կը պարտին պարագա-

յական կամ անհատական ճիւղերու: Հոն՝ ուր անոնք կ'արտայայտուին տեղական լեզուներով, բայց "հայ ոգիով" (ինչպէս կ'ըսեն), կը մնան՝ դարձեալ անբաւարար: Անբաւարար՝ նախ հայերէնէ հրաժարումի փաստով, լեզուի հանդէպ աղքատացնող կեցութեամբով: Ինչ որ յաճախ կը յանդգնէ կենսունակութեան ու որակի ընդհանրական աղքատացման: Պարագայական նաեւ՝ ճիւղերը կրթական դեմքի վրայ, ուր մեր առջեւ ունինք առանձին կրթական հաստատութիւններ, երբ պէտք երթար դպրոցներու ցանց մըն էր՝ գոնէ միջին խտութեամբ... Եւ ուր, մի քանի նոյն, գեղեցիկ իրագործումներու կողքին, հաշուետեղի կը ներկայացնէ նաեւ ընդլայնուող "փակում"ներ, շատաւն պարտաւիճակներ - Փարիզէն (Սամուէլ - Մուրատ) մինչեւ Նիկոսիա (Մելգոնեան), անցնելով վեներիկէն (Մուրատ - Ռաֆայելեան):

Եւ վերջապէս, լրացնելու համար հայեցի ապա-մշակութայնացումի այս պատկերը, ընենք նոյնքան յուսալար հաստատում մը՝ պետական ընտելութիւններու հայկական մասնակցութեան մասին (այն երկիրներուն մէջ, ուր ընտելութիւնները ունին հայերէնի ընտանիք), ապա նաեւ՝ բարձրագոյն հաստատութիւններու եւ հիմնարկներու մասին:

Ճիշդ է, որ այսքան գոհացուցիչ պայմաններ ցարդ ոչ մէկ տեղ իրագործուած են - ո՛չ Եւրոպայի մէջ, ո՛չ այլուր: Բայց իրագործուած չըլլալու փաստով, կամ թերիններու կոտորակով՝ "աւելի լաւ աշխարհի մը" այս տեսլականը չի դառնար ութնփոխ: Կը հասկնանք, որ գաղթական առաջին սերունդի տնտեսական կացութիւնը, ընկերա - մշակութային եւ հոգեբանական պայմանները արդիւրեւ ըլլան համայնքային աւելի բանական ու աւելի ներշնչեալ ինքնակազմակերպում մը. բայց մշակութային կենսունակու-

թեան փաստեր չեն պակսիր այլ մակարդակի վրայ: Ե՞ն՞ որ, նոյն այս պայմաններուն մէջ երեսունական տարիները տեսած են ծաղկումը իսկապէս սփռութեան գրադէսներու սերունդի մը՝ "Փարիզի դպրոց"ին օ...:

Հոս ուրուագծուած տեսլականը չի ներշնչուի միջին-արեւելեան համայնքներու բնորոշներէ: Գիտենք, որ այդ գաղութները "մեքենաբար" ձեւաւորուելու են իրենց ծնունդի վայրերուն մէջ տիրող իրական կացութեան համեմատ, ու անկէ ի վեր կը հետեւին յաճախ խռովայող այդ երկիրներու հոլովոյթին: Ուրեմն, ճիշդ պիտի չըլլար հայաստութիւնը, կազմակերպեալ հայ գիրք-գրականութիւնն ու մամուլը նկատել միայն որոշ՝ իրբեւ թէ առանձնաշնորհաւ կացութիւններու յատուկ իրագործումներ... Ինչպէս պէտք է իմենաւորը արժէք նկատել այդ երկիրներուն մէջ տիրող սովորութիւն - հայաստութիւնը շատ Հայերու, որոնց անտարբերութիւնն ու արհամարհանքը աւելցնայտ եւ նախկին այդ "հայաստութեան", եւ հայ մշակոյթի հանդէպ ընդհանրապէս:

Եւրոպահայ համայնքային կառոյց մը պէտք է բնորոշուի՝

- Երկրլեզուութեամբ - բայց երկրլեզուութիւն մը՝ եթէ ոչ կատարեալ, ապա գոնէ լուրջ եւ ընդունելի:

- գրական կեանքով մը, որ ըլլայ կրկնակ, տեղական լեզուով եւ հայերէնով, եւ այս գործը "թեւ" երբեք միջեւ մնալու կապով ու փոխ-հարստացումով, ուղղակի (առանց թարգմանութեան կարիքի):

- ապա՝ ամուր դպրոցական ցանցով մը, երկրլեզու կրթական համակարգով, եւ որ ընդգրկէ աշակերտական տարիքի սերունդին գոնէ մէկ երրորդը:

- երկրլեզու օրաթերթ / պարբերաթերթ-

թերթով, համապատասխան տպագրանկով, ինչպէս եւ բաշխում - հաղորդումի հայալեզու կառոյցներ ընդհանրապէս:

Հայեցիութեան պահպանումը երկրլեզուութեան կամ երկմշակութայնութեան միջոցով, պիտի տեղէն չեն տեղ, հասարակ "միջին ճամբայ"է մը բոլորովին տարբեր բան է: Ուժեղեան տեսլիքի մը մէջէն յուրացուած ու կիրարկուած, անիկա կըրնայ նպաստել ստեղծմանը մարդկային տիպարի մը՝ աւելի հարուստ, աւելի անկախ ստանձնելու իր ծագումը եւ իր աշխարհայինը: Յատկութիւններ որոնք անփոխարինելի արժէք ունին Սփիւռքի վերադարձի պայքարին մէջ: Եւ հոս՝ ամուր հայերեւելագիտութիւն մը ընտրովի կամ շրջանցելի չէ: Անոր անփոխարինելիութիւնը բացայայտ է. անիկա մեր հայեցիութեան ենթահողը փոքրիկ անհրաժեշտ գործիքն է, եւ կրնայ ըլլալ միջնամայնագիտական հաղորդակցութեան քանակագին էսթետիկութիւն, իրար վերաբերման իրար հանդէպ ծառայող...

Ուրեմն այսպիսի փորձի մը համար, եւրոպայի ու եւրոպահայ Սփիւռքի քաղաքակրթական տարածքը կը ներկայացնէ տակաւին նպատակաւոր գետին մը (թէեւ... տակաւին որքա՞ն ժամանակ):

Ճիշդ է, որ այս տարողութեամբ ձեռնարկ մը կը պահանջէ ներթափանցող պատկերացում մը, կամեցողութիւն մը, եւ վերականգնումի, հոսանքի շրջումի ռազմապետութիւն մը: Վերածնունդի, աստիճանական մշակութային վերահայացումի գործընթաց մը: Իսպախ հայկական գործընթաց՝ որուն, թերեւս յարակարծօրէն, համա-Եւրոպական մշակութային համակցութեան, գոյակցութեան ներկայ պահու գործընթացը կարենար ծառայել իբր արագացուցիչ կամ պատրուակ:

Թ. Բ.

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Սփիւռքի առաջին սերունդի տիրող մշակոյթին եւ կրթական ժառանգման մշակոյթի հետ յարաբերութեան մասին, տեսնել ժամին Ալթունեան, "Հայ Աշակերտուի մը Դպրոցին մէջ" («Les Temps Modernes»), Օգոստ. - Սեպտ. 1977: Այս յօդուածը կը վերաբերէ նաեւ ծնող - գաւառի յարաբերութիւնները: Ինչ կը վերաբերի անգլիստաֆուն մշակութային տարածքին, տեսնել անգլիացի - հայ գրագետ Մայքլ Արլէնի որդիին՝ Մայքլ Արլէն Կրասերի «Passage to Ararat» գործը, որ կը վկայէ մոյն կեցութեան մասին յարաբերութիւններին՝ Անգլիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու մէջ, տեսնել «Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie», Les Belles Lettres, 1990.

2. Կը նախընտրեմ գործածել «համակցութիւն» կամ «գոյակցութիւն» քանորդ, որովք իրենց բուն իմաստը միայն կը բացատրեն: Ինչ integration (համախառնում) քանորդ, իմաստային իր ամբողջ հարստութեան հետ՝ կարեւորեցած է գրեթէ ամէն դրական իմաստաբան, աստիճանաբար դառնալով վայելուչ եւ կեղծաւոր հումնի մը ձուլումի...:

3. Այս վերապահութիւնը արտայայտուելով՝ չեմ մոռնար, որ կարգ մը Հայերու մօտ կը դիտուի փաշտոյթի մը պատկանութեան շատ ծանօթ ազգային-ցեղային որոշ իմաստաբան մը, որոշ ընտրողի մը հանդէպ: Նախկին, մակերեսային հիացում մը... Տարբերութիւն միջեւ միասնութիւն չի կրնար ըլլալ, ոչ ալ միասնութեան ձգտում...:

4. Այս հաստատումը դէմ չեքքար փառաբանութեան գործօնութեան. ան մշակութայինի առաջնահերթութիւնը կը հաստատէ միմիային համայնական ազգայնական կամ ցեղափառախոսութիւններու:

5. Սփիւռքի ֆեմարկիսման համար հոս՝ անոր աւանդական «արեւմտահայ» կողմից ընտրութիւնը (եւ ոչ անոր մեթոքիսմայնութեան, շատ աւելի անհեռու տարողութեան), միջոցառման հասկնալի ընտրանք մըն է: Պարտիք անոր հետեւի՝ եթէ կ'ուզենք աւելի կամ անազ յստակ ֆեմարկիսման մը կատարել...:

6. Տեսնել Գր. Պրիտեան, «Յիսուս Տարի Յրաւանահայ Գրականութիւն», CNRS Editions, 2001:

բանաստեղծութիւնը աշխատած էր հաշվեհաշիւային կառոյցով մը: Այդ յօդուածին մէջ կար Գր. Պրիտեանի Վայքեր գիրքին շուրջ մտորում մը, երկու նշաններու շուրջ ամփոփում: Մէկը շեշտը կը դնէր "խղով"ի մը վրայ (քերթումով պատմութեան մէջ խղովը), միւսը՝ "սուգի" մը (սուգը քերթումով): Երկուքը ամփոփում էին մէկ տողի մէջ. "աղէտը փակեց պատմութիւնը քերթումով": Հաշվեհաշիւը հոս կ'արձանագրէ իր ամէնէն ուժեղ եւ ամէնէն խորհրդաւոր բանաձեւը: Հարցը ըլլալով ա՛յն թէ ի՞նչ կը մնայ քերթումով հաշվեհաշիւի ետք: Ուրեմն "մնացութեան" հարց մը, թերեւս կարելի ըլլար ըսել՝ "մնացորդաց"ի: Բայց դարմանալի կերպով՝ այդտեղ չէի մէջը բերած նոյն Վայքեր հատորին մէջ այսքան տարի է մեզի սպասող տողերը, որոնք կ'ըսեն. "Կը գրեմ լեզու մը մեռած / Կայիտն անկեալ ծովու, զոր ջուրեր կը յղկեն": Տողեր որոնք, 200 տարի հեռաւորութեամբ մը, կ'արձագանգեն դերմանացի բանաստեղծ Հէօլտերի խորհրդուն. "Նշան մըն ենք: Անվերժան: / Վիշտ չունինք ու լեզուն կորսնցուցած ենք գրեթէ օտարութեան մէջ": Տարօրինակ չէ՞ լեզուի այդ կորուստը, բանաստեղծի մը պարագային որուն լեզուն, եթէ գերմաներէնէն էր, չէր "կորսուած" ինչպէս կը խորհինք որ մերը կորսուած է: Եւ սակայն այդ կորուստեալ լեզուով ո՛չ միայն կը գրէր լեզուի կորուստը օտարութեան մէջ, այլ այդ լեզուով կը թարգմանէր նաեւ: Արդի ժամանակաշրջանի գերագանց թարգմանիչն էր: Կը թարգմանէր հին յունարէնէ: Թերեւս այդ էր իր օտարութիւնը, իր ճամբորդութիւնը օտարութեան մէջ, իր հանդիպումը օտարութեան հետ, իր հիւրընկալումը օտարին:

Եւ եթէ իմաստալից է այդ գուգահեռը², այն ատեն մէկ ձեւով միայն կարելի է հասկնալ Հէօլտերի յեղափոխութիւնը թարգմանական մարզէն ներս: Իր ժամանակակիցները կը թարգմանէին օտար լեզուներէ: Կը կատարէին օտարութեան փորձնկալումը թարգմանութեամբ: Կ'իւ-

րացնէին օտարը: Կամ ընդհակառակը՝ թարգմանութեամբ օտարը կը փոխադրէին, կը բերէին, իրենց լեզուին ծոցը: Այդ ընթացքով՝ կը բացայայտէին թերեւս սեփական լեզուին արմատական օտարութիւնը: Այս բոլորը ճիշդ է: "Փորձնկալում" բառը այդ բոլոր իմաստները կ'ընդգրկէ: Այդ ձեւով, այո, կ'իմաստաւորէին թարգմանութիւնը: Բայց դարմանալին, այն է, որ Հէօլտերիին "գրեթէ"ն երբեք չէ հասկցուած, նոյնիսկ իր մեծագոյն մեկնաբաններուն կողմէ: Բոլորը Հայտեկերի ճանապարհով կը քաշեն "սեփականի իւրացում"ին վերադրելով այդ "գրեթէ"ն, օտարութեան այդ փորձնկալումը, որպէս չինիչ անցը, օտարին հետ դիմադրաւոր, փրկութիւն, վերահաստատում, վերելքացում: Մինչդեռ եթէ "Նշաններ" միայն մնացած են, եթէ "մեր" լեզուն դարձած է "անվերժան" ու հաւանաբար՝ "անվերժանելի", կը նշանակէ որ լեզուին հասած աղէտը անդարձ էր ու անարդարեւելի: Ինչ որ չարդիւրէր, որ խօսուի անմիջապէս մեր սիրեցեալ լեզուն, հնչէ Գերմանիոյ աւաններուն ու քաղաքներուն մէջ, ու հայերէնի պարագային՝ Հայկազնի միջին Լոս Անճելըս, դասաւանդուի դպրոցներէն ներս, չըլլար այն ու կ'ընէ, հայր ու զաւակ միջեւ, ու մինչեւ իսկ գիրքեր դրուին այդ կենդանի լեզուով: Բայց ես "կը գրեմ լեզու մը մեռած":

Ինչպէ՞ս կ'արտայայտուի լեզուին հասնող աղէտը: Այն հանգամանքով ու միայն այն հանգամանքով, որ այդ լեզուն այլեւս չի թարգմանել: Զի կրնար կատարել ինքն իր մէջ ինքն իր օտարութեան փորձնկալումը: Դադարած է թարգմանել վերջնականապէս: Եւ ուրեմն պէ՛տք է թարգմանել: Հրամայական մըն է: Պէտք է թարգմանել ո՛չ թէ սրբազրու համար աղէտը, որ չի սրբազրուի (եթէ սրբազրուէր, աղէտ չէր ըլլար): Ա՛յլ: Այո՛ որպէսզի երեսն ցայ թարգմանելու անկարելիութիւնը: Պէտք է քարգմանել աղէտը, վկայել անթաքտ մեղքի լուրջէն, բանեցնել թարգմանութիւնը որպէս վկայութիւն:

Ինչ որ կրկին կը նշանակէ մէկ բան: Պէտք է թարգմանել ո՛չ թէ լեզուով մը

կենդանի, անոր իրական ու տարակարծային կենդանութեան օգտուելով (այդ ալ պէտք է ընել, ինչո՞ւ է, բայց այդ չէ հրամայականին պարունակութիւնը), այլ թարգմանել այդ կենդանի լեզուին մէջ աշխատէ՝ ինչպէս թէ մեռած լեզու մը ըլլար ան: Թարգմանել հետեւաբար ո՛չ թէ ապրող, այլ՝ վերապրող լեզուին մէջ: Եւ այդ առիթով հասկնալ, որ "վերապրող" չի նշանակել "ապրող" ու "կենդանի", հակառակ անոր՝ որ նոյն լեզուն են երկուքը, ապրողը եւ վերապրողը: Հրամայականը նոյն այդ լեզուին մէջ թարգմանել է ուրեմն, բայց որպէս մնացութիւն: Այդ է օտարութեան մէջ թարգմանելը: Այդ էր Հէօլտերիին յեղափոխութիւնը, արդիականութիւնը, թարգմանական մարդէն ներս: Թարգմանել օտարութեան մէջ, ուր կորսնցուցած ենք լեզուն, այսինքն՝ թարգմանելու մեր կարողութիւնը եւ կը մնայ միայն լեզու մը աղէտեալ, կալիւն անկեալ ծովու: Աւելի քան արդիական արդիականութիւն մըն էր այդ մէկը, քանի որ 200 տարի անցած է եւ տակաւին չէ հասած մեզի:

Մ. Ն.

1) Յայտնի է, որ քարգմանական այս գործունէութեան մէկ կարեւոր մասը կը պարտիք վարածան խորշնակին, որպէս քարգմանութեան հեղինակ կամ մղիչ ուժ: Բայց Պէյրութի քաղաքի իր ամբողջութեամբ պէտք է ռաստմասիքի այս դիտանկիւնէն:

2) Այս գուգահեռին տուած եմ իր ամբողջ գարգացումը ֆրանսերէն լեզուով գրուած աշխատասիրութեամբ, "Témoigner et traduire. Du deuil catastrophique. (De Hölderlin à Primo Levi)", խօսուած Մոնթալիի Համալսարանը: Լոյս պիտի տեսնէ այս տարի Alexis Noussի նախաձեռնութեամբ ու խմբագրութեամբ լոյս տեսնող հատորով մը, L'Outre-Lan-gue, Presses de l'Université de Strasbourg.

LA CONSTITUTION EUROPEENNE, UNE LECTURE «INSPIREE»

par Chaké MATOSSIAN

Docteur en Philosophie et Théorie
de la Communication

Qui aura lu le texte intégral de la Constitution européenne avant de répondre au referendum ? La constitution et l'adhésion de la Turquie sont-elles absolument sans rapport commé d'aucuns le prétendent pour inviter les méfiants à souscrire à la première ? L'on peut supposer qu'une partie de la population se contentera d'accepter sans regard critique la ligne prescrite par un parti, que d'autres voteront pour ou contre, par pure opinion et sans connaissance, que d'autres encore feront confiance aux divers résumés offerts par de multiples sites internet.

Après le flop grandiose de la manifestation à Bruxelles en décembre, où les Arméniens et sympathisants de la reconnaissance du génocide comme condition préalable à l'entrée de la Turquie dans l'Union étaient parqués dans une aire n'ayant d'autres connotation que celle, muséale, des antiquités égyptiennes et gréco-romaines, fiasco suivi par un dégât collatéral, celui d'un débat télévisé sur une chaîne flamande où un commerçant arménien, à titre privé, ne connaissant rien à la question et n'ayant aucun statut représentatif, aucune autorité de politique ou de juriste, s'est pris, sans rien demander à personne, à parler pour les Arméniens de Belgique, donnant ainsi une image ridicule, honteuse et désastreuse de la communauté sinon même de son narcissisme. L'invité turc était, quant à lui, tout à fait à la hauteur du débat, préparé et coaché. A ce niveau, l'accident ne relève plus de l'anecdote, il montre que l'individualisme domine les Arméniens et les empêche de saisir les opportunités. Nous savons tous ce que coûtent quelques minutes de publicité à la télévision, l'occasion d'une émission sur une question aussi importante était à saisir et ne pouvait en aucun cas être laissée à l'appréciation d'une personne sans statut ni compétence. La question de la langue n'entre en rien dans l'affaire, il ne s'agit pas de savoir parler flamand mais de savoir si on a quelque chose à dire et le dire bien.

Qu'en est-il du texte de la Constitution, quelle approche philosophique peut-on en faire et que peut-on retirer de cette lecture lorsqu'on est européen et Arménien ? Commençons par le «Préambule» dans lequel les Rois (Belgique, Espagne), les Reines (Danemark, Pays-Bas, Royaume-Uni), un Grand Duc (Luxembourg), des Présidents (Tchéquie, République Fédérale d'Allemagne, Estonie, Grèce, France, Italie, Chypre, Lituanie, Hongrie, Malte, Autriche, Pologne, Portugal, Slovaquie, Slovaquie) et Présidentes (Irlande, Lettonie, Finlande) ainsi qu'un Gouvernement du

Royaume de Suède) désignent comme plénipotentiaires une série de ministres (deux ou trois par pays) qui vont décider de la suite, c'est-à-dire de la Constitution.

Cette désignation apparaît comme la conséquence d'une série d'actions ou de réactions qui ont entraîné ces Rois, Reines et Présidents à déléguer leur pouvoir. En effet, ils ont d'abord été «inspirés», «convaincus», «persuadés», «assurés», «résolus», «reconnaissants». Ils s'inspirent, dit le texte, des «héritages culturels, religieux et humanistes de l'Europe, à partir desquels se sont développées les valeurs universelles que constituent les droits inviolables et inaliénables de la personne humaine, ainsi que la liberté, la démocratie, l'égalité et l'Etat de droit». Telle est la première phrase du préambule, qui prête déjà à sourire, car au sens strict, la démocratie peut difficilement être représentée par des rois et des reines. La Suède, qui n'apparaît pas ici en la personne royale ni en aucune personne mais en tant que «Gouvernement du royaume de Suède» est la seule à démontrer l'esprit démocratique qui l'habite. Que reste-t-il, par ailleurs, de la notion de «démocratie», lorsqu'il semble aller de soi que les parlementaires bénéficient de «privilèges» (protocole, pp. 261 et suivantes) ?

On ne voit guère, à la lumière du préambule, comment l'hypothèse d'une entrée de la Turquie reste plausible. Les rois, reines et présidents sont «Convaincus» que l'Europe entend «œuvrer pour la paix, la justice et la solidarité dans le monde», ils sont «persuadés» (ce qui, du point de vue philosophique est le contraire de la conviction, laquelle se fait sur la démonstration alors que la persuasion résulte de l'art du rhéteur, du sophiste, du séducteur), ils sont persuadés, donc, que «les peuples d'Europe, tout en restant fiers de leur identité et de leur histoire nationale, sont résolus à dépasser leurs anciennes divisions» pour forger «un destin commun». L'entrée de la Turquie signifierait-elle que les «anciennes divisions» seront reconnues en vue de leur dépassement ou n'y aura-t-il rien à dépasser car rien n'aura été reconnu et que l'identité d'un européen d'origine arménienne ne pourra être que celle du pays d'Europe auquel il appartient ? L'article 1-2 devrait nous rassurer en définissant les valeurs de l'Union ouverte à «tous les Etats européens» qui les respectent. Parmi ces valeurs surgissent les «droits des personnes appartenant à des minorités» en ce que les valeurs «sont communes aux Etats membres dans une société caractérisée par le pluralisme, la non-discri-

mination, la tolérance, la justice, la solidarité et l'égalité entre les femmes et les hommes».

Mais qu'est-ce que l'Union ? Elle découle, elle aussi, d'une «inspiration» produite par nous, les citoyens : article 1 : «Inspirée par la volonté des citoyens et des Etats d'Europe de bâtir leur avenir en commun, la présente Constitution établit l'Union européenne, à laquelle les Etats membres attribuent des compétences pour atteindre leurs objectifs communs». Les citoyens n'auraient donc, avec la Constitution, que la traduction claire de leur «volonté» d'un avenir. Pourquoi alors demander aux citoyens ce qu'ils pensent du texte après coup puisque celui-ci traduit leur volonté mystérieusement visible ?

Etant donné que (article 1-3) l'Union offre à ses citoyens un espace de «liberté, de sécurité et de justice sans frontières intérieures» l'on reste en droit de se demander sur quelle base juridique elle proposera de réduire le flux migratoire en provenance de Turquie. Au reste, l'article 1-4 et d'autres après lui, comme le 11-105 ou le 11-130, 11-133, 11-137, 11-265 a, par exemple, insistent sur la libre circulation «des personnes, des services, marchandises et capitaux, ainsi que la liberté d'établissement» qui sont «garantis par l'Union et à l'intérieur de celle-ci». Mieux, l'article 11-137 stipule que «les restrictions à la liberté d'établissement des ressortissants d'un Etat membre sur le territoire d'un autre Etat membre sont interdites». Pour ce qui nous concerne, le referendum sur la Constitution aurait dû avoir lieu avant les pourparlers avec la Turquie et non après l'acceptation de sa candidature à l'adhésion, laquelle, au regard du texte ne pourra pas se voir refuser l'entrée.

De fait, l'Union consacrée par le texte interdira aux Etats membres de gêner les projets qu'elle a prévus ; ainsi (art. 1-5-2) «Les Etats membres facilitent l'accomplissement par l'Union de sa mission et s'abstiennent de toute mesure susceptible de mettre en péril la réalisation des objectifs de l'Union». Si l'entrée de la Turquie fait partie des objectifs de l'Union, aucun Etat membre ayant reconnu le Génocide arménien ne pourra entraver cet objectif en exigeant cette reconnaissance de la part de la Turquie, laquelle aura été montrée pendant des mois de propagande médiatique comme une puissance moderne, européenne et démocratique. Pour adhérer à l'Union, un pays doit répondre à des «critères d'éligibilité» énoncés dans l'article 1-58, c'est-à-dire reconnaître les valeurs démocratiques, dont le droit des minorités, telles qu'énoncées à l'article 1-2,

suite à quoi cet «Etat européen» «adresse sa demande au Conseil» qui statue

«à l'unanimité après avoir consulté la Commission et après approbation du Parlement européen, qui se prononce à la majorité des membres qui le composent. Les conditions et les modalités de l'admission font l'objet d'un accord entre les Etats membres et l'Etat candidat. Cet accord est soumis par tous les Etats contractants à ratification, conformément à leurs règles constitutionnelles respectives».

Nous avons vu que ni la question arménienne ni l'invasion de Chypre n'ont pu empêcher le «oui» massif et que, dès lors que ce «oui» est passé avant l'acceptation du texte de la Constitution, l'article 1-2 n'aura aucun sens par rapport à l'entrée de la Turquie dans l'Union et ne permettra par un rejet de sa demande d'adhésion en vertu d'une rétroactivité de ce même article 1-2.

Pour que la reconnaissance du génocide soit une condition préalable à l'entrée de la Turquie dans l'Union européenne et détienne une portée juridique, il aurait fallu que ce génocide n'ait pas eu lieu. En effet, nous devrions être au moins un million à nous réunir pour proposer un acte juridique en ce sens, comme le stipule l'article 1-47-4 :

«Des citoyens de l'Union, au nombre d'un million au moins, ressortissants d'un nombre significatif d'Etats membres, peuvent prendre l'initiative d'inviter la Commission, dans le cadre de ses attributions, à soumettre une proposition approuvée sur des questions pour lesquelles ces citoyens considèrent qu'un acte juridique de l'Union est nécessaire aux fins de l'application de la Constitution. La loi européenne arrête les dispositions relatives aux procédures et conditions requises pour la présentation d'une telle initiative citoyenne, y compris le nombre minimum d'Etats membres dont les citoyens qui la présentent doivent provenir».

En revanche, le nombre de citoyens européens d'origine turque ou à double nationalité et dispersés dans tous les pays de l'Union permettrait, pourquoi pas de proposer une abolition de toute référence au génocide dont le mot, pendant les négociations de Bruxelles, est demeuré tabou.

Une fois la Turquie entrée dans l'Europe se posent les questions des frontières dont celle avec l'Arménie. Deux visions opposées se dégagent du texte de la convention, soit (art. 1-57-1) le pays voisin mérite des relations «privilegiées en vue d'établir un espace de prospérité et de bon voisinage, fondé sur les valeurs de l'Union et caractérisé par des relations étroites et pacifiques reposant sur la coopération», soit, la relation s'avère conflictuelle et devient une question de sécurité de l'espace européen. Ainsi, ce n'est pas l'embargo imposé par la Turquie qui sera souligné mais la sécurité de ses frontières garantie par une «politique de sécurité et de défense commune» de l'Union et renforcée par l'appartenance à l'OTAN

(Suite Page 4)

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԻՃԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷՋ Է. - Թ. ԴԱՐԵՐՈՒՆ

2004 Դեկտեմբեր 11ին, Փարիզի Ուսուցչապետական Դպրոցի (Ecole Normale) Փոլ Զեյլան սրահին մէջ, Միֆայէլ Նշանեան պաշտպանեց իր տոգորական աւարտամատը, արդիւնք՝ վեց տարի աշխատանքի եւ ութ հարիւր էջի վրայ ներկայացուած պրպտումներու: Նիւթը՝ «Ազնուականութիւն եւ կայսերական իշխանութիւն Բիւզանդիոսի մէջ Է. Դարէն մինչեւ Թ. Դարը»: Քննիչ դատակազմին անդամներն էին Փրանսայի եւ Անգլիոյ ծանօթ բիւզանդագետներ, որոնց անունները կու տանք ստորեւ լատինատառ, իրենց ակադեմական պատկանելիութեամբ հանդերձ՝

Jean-Claude CHEYNET (Paris IV), Jean-Pierre MAHE (EPHE), Marie-France AUZEPY (Paris VIII), Bernard FLUSIN (Paris IV) et John HALDON (Birmingham).

Միֆայէլ Նշանեանի որդեգրած նիւթին յատկանիշը այն էր, որ տուեալ ժամանակաշրջանի վերաբերեալ գրաւոր նիւթերը սակաւաթիւ եւ յաճախ հակասական ըլլալով՝ հետզհետէր ստիպուած էր ապաւինելու տարբեր բնոյթի աղբիւրներու, վերակազմելու համար ազնուական գերդաստաններու պատմութիւնը եւ բիւզանդական աւագործարի ներքին շրջափոխութիւնները: Ի հարկէ՝ Է. - Թ. Դարերը պատկերամարտութեան շրջանին կը գուգադիպին ու յետագայի պատմիչները պատկերաբանք փաղանգին տուեալները համակարգացին կերպով խնդարեալ եւ, ինչ որ կը դժուարացնէ պատմական վերակազմութեան աշխատանքը: Այդ աշխատանքը կատարելու համար Միֆայէլ Նշանեան երբեմն դիմած է յունականներէն գտն՝ տար աղբիւրներու (հայկական եւ արաբական), բայց իր բուն արժանիքը եղած է մեծ գերդաստաններու մեզի հասած կնիքներուն լիարժէք օգտագործումը: Այդ ուղղութեամբ, բիւզանդական միջին դարերուն վերաբերող կենսագրական նորայայտ վեցհատորեայ բառարանը եւ ատը մէջ բաւարկուած կնիքները հաստատ նպատակ մատուցած են պրպտողին, բայց ասանցմէ անդին՝ Նշանեան Թուրքիոյ բիւզանդական Թագաւորներէն անձնական պրպտումով փայտած է կարգ մը նոր տուեալներ, որոնք իր աշխատանքներէն զարգացած են չափազանց հարուստ եւ ամբողջովին ինքնատիւ, լիովին վերամշակուած այդ ժամանակաշրջանի մասին սովորական ըմբռնումները, կէտ մը որ բազմիցս շեշտուեցաւ դատակազմի անդամներուն կողմէ:

Ստորեւ կու տանք Միֆայէլ Նշանեանի տեղոյն վրայ կարդացած գեղարուեստական հայերէն բարգմանութիւնը, էջառակի քանի մը բացատրական ծանօթութիւններու յաւելումով:

Շատ կարճ շրջանի մը վրայ, 628 թվականին մինչեւ 636, Արեւելքի Հռոմէական Կայսրութիւնը ստիպուեցաւ իր նոր կայսրութեան յարաբերել: 628ին առաջ միջազգային գերազանցութեան միասնական գիրքը կը վախճէր: 636ին ետքը՝ դարձած էր իր տարածքաշրջանին սահմանափակուած պետութիւն մը, որ գլուխ պիտի ծըռէր իսլամիստներէն զինուորական գերակայութեան առջեւ: Այսպիսով քաղաքական այս վերափոխումներուն հետեւանքով՝ բիւզանդական ազնուականութեան ընկերային եւ հասարակական կառոյցները իր փոփոխութիւններուն պիտի ենթարկուէին: Յարձակող ու բարգաւաճ երկրի մը աւագանին կը կազմէր 628ին առաջ: Մինչդեռ 636ին ետքը պիտի դառնար իսլամիստներէն զինուորական գերակայութեան գլխաւորող դասակարգ:

Բիւզանդական աւագանին նուիրուած ուսումնասիրութեան աշխարհագրական շրջափայլը Փոքր Ասիան է, որ այդ շրջանին՝ բուն կորիզն էր կայսրութեան: Ժամանակագրական սահմաններն են 602ին (Փոկաս կայսրի թագադրումէն) մինչեւ 843 (պատկերներու պաշտամունքին վերականգնումի թուականը): Է. - Թ. Դարերու Բիւզանդիոսի պետական աւագանին հետազոտութիւններու տեղի չէ տուած որովհետեւ այդ «մթապատ» նկատուած դարերուն ղեմ յանդիման դերի՞նք անյադարձարեւել զօտարութիւններուն կը մատնուէին հետախուզողները: Ի հարկէ Է. - Թ. Դարերու գրաւոր աղբիւրները անբաւարար են աւագանին ուսումնասիրելու համար, զանազան պատճառներով: Այդ աղբիւրները քիչ են թիւով, միատարր չեն, կախեալ են որդեգրուած դիրքաւորումէն (Թագաւորական կամ վանական) եւ վերջապէս գաղափարախօսութեան մը կը ծառայեն ամէն բանէ առաջ: Զիտաւ

նոնց մէջ աւագանին վրայ կեդրոնացում, որպէս միաւոր թէ որպէս անհատներէ բաղկացած հաւաքականութիւն:

Եթէ գրաւոր աղբիւրները միայն նկատի առնուին, ամէն մէկ աղբիւր (կամ աղբիւրի տեսակ) աւագանին սահմանափակ մէկ երեսը կը լուսարանէ, եւ դժբախտաբար՝ հազուադէպ է որ միւս աղբիւրները հաստատեն տրուած տեղեկութիւնը: Առաջին հերթին կան ժամանակագրութիւնները, որոնք մայրաքաղաքին բարձր աւագանիին քաղաքական խաղերուն ու գրաւարկներուն վրայ լոյս կը սփռեն: Յետոյ կան Սրբոց Վարդերը, որոնք ազատ ու անուղղակի կերպով միայն երեւան կը բերեն առաջնակարգ դէմքեր, բայց յաճախ օգտակար են երկրորդ կարգի կայսերական պաշտօնեաներու պարագային եւ ընդհանուր առմամբ՝ շահագրգռական կերպով կը լուսարանեն ընկերութեան բաժանումները եւ այդ բաժանումներուն նկատմամբ հասարակական ըմբռնումները: Վերջապէս կան կնիքները, որոնցմէ կու գայ մեր ունեցած տեղեկութիւններուն մօտ հարիւրէն ութսունը: Ասոնք իրենց կարճատեւ արձանագրութիւններու ըմբռնողութեամբ՝ չափազանց չափազերգական են ազնուականներու անուանադանակը ձեռք ձգելու, բայց նաեւ վարչական մարմիններուն մէջ գործադրուած տիրոջաւարտաբարձիւնները ուսումնասիրելու համար: 1972ին ի վեր կնիքներու լայնածաւալ հաւաքածոն հրատարակուեցան, որոնց նշանակութիւնը ա՛լ աւելի չեղանկեցաւ անուններու բառգիրքին խմբագրութեամբ¹: Այս նորայայտ աղբիւրներուն վրայ հիմնուելով եւ նոր ձեռք բերուած տուեալներուն համապատասխանող մեկնաբանական մեթոտներ գործադրելով, կ'արժէ հետեւաբար Է. - Թ. Դարերու աւագանին մասին աւանդական

կարծիքներուն շուրջ վերանայումի աշխատանք մը կատարել:

Հետազոտութեան առաջին առանցքն էր՝ «Կայսրին սպասարկող աւագանին», ուր կը փորձեմ ընենլ ազնուականութեան եւ կայսերական իշխանութեան միջեւ փոխկապակցութեան եղանակները, եւ կայսրի կերպարն կախեալ իշխանական նուիրապետութիւնը:

Այդ ուղղահայեաց նուիրապետութիւնը կ'արտայայտուի նախ եւ առաջ արքունական տիրոջանքով (օրինակ՝ սպաթարիոս եւ պատրիկ), որոնք կայսրին շուրջ շրջապաշտ պաշտօնէութիւնը կ'արձանագրեն պաշտական աստիճաններու համակարգին մէջ: Հետազոտութեան աղբիւրներէն մէկն է՝ տիրոջանքը գրութիւնը յատկանշող փոփոխութիւններու բարեյալող պարգաբանումը, կնիքներու ուսումնասիրութեանէն եկող տուեալներուն հիման վրայ ու այդ տուեալները օգտագործող վիճակագրական վերլուծումի մը նորահիւ: Կրցայ տիրոջանքի եւ մարդը համակարգը վերակազմել եւ հետեւաբար՝ դարերու ընթացքին անոնց կրած դանդաղ շրջափոխութեան հետեւիլ շատ աւելի ճշգրիտ կերպով քան ինչ որ կարելի եղած էր մինչեւ այսօր:

«Մերակուտական» ըսուած տիրոջանքը, որոնք Զ. Դարէն մնացած ժառանգ մըն էին, ամբողջութեամբ արժեգրուեցան Է. Դարուն: Պետական զանաւարտի անյոյս վիճակը կը ստիպէր որ կայսրերը ծախու հանեն տրամադրելի տիրոջանքը, որուն հետեւանքով չափէն աւելի շատցաւ «ծերակուտական» տիրոջանքը արժանացողներու թիւը, պատճառելով նուիրապետական հին դրութեան սրնանկացումը: Զուգահեռաբար՝ սպառազանքի գիրքերը կ'ուժեղանային: Այսպէս Ը. Դարու սկիզբէն՝ կայսրին անձնական սպասարկութեան բնած տիրոջանքը աւելի նշանակալից դարձան քան հին նուիրապետութեան համապատասխանողները: Պէտք է անելոյն, որ ազնուականներուն համար՝ տիրոջանքի տէր ըլլալը եւ այդ տիրացումին միջոցաւ ստեղծուած ընկերային տարբերակումը եւ գաղափարները ըստ կնիքներէն նպատակ կը կազմէին: Կայսրը կ'օգտուէր այդ ընկերային երեւոյթին իր գերակայութիւնը հաստատելու եւ ուժեղացնելու համար²: Այդ շրջանին է, որ արքունիքը կազմակերպուեցաւ որպէս աւագանիին վրայ հակակշիռ ունենալու միջոց: Միեւնոյն ժամանակ՝ վարչական մեքենային տնօրինումը զգալիօրէն կը դիւրանար այդ ձեւով:

Այս ուղղահայեաց նուիրապետութեան կողքին կայ հորիզոնական պատկանելիութիւններու հարցը, որուն անդրադարձայ մեծ պաշտօններու ուսումնասիրութեամբ: Այդ պատկանելիութիւնները կը վերաբերէին մասամբ ընտանեկան ցանցերուն, Ը. Դարուն յայտնաբերուած մականունական իրաւունքներու սկզբնաւորութեամբ: Բայց կը վերաբերէին նաեւ դաւաճական կամ նոյնիսկ ազգային ցանցերուն, որոնք աւագանիին պատկանելու կերպերէն մէկը կը հանդիսանային այդ շրջանին ու կը սահմանէին ընկերային փոփոխութիւններու եղանակներէն մէկը: Պաշտօնի գլուխ գնդապետներու ընկերային դիմադրին պարզաբանումը հիմնած եմ բազմաթիւ օրինակներու ուսումնասիրութեան վրայ: Այդ ձեւով յատկանշականօրէն կը վերանորոգուէր Է. - Թ. Դարերու վարչական մեքենային եւ պետութեան սպասարկող աւագանիին մասին աւանդական տեսակէտը:

Կայսերական մեծաւորներու երկու մեծ բաժանումները (քաղաքացիական եւ զինուորական) իրականութեան մէջ երեք աղբիւրներէ կը քաղեն իրենց պաշտօնէութիւնը: Առաջին հերթին կան զինուորական աւանդութիւն ունեցող զաւառի մեծ գերդաստանները: Երկրորդ՝ քաղաքացիական պաշտօններուն մէջ մասնաւորապէս ներքինները: Երրորդ՝ մայրաքաղաքի հոգակ վաշիտող ու ծերակուտական աւանդութեամբ ծանօթ գերդաստանները, որոնք կրնային զինուորական պաշտօններու վրայ ա՛յ ծառայել, բայց առաւելաբար ներկայ էին քաղաքացիական եւ եկեղեցական պաշտօններուն վրայ: Իրողութիւն է, որ Եկեղեցին եւ քաղաքացիական վարչութիւնը նուազ ենթակայ էին զինուորական աղէտներուն եւ մասնաւորաբարական արշաւներէն յառաջացող մարդկային ու ֆինանսական կորուստներուն: Նոյնը յաւարկայ ժամանակաշրջանը ի հարկէ՝ խլրտումներով լեցուն է, ներքին ու արտաքին ճակատներուն վրայ հաւասարապէս: Այնպէս որ մայրաքա-

ղաքի աւաղ գերդաստանները բնականաբար կը հեռանային կամ կը հեռացուէին վտանգալարոյց պաշտօններէն, մասնաւորաբար Ը. Դարուն, Յուստինիանոս Բ. ի, Լեւոն Գ. ի եւ Կոստանդին Ե. ի օրով:

Յիշեալ կայսրերուն ձգտումն էր զինուորական բարձր նուիրապետութեան անդամները ընտրել զաւաճական գերդաստաններէն սերած թեմահայն սպաներու շրջանակէն: Այդ սպաներու առաւելութիւններէն մէկը այն էր, որ պատերազմական փորձառութիւն ունէին, մասնաւորաբար՝ Անատոլիոյ եւ Հայաստանի սահմանային շրջաններուն մէջ: Միւս առաւելութիւնը այն էր, որ գերեւ էին կայսերական իշխանութեան բարձրանալու իրաւասութեան, հետեւաբար՝ իրենց աստիճանի բարձրացումը ամբողջութեամբ կը պարտէին կայսրի անձնական լարեակամութեան: Ունինք այսպէս կայսրին եւ զինուորական բարձրագոյն պաշտօնէութեան միջեւ յարաբերութիւններու տեսակարար բնաշրջում մը, որուն հետեւանքով Ը. Դարուն յայտնուած է զաւաճական ազնուականութիւն մը, եղակի աւանդութիւններով: Պատմադէպի աչքին, այդ ընկերային խմբաւորումին հաստատումը կը թարգմանուի ընտանեկան մականուններու աստիճանական յայտնութեամբ, որոնց միջոցաւ զաւաճական աւագանին արմատապէս կը գաղափարէր մայրաքաղաքի ազնուականութիւնէն: Վերջինս, ծերակուտական աւանդութեան սերունդ, հետեւ կը մնար անուանակոչական այդ սովորութիւններէն:

Հետազոտութեան երկրորդ առանցքը կը կոչուի «Ազնուականութիւնը կայսրին դէմ» ու կ'ուսումնասիրէ ազնուական խմբակցութիւններու կողմէ կայսերական իշխանութեան հասնելու զանազան եղանակները, այս անգամ՝ տարժամանակային մօտեցումով: Ի հարկէ՝ դաւաճութիւնները եւ սպասմամբութիւնները մենաշնորհապահ են, որոնց ընդմէջէն կարելի է աւագանիին շրջափոխելու պարզորոշել եւ աղբիւրի խմբակները յայտնաբերել: Նկատի առնուած ժամանակաշրջանին՝ այդ դաւաճութիւնները աւելի յաճախակի եղած են քան միւս շրջաններուն ու կը ցուցաբերեն պետական պաշտօնէութեան յատուկ ճշմարտ մը: Աւագանին ցնցող այդ ճշմարտին շնորհիւ երեւան եկած է նոր պաշտօնէութիւն մը եւ նոր տեսակի յարաբերութիւն մը ազնուականութեան ու կայսերական իշխանութեան միջեւ:

Աւագանիին ֆինանսական անանկացումը (արդիւնք՝ Կայսրութեան նոսրացումն եւ արբանյան արշաւներուն) կը զուգադիպի ի հարկէ՝ Պետութեան աղքատացումին հետ, ընկերային ու քաղաքական գետնի վրայ ունենալով վճռական հետեւանքներ: Պետութեան աղքատացումը սկսած էր Է. Դարէն առաջ ու ա՛լ աւելի շեշտուեցաւ Է. Դարուն, նախ՝ պարսկական, յետոյ՝ արաբական արշաւներուն պատճառով: Հետեւանքը այն եղաւ, որ պետական վարչութիւնը չէր կրնար առաջնական չափ բազմամարդ պաշտօնէութիւն մը գործածել, ինչ որ կայսերական բարձր պաշտօններուն շուրջ մրցակցութիւնը կը ստատակացնէր: Այդ մրցակցութիւնը կրնար յանդիլ սպասմամբութեան եւ մինչեւ իսկ՝ քաղաքացիական պատերազմի:

Իշխանութեան անկայունութեան պատճառով կազմուած են այսպէս մրցակից խմբակներ, դաւաճական կամ հաստատութեանական, զորակցութիւններու հիման վրայ: Ամէնէն յայտնի զորակցութիւնները այդ առումով մէկ կողմէ՝ մայրաքաղաքի հին ազնուականութեան եւ միւս կողմէ՝ սահմանային թեմերու զինուորական աւանդութիւն ունեցող գերդաստաններու միջեւ: Հակադրութեամբ է որ կը յայտնուին: Այս երկու լայն խմբակներէն ներս ուրիշ բաժանումներ գտալի են, նուիրապետական աստիճանաւորումին եւ դաւաճական ծագումին համաձայն: Իշխանութեան ձգտող այս տեսական պայքարին ուժեղութիւնն է, որ աւելի յաճախակի եւ աւելի բուռն կը դարձնէ տապալումի փորձերը: Ամէն մէկ պետական հարաւոր, տիրող գնաակարգէն ներս տարբեր խմբակցութիւններ կը հեռացուին իշխանութեանէն: Այսպէս՝ հերակլիտեան իսաւրիական եւ ամորիական կոչուած հարստութիւնները³ աւագանիին ներս տիրող խմբակցութիւններուն միջեւ իշխանութեան լայնօրոյ տարբեր ու տեսակարար փորձերու կը համապատասխանեն: Օրինակ՝ հերակլիտեան հարստութիւնը փորձեց կորսուած նահանգներէն սերող մայրաքաղաքի ծերակուտական գեր-

դաստանները փրկել: Իսաուրիական հա-
րսատուները աշխատեցաւ Յուստինիա-
նոս Բ.էն ներշնչուած նոր հաւատարակե-
րուներէն մը ստեղծել, յենլով թեմական
կաթակերպութենէն սերած եւ զինուորա-
կան աւանդութիւն ունեցող միջին աւագա-
նիին վրայ ու այս միջոցաւ փորձելով տը-
կարացնել մայրաքաղաքի գերդաստաննե-
րը, որոնք իրենց իրաւասութիւններով՝
վտանգ մը կը ներկայացնէին իշխող
կայսրին համար: Ասոկէ ետք եկան Իրենա
կայսրուհին աննախընթաց բայց ձախող
փորձը ներքինները իշխանութեան գը-
լուսի բերելու, յետոյ՝ Լեւոն Ե.ի կողմէ
Իսաուրիական բնօրինակը վերահաստա-
տելու ձեռքբեր: Ասոնցմէ ետք՝ ամորիա-
կան հարստութիւնը կրցաւ տիրող դասա-
կարգէն ներս իշխանութեան բաշխումի
նոր բնօրինակ մը արտադրել, ու հաւա-
սարակչութիւն մը ստեղծել ծերակու-
տական հին աւագանիին եւ թեմերէն սե-
րած նոր գերդաստաններուն միջեւ:

Ուրեմն թուելէ ետք կայսերական իշ-
խանութեան կողմէ պաշտօնէութիւնը տը-
նօրինելու այս փորձերը, կրնանք հիմա
է. - Թ. դարերու ազնուականութեան
յատկանշական դիմերը վերականգնել: Այդ
դիմերէն առաջինը ծանօթ է չըջանի մաս-
նագէտներուն: Աւերչուած է արտաքին
սահմաններուն վրայ ճնշում բանեցնող
տեւական սպարապետներին: Կայսրութիւնը
ստիպուած էր թեմական նոր կազմակեր-
պութիւն մը ստեղծելու: Այդ ձեւով պիտի
կարենար արարական արշաւներուն դէմ
անելի արագ ձեւով գործեր զինակոչել,
բայց նաեւ այդ գործերուն բնական խա-
րխիներ ապահովել, որպէսզի դրամա-
կան հատուցում ստանալու փոխարէն՝
ստանալ հողաւոր հատուցում: Ստեղծու-
ածը վարչական նոր կառոյց մըն էր, ո-
րուն հետեւանքով երեւան եկաւ զինուո-
րական աւագանի մը, սահմանային նա-
հանգներուն մէջ խարսխուած, եւ ասիկա՝
է. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ:

Երկրորդ յատկանշական դիմը այն է,
որ ընդունուած կարծիքին հակառակ՝ է. -
Թ. դարերը նպաստաւոր չեն եղած ազնու-
ականութենէն ներս նոր կարգերու
յայտնութեան: Երկար ատեն ի հարկէ
տիրած է այն կարծիքը, թէ "մթա-
պատ" կոչուած այդ դարերուն ընթաց-
քին՝ շատ լայն բացուած էր ընկերային
շարժումութեան, կարկինը: Այդ առաս-
պելը կը ծագի մեզի հասած աղբիւրներէն,
որոնց մէջ պատկերամարտ չըջանակները
ներկայացուած են միշտ վարկաբեկիչ
հանգամանքով: Բայց այդ պատկերը չի
զիմանար հետաքննութեան: Երբ միջոցն
ունինք բիւզանդական պատմագրութիւնը
արտաքին աղբիւրներու հետ բաղդատե-
լու, իշխանաւորներու ընկերային՝ ծա-
ղումին վերաբերեալ հակասութիւնը այն-
քան մեծ է, որ չի կրնար ըլլալ պատա-
հականութեան արդիւնք: Իշխանութեան
գլուխ հասնող "նոր կարգեր"ու անդամ-
ները մեծ քանակութեամբ զինուորական եւ դա-
ւառական բարձր աւագապետութեան մաս
կը կազմէին: Ասոնց մէջ կային պատկե-
րամարտ իշխանաւորները, որոնք իբր թէ
ցած դասակարգէ կու գային: Եւ կային
"օտարները", որոնց մէջ Հայերը կարեւ-
որ տեղ կը զբաւէին: Բայց ընդունելով
իսկ որ դաւառական պաշտօնակներու եւ
անոնց գերդաստաններու բարձրացումը
կայսրի քարեացակամութենէն կախեալ
էր, ընկերային այդ խմբակցութիւնը
"նոր" ազնուականութիւն մը չէր ներկա-
յացներ, այլ տիրող պաշտօնէութեան
մէջ մասնիկն էր, որ ատկէ առաջ պար-
զապէս աւելի ցած դիրքերու վրայ կը
դառնէր:

է. - Թ. դարերու ազնուականութեան
երրորդ յատկանշիչը առնչուած է այն
երոտութեան՝ որ աւագանիին կորիզը կը
տեղափոխուի ծերակոյտէն դէպի արքունի-
քի եւ կայսերական պալատ, տեղաշար-
ժով մը որ սկսած էր արդէն իսկ Զ. դա-
րուն: Այդ երեւոյթիւն ի տես՝ կարելի է
տիրող դասակարգը նկարագրել որպէս
"պաշտօնի ազնուականութիւն", որուն
ընկերային գերակայութիւնը կայսերա-
կան տիրողներու տուէրութեան վրայ
հիմնուած էր: Ազնուականացման շար-
ժանքից մէջ՝ մայրաքաղաքը առաջնա-
կարգ դեր կը կատարէր: Որոշ պատմա-
դէտներու պատկերացման համաձայն՝
"ազնուականացում"ի երեւոյթը պէտք է
վերագրել Թ. դարու պատմական դէպքե-
րուն եւ արեւելեան սահմանի վերադրա-
տումին, որմէ սկսեալ կ'ընդունի թէ ծնունդ
առած է տեղական արմատներ ունեցող
զինուորական աւագանի մը: Մինչդեռ
կարգադրանքները հիմա, որ աւագանիի
ազնուականացման հոլովոյթը (որուն հե-
տեւանքով ան յարաբերաբար փակ չըջա-

նակ մը կը կազմէր) սկսած է մայրաքա-
ղաքին մէջ է. դարուն արդէն իսկ:
Զինուորական ընկերակցութիւնը եւ տը-
նտեական ճգնաժամի պատճառով, հին
ազնուականութեան մէջ կարեւոր մասը
ենթարկուած էր անակացման: Է. դա-
րուն, հին գերդաստանները մեծամաս-
նութեամբ զրկուած իրենց ունեցուածքէն՝
կայսրին մօտ փնտռած են գոյատեւման նոր
միջոցներ: Շնորհիւ հարկային կանոնաւոր
մուտքերու, կայսրը աւագ չըջանակներուն
մէջ՝ միակն էր որուն տնտեսական խա-
րխիքը չէր նօսրացած: Հարկային հա-
մակարդը հնարաւորութիւնը կու տար ի-
րեն իր դիրքը պահելու հողատէրերու
դասակարգին բաղդատմամբ: Է. դարէն
սկսեալ, կայսերական իշխանութիւնը ու-
ժեղացուց նաեւ իր տիրապետութիւնը
պաշտօններ եւ եկամուտներ բաշխելու իր
կարողութեամբ, նշանաւոր ռոկաներու
ճամբով:

Ժամանակը եկաւ եղբակացնելու: Պէտք
է ըսել նախ որ ընդհատում չունեցող
բարեջրում մըն է, որ կը տանի Դ. դա-
րուն Կոնստանդին արքունիքէն մինչեւ ԺԲ.
դարու Կոմնեններու շրջանը: Նախորդ
դարերուն, բարձր աւագանին Կայսրու-
թեան մէջ ծայրէն միւսը ցրուած էր եւ
կեդրոնին կը կապուէր Կոստանդնուպոլսոյ
ծերակոյտին իր պատկանելութեան մի-
ջոցաւ: Մինչդեռ է. - Թ. դարերուն՝ կայ-
սերական արքունիքէն է, որ դարձած է իշ-
խանութեան իրական կեդրոնը, որուն
միջոցաւ նաեւ աւագ գերդաստանները կը
մասնակցէին պետական կեանքին: Տիրող
դասակարգի դիտանկիւնէն, այդ շրջու-
մը կը յատկանշուէր անցքով մը՝ ծերա-
կուտական աւագանիի դիրքէն դէպի ար-
քունական ազնուականութեան դիրքը:
Առաջին պարագային՝ հողատիրութեան
վրայ հիմնուած էր, երկրորդ պարագա-
յին՝ կայսերական հատուցումներուն վը-
րայ: Է. - Թ. դարերու արքունական ըն-
կերակցութիւնը խորքէն մէջ միջանկեալ բնօ-

րինակ մըն է մէկ կողմէ՝ ուշ հնադարեան
բաց ազնուականութեան եւ միւս կողմէ
Ժ. - ԺԲ. դարերու փակ ազնուականութեան
միջեւ:

Է. եւ Թ. դարերուն, արքունական ըն-
կերակցութիւնը դեռ շարժման մէջ է, բայց
Է. դարու վերջաւորութենէն արդէն փակ
կը յատկանշուի անցման արահետներու
աստիճանական փակումով: Կարելի է ը-
սել, որ տիրող պաշտօնէութեան ընկերա-
յին բնաշրջումը չի ցուցաբերեր տարբեր
դասակարգերու նկատմամբ հիւրընկալու-
թեան կացութիւն մը, այլ միմիայն՝ ազ-
նուականութեան տարբեր խաւերուն մի-
ջեւ ներքին շարժումութիւն մը: Գաւա-
ռի մեծ գերդաստաններու ներկայացու-
ցիչներուն յայտնութիւնը ընկերային շար-
ժանութեան ու վերիվայրումի նշանը չէ,
այլ միեւնոյն տիրող դասակարգէն ներս՝
իշխանութեան տեղաշարժի մը հետեւան-
քը:

Այս նոր հեռանկարին համաձայն, պատ-
կերամարտութեան առնչուած վիճար-
կումին տուեալները պէտք է վերաբնուին
ամբողջութեամբ: Ը. դարուն՝ քաղաքա-
ցիական եւ եկեղեցական ազնուականու-
թեան մէջ մասը հակադրուեցաւ պատ-
կերաքանդ շարժումին, բայց այդ հա-
կադրութիւնը իսաւրիական հարստութեան
կողմէ նախաձեռնուած բարենորոգութեան-
ներուն դիմադրելու ձեւ մըն էր: Այդ
բարենորոգութիւնները կ'ուզէին վարչա-
կարգի պաշտօնէութեան կառույցը փո-
խել, որուն հետեւանքով խնդրական պի-
տի դառնային աւանդական ազնուականու-
թեան առանձնանշանորհումները, ի նպաստ
կայսրին կողմէ պարտադրուած նոր ըն-
կերային կարգաւորումի մը: Դիմադրու-
թիւնը անխուսափելի էր:

Բայց ատկէ սկսեալ՝ ազնուականութիւ-
նը կախեալ էր կայսերական իշխանու-
թենէն, որովհետեւ արքունական ընկերու-
թիւնը միայն, իր տիրողութեամբ եւ իր
պաշտօններով, ի վիճակի էր տնտեսական
միջոցներ ընծայելու, որոնցմէ աւագա-

նին չէր կրնար ձեռքադատուիլ առանց
տապալելու իր դիրքերէն: Իրերայաջորդ
կայսրերը գիտցան այդ բնաշրջումը իրենց
հաշտին շահագործել տիրող դասակարգը
պաշտպանելու եւ անոր նորաբնոյթ կեր-
պարանք մը տալու համար: Վարչական
մեծ բարենորոգումները, թեմերուն եւ
արքունական նախարարութեան հետ ա-
ռնչուած, մէկ կողմէ՝ կը յաւերժացնէին
վտանգուած ազնուականութեան մը գո-
յութիւնը, բայց միւս կողմէ՝ կայսերա-
կան իշխանութեան ծառայող կառավա-
րական գործիքը մը վերածուած էին:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆՇԱՆԵԱՆ

(1) R.J. LILIE et al., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abtei- lung* (641-867), 6 հատոր, Պէրլին, 1998-2002:

(2) Այն պարբերութեան եւ հաստա-
տումներուն հոսին կը գտնուին ընկերա-
բանական երկու անջատ մօտեցումներ:
Մէկը ֆրանսացի Ժագ Պարսիէօյի տեսա-
բանութիւնն է ընտրանիներու կազմու-
թեան վերաբերեալ դրամատիքական արդի
ընկերութիւններէն ներս: Միւսը՝ անգլի-
ացի Նորպէրք Էլիասի պատմական տե-
սութիւնն է Եւրոպայի արքունական ըն-
կերութիւններուն մասին: Քանի որ այդ
մօտեցումներէն ոչ մէկը կը վերաբերէր
Բիզանդիոնին, պէտք էր անշուշտ անոնց
մեքսոմներն ու արդիւնքները յարմարցնել
բիզանդական տուեալներուն համաձայն,
այսինքն ընկերութեան մը՝ որ գաղտնա-
շիչ տիրողներու բաշխումը ամբողջու-
թեամբ կայսերական իշխանութեան մե-
նաշնորհն է:

(3) Իսաւրիական հարստութիւնը իր
անունը կը փաղէ Կիլիկիոյ արեւմտեան
կողմը գտնուող Իսաւրիա հռոմէական
նահանգէն: Իսկ "ամորիական"ը՝ Ամո-
րիոն քաղաքէն, որ Անատոլիոյ բնակիչ
մայրաքաղաքն էր:

Ա Ն Տ Ի Պ Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ը Յ Ա Կ Ո Ւ Օ Շ Ա Կ Ա Ն Է Ն

Յակոբ Օշական ընդարձակ քղքակցու-
թիւն պահած է քաղմաքի անձերու հետ,
որու մէկ մասը միայն լոյս տեսած է մա-
մուլին մէջ (մասամբ ամփոփուած "Նա-
մակամի"ի Ա. հատորին մէջ, Պէրլուք,
1983), իսկ շատ մը էջեր տակաւին կը մը-
նան անոնց կալ մեջայտ: Ստորի տպա-
գրուող նամակին բնագիրը կը բուի, քէ
գոյութիւն չունի. ինչպէս գրուած է ներ-
քեւը, ան ընդօրինակուած է Բենիամին
Նուրիկեանի կողմէ, որու արխիւային
փոմտին մէջ (Երեւանի Գրականութեան
եւ Արուեստի Թանգարան, Բ. Նուրիկեանի

փոմտ, քիւ 468) կը գտնուի: Առաջին տո-
ղին հետեւող քաղմակէտերը կը մատնեն,
որ ընդօրինակողը, մեզի անծանօթ պատ-
նաւներով յապաւած է սկզբնական մասը:

Ալեք Գլընեան (1900 - 2000) "Նոր Գիր"
հանդէսի շրջանակին պատկանող բանաս-
տեղծներէն, ծնած՝ Զորք Մարգարան
(Տէօրք - Եօլ) ու մահացած՝ Գալիֆոք-
նիա, հրատարակած է հատոր՝ "Երգեր
ուրացման եւ գոջումի" (1937), "Երգեր
հողի եւ հատուցման" (1968) եւ "Թափա-
նիկ խոհեր" (1996):

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Մարտ 1, 1938[,] Երուսաղէմ

Սիրելի Գլընեան,

Կը պատմես գիրքէ մը¹: Նոր Գիրին
մէջ ուշագրաւ էին խաճան չեղող, նո-
րութիւնը, կորովը, որոնք բարբարոս ո-
տանաւորները կը զատէին չըջանի միջի-
նէն: Իբր արուեստ անոնք կ'իւր մը ունին
անշուշտ, բայց անոնց խորքին յարձակո-
ղականը դիւ կ'ընէ քիչ մը վերապահ:
Պաշարը կը հասկնամ: Բայց աղբարը
աղբօր դէմ: Դժուար է եղած ինծի հաշ-
տուիլ այդ մտայնութեան: Թերեւս այդ
ալ է պատճառը որպէսզի մտած չըլլամ
որեւէ կուսակցութեան երկընտրանքին
մէջ: Շատ պիտի ուզէի լաւ կարենալ խօ-
սիլ գործիք մասին: Նոր Գիրի ճիշդ ան-
շուշտ աղուոր էր, բայց նման մեր ցեղա-
յին ճիշդի որպէսզի հայրենիք մը կեր-
տէինք²: Մեր ուժերէն վեր բաներ կան,
ուզենք կամ չուզենք:

Սիրեցի Բենիամինի Նուրիկեան- գիր-
քը³: Թերեւս օր մը առիթը գայ ինծի
արտայայտուելու իր մասին: Կամաւարա-
կանը ինծի դրած նամակի մը մէջ շատ
չաք տողեր ունի անոր գիրքին մասին⁴:
Կը հաղորդես իրեն: Բոլոր անոնք որ

անցեալէն բան մը կը փրկեն, թող օրհ-
նուին: Կը տեսնես որ տարբեր լարեր կը
գարնենք, բայց ամէն մարդ իր տեղին ու
պալմանին կը պատկանի:

Սիրով
Յ. Օշական

Բ. Նուրիկեանի փոմտ, քիւ 468
(ընդօրինակութիւն Բ. Ն.)

(1) 1937ին Ա. Գլընեան հրատարակած
է "Երգեր ուրացման եւ գոջումի" բանաս-
տեղծութիւններու հատորը:

(2) 1936-1937ին "Նոր Գիր"ը հրատա-
րակուած էր որպէս ամսագիր, Անդրանիկ
Անդրէասեանի խմբագրութեամբ: Երկու
տարուան դադարէ ետք, 1939ին պիտի
վերհրատարակուէր որպէս Երեւանի,
Բենիամինի Նուրիկեանի խմբագրութեամբ,
մինչեւ 1954:

(3) 1937ին Բ. Նուրիկեան հրատարա-
կած է "Այգեկութիւն" պատմութեամբ
հատորը:

(4) Տիգրան Կամսարականի (1868 -
1940) յիշեալ նամակին նակատագիրը ան-
յայտ է:

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ - 120

- ՈՒՍԱՆՈՂԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ -

ԼՂՁԱՆ, 27 Մայիս 1909

Սեւ օրեր կ'ապրինք նորէն, սարսափի օրեր: Հեռագիրները ամէն ժամ նոր դոյժ մը կը բերեն: Զարդ. ու եթէ ջարդ չէ, հրդեհ: ու եթէ հրդեհ չէ, սո՛վ. ու ինչ որ ամէնէն սարսափելին է, համաճարա՛կ: Լրագիրները ամէն օր սուգի նոր գին մը կ'աւելցնեն. դեռ այս իրիկուն թերթերուն մէջ կը կարդայի նամակը ծանօթ գուրգուրուհի մը, Լիւսի Պօլէյի, որ երկար տարիներէ ի վեր նուիրուած է Կիլիկիոյ հայ մանուկներուն դաստիարակութեան: Անձնուէր հեղինակուհին նկարագրելէ վերջ թէ ինչպէս մնաւ քաղաքին մէջ, երբ դիակնային խաղաղութիւնը վերջապէս կը թուէր տիրել, եւ երբ ա՛յ Կարմիր խաչը կը կազմակերպուէր վիրաւորեալները դարմանելու համար, յեղա-կա՛րծ, նոր եւ անօրինակ հրացանաձգութեան մը խուճապին մէջ, հրդեհեցին հայկական հոյակապ վարժարանը ուր հազարաւոր վիրաւորներ կային ապաստա-նա՛ծ...: Լ. Պօլէյ կը յարէ. "Կը բաւէ որ նոր դահլիճը կը հրամայէ թէ՛ մի՛ սպաննէք այլեւս, բայց այլեւս ամէն բան...":

Ամէն բան. ու ի՞նչ մնաց արդէն:

Երէկ խորագրատան մը առջեւ խոնք-ւած բազմութիւն մը դէպի հոն հրաւի-րեց քայլերս: Լուսատիպ նոր հասած նը-կարներ էին. հազարաւոր թշուառներ ծո-վի ափին, անկողիններ եկեղեցիներու մէջ, ոտքեր, մարդու կտորներ, որովայ-նը պատուած եւ դուրս հանուած երա-խայ մը իր մօրը դիակին վրայ, Մի-ջերկրական ծովը դիակներով հա-րուտ, գետինները պատկած ծերու-նիներ, որբուհիներ, թշուառներ...: Հա-յե՛ր, Հայե՛ր, Հայե՛ր...: Սիրտս պա-տառ-պատառ՝ այդ հետաքրքիր բազմու-թեան մէջ թշուառ ցեղի մը միա՛կ ներ-կայացուցիչը ըլլալու՝ կը հեռանայի այդ արիւնի զայրացուցիչ ցուցադրութե-նէն, երբ փոքրիկ խօսակցութիւն մը կե-ցուց զիս: Երկու աղջնակներ էին, 7 եւ 8 տարեկան:

- Ի՞նչ են այդ պատկերները, - հարցուց փոքրը մեծին:
- Հայերը կը ջարդեն...:
- Ինչո՞ւ:

Մեծը կանգ առաւ շուարած: Ինք գի-տէ՞ր ինչուն: Լսած էր միայն, օրօրոցէն ի վեր, գիշերները, թէ ծնողք ինչե՛ր կը պատմէին Հայերուն վրայ: "Ինչո՞ւ": Եր-

ւարած, քարոցած, ապշած մտածեցի այդ մեծ ինչուն, այդ կարմիր ինչուն որ եօթը տարեկան անգէտ աղջնակի մը հոգիէն կը պոռթկար: Յեղափոխական հսկայ այդ ինչուն իր բերնէն կը ժայթքէր այնքան բնական, որքան վճիռ ջուրը իր ակէն: Փոքրերո՛ւն մեծութիւնը...: Քանի՞նէ՛ր մեր մէջ, բոլո՛ր "տարեց"ները, "չնորհ-քով" մարդերը, աղբիւն "խելօք"ները, տա-կաւին չեն մտածած այդ նախնական հար-ցումին վրայ որ մանկական ուղեղը կը տանջէ: Ա՛յ, որովհետեւ այդ ինչուն հսկայ անխնայաբար է Յեղափոխութեան, եւ որովհետեւ այդ բառին տակէն կրնան անհաճոյ բաներ դուրս գալ իրենց չա-հո՛ւն համար, ինչպէս կարիճներ՝ քարի մը տակէն...:

Այս շարաթ հեղինակուհի քաղաքական հանդէսի մը մէջ, այս մասին դառն, չա՛տ դառն հեղինակուհի մը կար:

"Աստուած էջերը ստեղծեց անարդուե-լու համար, Հայերը՝ ջարդուելու...: Թուրքիոյ մէջ աեծի՛մ պիտի փոխուի, Հայերու ջարդ. Սուլթա՛նը պիտի դա-հակալէ, Հայերու ջարդ. Եփրատի՛ն պի-տի հաստատուի, Հայերու ջարդ: Բայց այս բոլորը այնքան տարօրինակ չէ մե-զի համար, որքան այն յուսահատեցուցիչ «խելօքութիւն» որով Հայերը կ'ողջունեն այդ ջարդերը: Ե՛րբ այս ժողովուրդը պի-տի սորվի մարդկօրէն կատարի...»:

Ու իրա՛ւ: Մարդկօրէն կատարի՛լ. այս տարրական առաքինութիւնը կը թուի ի սպառ հեռացած ըլլալ Հայուն արտէն: Ու այս՝ ո՛չ միայն աստուածալախ եկե-ղեցականութեան, խնկամոլ ռամկութեան, տգէտ արհեստաւորութեան մէջ. այլ նո՛յնիսկ ու մա՛նաւանդ մեր մտաւորա-կանութեան մէջ: Առէ՛ք մամուլը. հաւա-տացէ՛ք որ այս վերջին ամիսներու ըն-թացքին, եւրոպական մամուլը չա՛տ ա-ւելի մօտէն չօշափեց Հայուն վէրքը քան պոլսահայ մամուլը: Բոլոր երկիրներու քաղաքական թերթերը միաձայն գտնը-ւեցան կոտորածներու թիւին վրայ՝ որ երեսուն հազար կ'անցնի: "Միայն Սի-հան գետը երբեք հազար հայ դիակներ քափեց Միջերկրական ծով", կը տեղե-կագրեն Ֆրանսական մարտանաւերուն ըս-պաները: Եւրոպացի վիճակներ ամենա-ահարկու իրողութիւններ կը պատմեն օ-րը օրին:

Մարսիահա՛ւր, քարացա՛ծ, Պոլսոյ հայ թերթերուն կը սպասենք, աւելի ընդար-

ձակ տեղեկութիւններու համար, կամ դո-նէ հուժկու՛ բողոքի մը ընթերցումով ա-մբողջելու համար...: Թերթերը կու-ղան. յաւիտեական սկեղօ՛ծ ունայնու-թիւնը՝ որ կը յատկանշէ պոլսահայ մտա-ւորականութիւնը...: Մեր թերթերը դեռ կը շարունակեն իրենց անդամալուծ կեան-քը: Նոյնիսկ հանդէսներ կարդացինք ուր Կիլիկիոյ ջարդերէն անմիջապէս առաջ՝ սիրային յայրատ ոտանաւորներ յանդը-ւած կային, "նշանածի՛" պատմութիւն-ներ, ու դեռ ինչե՛ր...: Մինչդեռ հայ ընդհանուր Մամուլը Սուգին սեւո՛վը պէտք էր պատուէր, կամ Արիւնի կարմի-րովը պոռթկալ, եւ կամ -եթէ չէր կրնար ամէն բան բաւը- լուէ՛ր...: Գոնէ սա՛ յու-սահատեցուցիչ, ծայրայեղօրէն յուսեաւ, ջրատ, տրտում դամբանականները չզրէ-ին: Անոնք որ մեռան, գիտակցօրէ՛ն, դիւ-ցազնօրէ՛ն, անոնք ո՛չ արցունքի պէտք ունին, ո՛չ վարձու կեղծ լալկաներու, ո՛չ խրատի: Դամբանականները պէտք է կարդալ դամբանական խորագրողներու գլխուն: Ժողովուրդները ինքնապաշտա-նութեան, ցեղին շարունակութեան, ՊԱՅՔԱՐՈՒՄին բնադր ունին: Մամուլը այսպիսի արհաւիր շրջաններու մէջ պէտք է որ յոռետեսութեան, սուգի, անդարմամի ջաւի մշուշի մը մէջ խա-ւարէ ժողովուրդին այդ բնադրը: Ֆաքա-լիզմը չէ՛ որ պիտի փրկէ ընկճուած ցե-ղերը. ահա՛ թէ ինչ բան կը մոռնայ մեր մամուլը:

Օտար մամուլը -եւ մանաւորապէս գուրգուրական օրաթերթերը- ամէն օր կ'արձանագրէ հայ կոտորածներուն հա-մար եղած նուիրատուութեանց ցանկը: Ո՛ւր են մերիւնները: Սյն հայ թերթերը ո-րոնք այսինչ կամ այնինչ Մեծապատիւ ի մը մահուան առթիւ փոխան ծաղկե-պսակի՝ նուիրատուութեանց անհատում ցանկեր կ'աւելին, այն միեւնոյն թեր-թերը՝ հազարաւոր Հայերու մահուան առթիւ՝ փոխան ծաղկեպսակի՝ (բառի՛ն հեղինակութիւնը...) պէտք չէ՞ որ անվեր-ջանալի նուէրներու շարքերով ներկա-յանային այս եօթն անգամ նահատակ-ւած ժողովուրդին...: Գաւա՛ղը, սո-վա՛ծ, բազմաշարժար Գաւաղը, իր յու-ման տուաւ: Ե՛րբ պիտի դղողի ինքնա-գիտակցութեան զգացումը մայրաքաղա-քացիին հոգւոյն մէջ: Ե՛րբ՝ դո՛ւթը:

Ու ե՛րբ, մանաւանդ, մարդկօրէ՛ն կատ-արի՛լ...:

LA CONSTITUTION EUROPEENNE,

UNE LECTURE « INSPIREE »

(Suite de la Première Page)

(art. 1-41-1 à 8). En outre, l'article III 265 c nous informe que l'Union «développe une politique visant... à mettre en place progressivement un système intégré de gestion des frontières extérieures» sans que soit donnée une définition de ce «système intégré».

Etant donnée sa position géopolitique, la Turquie bénéficiera d'une partie maximale des budgets, missions et activités de l'«Agence européenne de défense», tels qu'exposés aux articles III-309 à III-312 et pourra allègrement revendiquer l'application de l'article III 436 b :

«La Constitution ne fait pas obstacle aux règles suivantes... tout Etat membre peut prendre les mesures qu'il estime nécessaires à la protection des intérêts essentiels de sa sécurité et qui se rapportent

à la production ou au commerce d'armes, de munitions et de matériel de guerre; ces mesures ne doivent pas altérer les conditions de la concurrence dans le marché intérieur en ce qui concerne les produits non destinés à des fins spécifiquement militaires».

La Constitution met en avant l'harmonisation de la justice dans l'Union, notamment par une «loi-cadre européenne» qui établit «des règles minimales relatives à la définition des infractions pénales et des sanctions dans «des domaines de criminalité particulièrement grave revêtant une dimension transfrontière résultant du caractère ou des incidences de ces infractions ou d'un besoin de les combattre sur des bases communes» (art. III 271-1). La liste des domaines de criminalités n'inclut pas le

négationnisme par association d'individus ou par sites informatiques alors qu'elle inclut «la criminalité informatique». Pourrat-on considérer les sites négationnistes (pléthoriques en ce qui concerne le génocide arménien) comme criminels?

Qu'en sera-t-il de l'enseignement de l'histoire? L'article II 280 mentionne au point 2 que «L'action de l'Union vise à encourager la coopération entre Etats membres et, si nécessaire, à appuyer et à compléter leur action dans les domaines suivants : a) l'amélioration de la connaissance et de la diffusion de la culture et de l'histoire des peuples européens». La Turquie apprendra-t-elle aux Etats membres que son histoire récente comporte un génocide ou enseignera-t-elle aux autres qu'il n'a pas eu lieu : Mieux encore, la Turquie ne pourra-t-elle censurer ou occulter toutes les archives (à supposer qu'elles n'ont pas déjà été détruites) et autres preuves du génocide en vertu de l'article III 436 a ? Celui-ci indique: «La Constitution ne fait pas obstacle aux règles suivantes: a) aucun Etat membre n'est tenu de fournir des renseignements dont il estimerait la divulgation contraire aux intérêts essentiels de sa sécurité». Impunément, les

parlementaires turcs (qui seront une majorité) pourraient, pourquoi pas, tenir des propos négationnistes: «Les membres du Parlement européen ne peuvent être recherchés, détenus ou poursuivis en raison des opinions ou votes émis par eux dans l'exercice de leurs fonctions» (article 8 du «Protocole sur les privilèges et immunités de l'Union européenne»).

Pour ce qu'il en est de la liberté tout court, celle des citoyens, le texte de la Constitution ne s'y intéresse guère, lui préférant, de loin, la sécurité et la tra- que de la fraude. L'un des articles, le III 427, demeure assez troublant : «Pour l'accomplissement des tâches qui lui sont confiées, la Commission peut recueillir toutes les informations et procéder à toutes vérifications nécessaires, dans les limites et conditions prévues par un règlement ou décision européenne adopté par le Conseil à la majorité simple». Etant donné que les tâches en question sont décidées par le Conseil ou la Commission, on voit mal quelles restrictions pourraient être apportées à la liberté absolue de la Commission qui n'est évidemment pas la même chose que la liberté des citoyens.

Ch. M.

Դարը՝ որ երէկ անցաւ, դեռ՝, յստա-
կօրէն ան բաժնեց երեք հատուածներու,
նոյն արարքով միաձուլելով երկու տար-
բերը, ժամանակ եւ տարածք: "Այսպէս
Պուշկինի ժամանակաշրջանին կապուած
ըլլալու զգացումը, կը դրէ Նինա Պէր-
պէրովա, իմ վրայ գործեց մեծ ազաւո-
րութիւն մը: Նոր բան մըն էր որ կը
յայտարարէի, - ժամանակը այնպէս կը
դառնար աւելի շօշափելի եւ գրեթէ նման՝
տարածքին"¹, աւելցնելով, - "Զեմ լըմ-
բոններ կեանքը վերացականութեան մէջ,
այլ միշտ՝ աշխարհագրական վայրի մը
եւ պատմութեան կապակցութեամբ"²:
Այդ երեք հատուածներէն առաջինը կը
համապատասխանէ ընդարձակ երկրի մը,
որ Ռուսաստանն էր, եւ որ եղաւ Սովե-
տական Միութիւն: Երկրորդ ժամանա-
կաշրջանը կը կոչուէր Փրանսա, ու այ-
սօր ալ կը կոչուի Փրանսա: Իսկ երրորդ
ժամանակաշրջանը՝ Ամերիկայի Միաց-
եալ Նահանգներ:

Որքան ալ յստակ, տրամաբանական ըլ-
լայ այս բաժանումը, եւ հեշտութեամբ
ընկալելի, այսուհանդերձ կէտի մը վը-
րայ ան չի դադրիր կամայական ըլլալէ,
տրուած ըլլալով որ կեանքը արտայայ-
տութիւնն է ամբողջական ժառանգութեան
մը, ժամանակին խորքէն եկող: Այսպէս,
Նինա Պէրպէրովա գրեթէ դար մը ինք-
նամփոփ կեանք մը ապրեցաւ ոռուական
աշխարհի եւ մթնոլորտի մէջ, հայրենի
հող ու տարագրութիւն, եւ իր վաստա-
կը, կամ վաստակին մէկ մասը՝ իր գո-
ւթեան միայն վերջին տասնամեակին էր
որ արեւմտեան աշխարհի լոյսին բեր-
եցաւ շնորհիւ Փրանսացի հրատարակիչի
մը նախաձեռնութեան³:

Մնած՝ դարասկիզբին, Ս. Պետերս-
բուրգի մէջ, պարմանուհի՝ Հոկտեմբեր-
եան Յեղափոխութեան նախօրեակին, զը-
սանական թրուականներուն կը հասնի Փը-
րանսա, ուրիշ ոռու տարագրներու հետ,
եւ կը հաստատուի Փարիզի արեւմտեան
փէշերուն, Պիյանբուրի մէջ, աշխատա-
րական մարդ մը՝ Մէնի ափին, Ռընո
ինքնաշարժներու գործատուներուն մօտ:
"Մնդեանս" իւր ճակատագրի նուէր ըս-
տացայ երկու ծագում ունենալու մենաշը-
նորհ, մին՝ հիւսիսային եւ ոռուական,
իսկ երկրորդը՝ հարաւային եւ հայ: Ասի-
կա է որ կեանքս պայմանաւորեց ման-
կութեանս ի վեր: Ինքնութեանս այս հա-
կադրի երկու երեսները տակաւ դադրե-
ցան հակամարտութեանց աղբիւր մը ըլ-
լալէ՝ ներդաշնակ ամբողջութեան մը
մէջ միաձուլուելու համար"⁴, կ'աւելցնէ
ան:

Համադրումը կենսագրական քանի մը
տուեանքներու, եւ ահա կը լուսաւորուի
ամբողջ հաւաքականութեան մը, ժողո-
վուրդի մը ճակատագիրը դարերու մէ-
ջէն, անխորհուրդ, բայց դիմադիմ յստա-
կօրէն տեսնելի, թափանցիկ շղարշի մը
ետին: Իր մեծ հայրը Իվան Պէրպէրով,
երեսելիներէն է Նոր Նախիջևանի ուր
ԺԼ. դարուն հաստատուել էին իւրիմ հա-
ւաքային շրջաններէն գաղթած Հայեր՝
կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ հասնե-
լու համար ընկերային բարեկեցիկ վիճա-
կի մը: Պատմութեան էջերու ծալքերուն
մէջ կորսուած՝ Նոր Նախիջևան ո'չ մէկ
քարտէսի վրայ արձանագրուած է, եւ սա-
կայն մեր հաւաքական յիշողութեան մէջ
անջնջելիօրէն արձանագրուած կը մնայ
այն արժանիքով որ ԺԼ.-ԺԹ. դարերուն
ան եղած է մեր վերածնունդի եւ համադ-
րային գոյամարտի միջնաբերդը, տեղա-
դրուած՝ Ռոստով քաղաքի շրջափակին
մէջ, Ազովի ծովը թափուող Դոն գետի
բերանին:

1850ի վերջերը, Իվան Պէրպէրով Փա-
րիզի մէջ բժշկութիւն ուսանած՝ յանձ-
նառու ազգային ղեկավար դէմք մըն էր
դարձեր Նոր Նախիջևանի մէջ ծաւա-
լած եռուն գործունէութեամբ: Իր տու-
նը, որ ապարանքի մը համեմատութիւն-
ներով ի վիճակի էր քառասունէ աւելի
հիւրեր ընդունելու, կը տրամադրուէր

ԴԱՐ ՄԸ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ն Ի Ն Ա Պ Ե Ր Պ Ե Ր Ո Վ Ա

ԿՆՈՋ ՄԸ ՆԱՅՈՒԱԾՔԸ

Հանդիսական հաւաքոյթներու, մեծարե-
լու համար գրագէտներ, բանաստեղծներ,
լրագրողներ, հանրային կեանքի ղեկավար
գէտներ, յեղափոխական գործիչներ:
Վստահաբար անձանոթ ըլլալու չէր Ի-
վան Պէրպէրովի տան հասցէն Միքայէլ
Նալբանդեանին եւ Ռաֆայէլ Պատկան-
եանին, երկուքն ալ ծնած՝ Նոր Նախիջ-
ևան եւ տարեկից՝ Իվան Պէրպէրովի:

Կը ստուգուի այսպէս թէ 1906ին Իվան
Պէրպէրովի հիւրն է Ամենայն Հայոց
Հայրապետը, որուն օրհնութեան կ'արժա-
նանայ հնգամեայ Նինան: Պահը հարա-
գատութեամբ նկարագրուած է իր գրքին
մէջ, "Ընդգծողը եւս եմ": Նինա Պէրպէ-
րովա կ'անդիտանար որ այդ հայրապե-
տը Միլտոնի Ա. Վանեցիին էր, հանրաժա-
նօթ ալլ անուամբ՝ Խրիմեան Հայրիկ...

Իր հայրը՝ Նիքոլա Պէրպէրով ընտանե-
կան աւանդութիւնը կը շարունակէ: Տա-
սը տարի ետք, ինքն է ղեկավար կազմա-
կերպիչներէն մին՝ մեծարանքի այն հան-
դիսութեան, որ Ս. Պետերսբուրգի հայ
գաղութին կողմէ կազմակերպուած էր
ի պատիւ ոռու գրող, գրականագէտ եւ
թարգմանիչ Վալերի Բրիւսովի՝ իր
"Հայ բանաստեղծութիւնը հիմադրեց ժա-
մանակներէն մինչեւ մեր օրերը" ստուա-
րածաւալ գործին լոյս ընծայման առիթը:
Դեմիշեւակի սրահին մէջ, 1916 Մայիս
14ին կայացած այս հանդիսութեան ըն-
թացքին իր հայրը կը կարգայ ոռուերէնի
թարգմանուած քանի մը քերթուածներ:
Թէեւ լուսանցքային, ալլ այս շեղումը
կենսական էր անկասկած, յստակացնելու
համար հարազատութեան նկարագիրը գը-
րագիրուհիի վաստակին, ազգային գեո-
նի վրայ սերունդէ սերունդ Պէրպէրով
գերդաստանին անշեղ յանձնառութիւնը:

Իր յուշագրական գիրքը, "Ընդգծողը եւս
եմ", վաւերական ընդարձակ տեղեկու-
թիւններ կը պարունակէ յատկապէս ոռու
տարագիր քաղաքական դէմքերու եւ մը-
տաւորականներու մասին: Անշատուած,
մեկուսի ակնաստեսի մը վկայութիւննե-
րը չեն անոնք, ալլ անմիջական մասնա-
կիցի մը, որ սակայն միշտ առարկա-
յական կը մնայ, զգացական հոսանքներէ
չի տարուի: Միտքը կը տիրապետէ ա-
ռանց սակայն ճգնելու զգացումները. իր
բոլոր գիրքերն ալ գործուած կը մնան
գուրգուրանքի, երջանկութեան եւ ող-
բերութեան միշտ գաղտնած շեշտերով:
"Զեմ կրնար ուսումն շարունակել, դրա-
մի չգոյութեան պատճառով: Զեմ խոր-
հի Սորպունի մասին, ալլ տպագրական
աշխատանքի եւ տողաշարութեան արհես-
տի մասին"⁵: Ազատ եւ կաշկանդուած ըլ-
լալու զգացումն ունէի: ...Ազատ՝ որով-
հետեւ Արեւմուտքի մէջ կ'ապրէի, երիտա-
սարդ էի, կը կարգայի գիրքեր, կը յա-
րաբերէի մարդոց հետ, կը հասնենայի
եւ կը գրէի, եւ կաշկանդուած՝ Ռուսաս-
տանէն հեռու մեր կեանքին դժուարու-
թիւններով"⁶:

Եօթը տասնամեակներու վրայ տարած-
ող բազմբանգ այս գործը վստահաբար
կը հարստացնէ մեզ՝ իր մաքուր լուսա-
ւորումներով, գրի առնուած՝ բացառիկ
անկեղծութեամբ առաջի իր խղճին, ա-
ռանց զիջումի ու տուրքի: Էջերուն եր-
կայնքին ընթերցողը ունի մնայուն զգա-
ցումը թէ հրաշալիքներու բեմին վրայ կը
տողանցեն իրենց հարազատ գերերով ծա-
նօթ ու սիրելի քանի՝ դէմքեր: Եւ գրքի
աւարտին՝ բեմին վրայ վարագոյրը միշտ
բաց կը մնայ:

Նոյն հաւասարակշիռ դատումներով,

անայլալ՝ կ'արծարծէ բնագոյնական
հարցերը, առանց դրսեւորելու սակայն
մտահոգութեան, անձկութեան նշոյլ
միտակ: "Բնաւ գիտ է հետաքրքրեց ան-
դենական կեանքի մը գաղափարը: Իմ աշ-
քիս՝ ան կը նմանի "Ժողովուրդի ափիո-
նի"⁷, զայն կը շահագործեն իւր անուի
կամ քարիւղ: Այդ պահուն իսկ երբ (այդ
հարցը) կը ծագի, կը գողուանամ, ան մի-
այն կեղծ ճշմարտութիւններ եւ դիւրին
պատասխաններ կ'ընծայէ, աւելի լաւ է
զգոյշ ըլլալ: Ամէն ինչ որ վեհ է քրիստո-
նէութեան մէջ՝ բաղկացուցիչ տարրերէն
մին մեր քաղաքակրթութեան, կը գտնուի
միւս կրօնքներուն մէջ ալ: Միշտ եւս ա-
մէն տեղ սպաննեցին Աստուածը: Ո՛չ Ա-
ռաքելոց Գործքը, ո՛չ Յայտնութիւնը,
ո՛չ Եկեղեցին յաջողեցան փշուր ստրկու-
թեան շղթաները: Նոր Կտակարանը բառ
միտակ չխօսեցաւ այն տառապանքին մա-
սին, որ կը կարգացուի կենդանիներու
նայուածքին մէջ"⁸, կը ճշդէ աս առըն-
չութեամբ իր հոգեկան կեցուածքը, գիտ-
նալով միշտ լռեցնել իր զգացումները ե-
րիտասարդութիւնի մը ամօթխածութեամբ,
բայց թոյլատրելով ընդշնամել իր մտա-
ծումին խորքը անոր՝ որ գիտէ կարգալ
տողերու միջեւ եւ տողերէ անդին:

Գործը, առաւելաբար արձակագիրը,
կը մնայ վկայող մը, ակնաստեսի հան-
գամանքով, եւ կամ պատմագիր մը. իր

Գրքն՝
ՆԱԶԱՐԷԹ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

գիրը կը կազմէ պատմութեան մէկ էջը:
Վկայելու փորձութիւնը անդիմադրելի է
մանաւանդ, երբ ան կը գտնուի մեծ փո-
թորկումներու բռնուած: Զի կրնար ան-
տարբեր հանդիսատես կենալ, երբ աշըե-
րուն առջեւ տեղի կ'ունենան մեր մոլորա-
կին համեմատութիւններով ընդարձակա-
ծաւալ վերիվայրումներ:

Այդպէս եղաւ Ի. դարը: Եթէ գծենք
Նինա Պէրպէրովայի կեանքին ուղեգի-
ծը, կը տեսնենք ժամանակներուն տակաւ
արագացումը իրերայաշուրջ մեծ դէպքե-
րուն կշռոյթով, - Զորս տարեկան աղջը-
նակ՝ 1905ին Ռուսաստան պարտութեան
կը մատնուի Մայրաքոյն Արեւելքի մէջ.
Ինը տարի ետք, եւրոպական ցամաքամա-
սի վրայ կը շղթաքաղքեծուի համաշխարհ-
հային Ա. պատերազմը. երեք տարի ետք
Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը հիմ-
նովին կը յեղաշրջէ ոռուական կայսրու-
թիւնը հիւսիսէն հարաւ՝ մինչեւ Վրացի-
կովկաս, եւ արեւմուտքէն մինչեւ ծայ-
րագոյն արեւելք՝ Վրացիոստոյի: Քանի
մը տարիներու տեղատուութիւն, ահա
գրաւոր կ'ենեւեփի Կեղերտական Եւրո-
պան սահմաններու խախտումով: Համաշ-
խարհային երկրորդ պատերազմը տա-
կաւին չաւարտած՝ 1944ին պատերազմին
զուգահեռ ծայր կու տայ միջազգային
հանրային կարծիքի աննախնդրաց փո-
թորկում մը Կրաւչենկոյի հարցով, յատ-
կանշեալով սկիզբը Արեւելք - Արեւմուտք
հակամարտութեան մը, որ պատմութեան
մէջ կ'արձանագրուի պաղ պատերազմ
պիտակումով, մինչ ասիական ցամաքա-
մասին վրայ Մաօ Յէ Թունցի Մեծ Եր-
թը ծայր տուած է արդէն, ու պիտի չու-
շանայ գործերական պատերազմը: Իրական-
ութեան մէջ, դարասկիզբէն մինչեւ
վերջ իրարու կը յաջորդեն գրեթէ բնա-

կանոն կշռոյթով մը մակընթացութիւն-
ներն ու տեղատուութիւնները շրջանային
անդադարձումներով:

Այս թահուրահին մէջ է Նինա Պէրպէ-
րովա հանդիսատես ըլլալու համար այդ
աւագ դէպքերուն: Մենաշնորհեալ դիրք
մը ունի, քանակաւ թրուականներուն Ռու-
սաստանէն գաղթած ըլլալով խումբ մը
ուրիշ ոռու գրողներու հետ, եւ հաստատ-
ւած՝ Փարիզ, ուր ահա տեղի կ'ունե-
նայ Կրաւչենկոյի խռովայոյց դատա-
վարութիւնը: Հոյեկուն ուղղութիւնը
փոխուած է արդէն: Քաղաքական բնոյ-
թով վարչական կաշկանդումներէ ձեր-
բազատ՝ Փրանսաքանակ տարագիր մտա-
ւորականութիւնը արտօնութիւն կը ստա-
նայ հրատարակելու "Ռուսական Միտքը"
չաքաթաթերթը, որուն գրական բաժնի
պատասխանատու կը դառնայ գրագիրու-
հին, եւ այդ հանդիսանքով ներկայ կը
գտնուի Կրաւչենկոյի երկար դատավա-
րութեան: Իր դրառումները ատենին
պիտի մէկտեղէ "Կրաւչենկոյի Հարցը"
հատորին մէջ: Այնուհետեւ մօտին կը
հետեւի Իվան Տուրգենեւի փարիզեան
գրագրանքի անհետացման դէպքին, որ
հոգեւին կը խռովէ զինքը այն ատիւնին
որ կը հարկադրուի ակնաստեսի ի'ր վը-
կայութիւնը տալ գրքի մը մէջ: "Կարգա-
լէ ետք այս պատճէնը⁹ եւս ալ ունէի իմ
լսելիք խօսքը՝ Փարիզի մէջ ոռուական
գրագրանքին անհետացման մասին"¹⁰...
Շեշտը այսպէս կը բացայայտէ վճռակա-
մութեան ուժը՝ նկարագրել տէր այս գը-
րագիրուհիին մօտ: Երկու գիրքեր՝ ո-
րոնք կը յատկանշեն վկայելու եւ դէպքե-
րը յստակ բնութագրումով գրանցելու իր
մշտատեւ ցանկութեան մասին:

Յիսունական թրուականները թեւակո-
խած ենք, պատմութեան մէկ էջը դար-
ձած է, եւ բացուած՝ նորը: Նինա Պէր-
պէրովա տուած է արդէն իր գրական
գործերուն լաւագոյնները, "Տարագիրի
պատմութիւններ", "Ուր խօսք չկայ սի-
ւոյ մասին", "Պիյանբուրի ժամանակա-
գրութիւններ", "Զոյա Անդրէեան", "Ս.
Պետերսբուրգի Տիկիները", "Տուրգենե-
ւի գրագրանքին անհետացումը", "20րդ
դարու Ազատ-Որմնագիրները": Ունի տա-
կաւին բազմաթիւ գործեր, արձակ եւ
բանաստեղծութիւն, ցրուած՝ ոռուական
պարբերաթերթերու մէջ:

Զուտ գրական-ստեղծագործական գոր-
ծերուն մէջ տեղ գտած վկայութիւնը ու-
նի բացառիկ արժէք, տրուած ըլլալով որ
անհատական նկարագրութեանց ընդմէ-
ջէն, ընդարձակ պատաստագրումով մը
կը պարզէ մէկ ռեժիմէն միւրը՝ փոխանց-
ման ժամանակաշրջանը, եւ յուսալքու-
թիւնը ոռու գրագէտներուն ու նաեւ գե-
ղանկարիչներուն, իրենց վարանումնե-
րով, իրենց յամառ պատրանքներով, յու-
սակաբութիւններով եւ անհատական ու
հաւաքական տրամիներով, վաւերական
ինքնապատահութեամբ դատումներ տա-
րագրով Պուշկինի, Լերմոնովի, Լէոն
Տոլստոյի, Մայակովսկիի, Նաբոկովի
մասին: Կարգալով ոռու գրողներու ա-
նունները, ընթերցողը կրնայ չափել իր
նոյնպիսիութիւնը գրականութեան տարած-
քին ընդարձակութեան կապակցութեամբ:
Գրագիրուհին հաւասար երջանկութեամբ
կը տիրապետէ արուեստի երեք մարդե-
րու, - ոռուական գրականութիւն՝ հա-
մաշխարհային, առաւելաբար Փրանսա-
կան գրականութեան հիմնարաններով,
երաժշտութիւն եւ գեղանկարչութիւն:
Ո՛չ մէկ փոթորկում՝ բայց նայուածքին
մէջ տիրութեան շող մը՝ տամուկ, պըս-
պըղուն: Տրամը կը զարգանայ լոյսին ու
լուսութեան մէջ, զարգում յուղումներով,
որոնք կը լիացնեն բառերը արդի ու ջերմ
ուժականութեան մը, յստակօրէն ընկա-
լելի մեր ներքին աշխարհին մէջ: Գըր-
ւած՝ հաւասար չունչով՝ պատմուածք-
ներուն մէջէն կ'անցնի թեյ մը, որ իրա-
րու կը կապէ դանոնը: Այնուհետեւ իր
գրական գործերուն իւր ստեղծումի են-
թահող ու միջավայր, իւր հիմնարանը՝

●►
գրել կ'անեն "Ընդգծողը ես եմ" յուշագրական բնոյթի իր գիրքը:

Այդ հիմնականում վրայ կու գայ տղայ-ւելու ուրիշ վկայութիւն մը, նոյնքան վաւերական, նոյնքան ինքնատիպ, երբ անխաղախ, անմիջական ու անակնկալ լուսաւորում մը կ'ընծայէ մեր սեփական անցեալի մէկ հատուածին վրայ, կեանքի բերելով դէմքեր ու դէպքեր, որոնք կը կազմեն մեր ալ ժամանակագրութեան պակսող օղակները, կորսուած, մոռցը-ւած:

Իր առաջագրանքն է գրականութիւնը ը-նել: Կը ստացուի այնպէս որ պատմութիւ-նը կ'ընդլայտուի գրականութեան: Գր-ականութիւնն է որ պատմութեան կու տայ հոգի ու շունչ, եւ գեղեցիկ կերպար: Լաւագոյն վկայութիւնը հարազատ պատ-մութիւնն է, որ մեզ կը կապէ հարեւրա-ւոր տարիներու վրայով մեր հարազատնե-րու կեանքին: Մեր ինքնութեան արմատ-ները կը գործնան այսպէս: Գրականու-թեան, գեղեցիկ գիրին ընծայած նորա-բար շունչով կեանքի կը կոչուին, կ'աղ-բին, կը խօսին ու կը պատգամեն անոնք: Յիշեցէք միշտ Միքայէլ Նալբանդեանը, Ռաֆայէլ Պատկանեանը իրենց գերթո-ղութեան ընդմէջէն, - Ազատն Աստուած այն օրից... Այսպէս պատմութեան էջե-րուն մէջ կ'ընթան անցեալին եւ մեր մի-ջեւ տարածուող ժամանակի անջատումը կը ջնջուի, երբ սերունդներէ սերունդ՝ ակնաստեսի վկայութեամբ կը վերահաս-տատուի աննիւթական, բայց այլեւս ան-խղիւր կապը, գրանցուած՝ ձերմակի վը-րայ սեւատառ: Հրաշքն է այդ՝ գիրին, կենդանի վկայութեան:

Ներկայէն անցեալ եւ հեռուոր անց-եալ՝ ծիրանի գօտիներու կամարներով՝ վայր մը կը կապէ միւսին, անցեալի դէմք մը կը կապէ ներկային: "Իմ միտքս կ'ապրի միեւնոյն ատեն անցեալին մէջ իբր յիշողութիւն, եւ ներկային մէջ իբր գի-տակցութիւն՝ ժամանակին հետ առնչը-ւած" 11, կը հաստատէ ամփոփ ու յըս-տակ տարազումով: Կը վերադառնանք միշտ Նոր Նախիջեւան: Նոր Նախիջեւանը կը զուգորդուի Մեծն Կատարինէի ան-ւան՝ Պետերսբուրգ, Ռուսաստանի հարա-ւէն հիւսիս: Մեծն Կատարինէի անունը կը զուգորդուի Տընի Տիտրոյի, Ֆերնէի նահապետ Վոլքէրի. Ֆերնէ 12, Զուլիցե-րիոյ սահմանին վրայ: Ո՛չ, Զուլիցերիոյ մասին չէ խօսքը, յիշատակութիւն մը ա-նունի մը, եւ այդ անունն ծայրին՝ ինք-նաբեր թերազրութիւն մը՝ կապ մը գտնելու եւ տեղադրելու Պետերսբուրգէն մինչեւ Ֆերնէ եւ Վոլքէր:

Նինա Պէրպէրովա գրականութիւն կ'ը-նէ, բայց պատմութիւն կը գրէ այն չա-

փով որ գրականութիւնը կը թոյլատրէ, կը հանդուրժէ: Կը յիշատակէ Մեծն Կա-տարինէի անունն կից՝ Պոտեմկինը, Գրի-գորի Պոտեմկինը, ա՛յն՝ որ չղթապագե-ծեց ռուս - թրքական առաջին պատերազ-մը, ԺԸ. դարու վերջերը, եւ եղաւ առա-ջին հիմնադիրը Նոր Նախիջեւանի, Գոնի-գետաբերանը, Ռոստովի միջնաբերդի շուքին: Եւ Նոր Նախիջեւանի կեդրոնա-կան հրապարակին վրայ կանգնեցաւ կայսրուհիին արձանը, եւ պատուանդա-նին վրայ ոսկետառ արձանագրեցին, - "Կատարինէ Բ. իմ" երախտապարտ Հա-յեր" 13:

Ներկային ու անցեալին այս գու-գորդութիւնը չի սահմանափակուի սա-կայն միայն հեռուորագոյն անցեալին հետ ներկային կապակցութեամբ, այլ նաեւ աւելի մերձաւոր դէպքերու միջեւ, - "[1941, Փարիզ] Ապրիլ. 1919 թ. Ծնուն-դին (եւ կամ 1920 Յունուարին) մեր բա-կին մէջ, Նախիջեւան, կայք հաստատած էր գրահապատ գործարար մը: Ամէն իրի-կուն միջերանոց կը բարձրանայինք եւ հոնկէ կը հետեւէինք տեսարանին Կար-միրներու, որոնք տարածուէ կարողով յար-ձակումի կ'անցնէին Պաթայիայի ամրո-ցին վրայ, ուրկէ Սպիտակները իրենց վը-րայ կը կրակէին: Անոնք (Կարմիրները) կը կորսնցնէին ձիեր ու մարդ, ապա կը վերադառնային մեր բակը: Մի քանիներ կը պակէին: Ու հիմա, ամէն իրիկուն, հարկւրաւոր (գերման) օդանւանք մեր գլխուն վրայէն կ'անցնին, երթալու եւ ուղեւորութեան համար Անդրիոյ մէջ քա-ղաքներ եւ խաղաղ ժողովուրդ մը: Չեմ յաջողիր քննալ, մտալիկուած՝ այն դա-ղափարով որ այս ամէնը կանգ պիտի առ-նէ իմ կենդանիս" 14:

Ճակատագրին մէկ տնօրինումը կա-մինչեւ իսկ գրագիրուհիին իբր ինքնու-թիւն գոյառման մէջ: Մօրը կողմէ ռուս, բայց լայնածիր ընդգրկումով նայուածքն ու հոգին դէպի հայութիւն, ան կունակ կը դարձնէ մօրը, տէր կանգնելու համար հօր եւ հօրենական մեծ-հօր ժառանգու-թեան, մեղի՝, նոր ժամանակներուն կը-տակելու համար ականատեսի իր վկայու-թիւնները: Ճակատագրին տնօրինումը հո՛ս, այստեղ է. ինք յոյս աշխարհ գա-լու էր, ճանչնալու էր Նոր Նախիջեա-նը, որպէսզի այդ անունը յիշատակուէր երրորդ Հազարամեակի մէջ, այդպիսի ինքնապահճ չեղումով: Չի ծանօթանալ որ սա-կայն, եւ զգացական զեղումներու մէջ չի՛ լճանար իր պատճէնը: Գրագիրութիւն կը ճանչնայ իր սահմանները:

Երեւակայել յանդգնութիւնը գրողի մը, որ պատրուակը կը գտնէ Յրանայի հան-դէպ իր խորհրդանիշ սէրը հռչակելու համար վկայութեան կանչելու կայսրուհի մը, այլ ոչ յետինը, քանի մը զուսպ բա-ռերու ներդրութեամբ ջնջելու համար

երեք դարերու անջատում մը, կարծես թէ ժամանակակիցներ լայնալի վկայու-թեան կանչուած անձնաւորութիւնները: Իրեն կը բաւէ յիշատակումը Փրանսայի արձանագործ էթիէն Ֆալքոնէի, այդմէ-ռութիւն տալու համար կերտումին Յարա-կան Ռուսաստանի հիմնադիր Մեծն Պետ-րոսի հեծեալ արձանին: Յանդգնութեան չեղումը կը կայանայ այն ինքնավստահու-թեան մէջ, որ կը թելադրէ Յրանայի հանդէպ իր անձնական սէրը համեմատե-լու գործօն սիրոյն, հետ, որ կայսրուհին կը կապէր Փրանսական Համայնագիրա-րաններու հիմնադիրին եւ Ֆերնէի Նահա-պետին հետ, եւ հպարտութեան զգալի չեղումը մըն ալ թէ այդ սիրոյն հարա-զատ, ուղիղ գծով ժառանգորդուհին ի՛նք է:

Նոյն մեթոդը կը գործադրէ հաւասարա-պէս իր բոլոր հռչակաւոր եւ նուազ հռ-չակաւոր ծանօթներու պարագաներուն: Հրաշալի հրախաղութիւնը կը շարունակ-ւի էջերու երկայնքին, եւ ճառագայթում-ները աւելի ու աւելի խիտ խաչաձեւումնե-րով կ'անցնին սահմաններ, քաղաքէ քա-ղաք, երկրէ երկիր, ցամաքամասէ ցա-մաքամաս: Կը լուսաւորուի ամբողջ տա-րածք մը Արեւելքէն Արեւմուտք, Հարաւ-Հիւսիս Ռուսաստանէն մինչեւ Ատլանտ-եանի միւս ափը: Այս ընդարձակ տարած-քին ձգողութեան կեդրոնը, սի՛րտը կը մը-նայ անկասկած Փարիզը: Իր մեծ հայրը ճանչցեր էր լուի Փասթօրը. գրագիրու-հին զգացումներու ի՛նչ հասունութեամբ կ'ոգեկոչէ իր գեղերումները Փարիզի Փասթօր պողոտային վրայ, - "Գար-նան, կ'ըսէ Նինա Պէրպէրովա, Փարիզի մէջ կը ծաղկին շաղանակի ծառերը: Ա-ռաջին ծաղկող ծառերը Փասթօր պողո-տային ծառերն են, հոն ուր մեթոքն կը ժայթքէ գետնի տակէն, եւ ուր տաք օդը ալիք ալիք կը բարձրանայ մինչեւ ծառե-րը: ... Յանկարծ, Յունուարին, ամառ-ւան վերջերը կու գայ օր մը, երբ ամէն ինչ փայլ կը ստանայ, լաւ օդ կ'ընէ եւ եր-կինքը կապոյտ է: ... Այդ օրը կու գայ ինչպէս շաքժական տուն մը, որ պիտի իյ-նար Յունուար 20ի եւ Փետրուար 5ի մի-ջեւ, իր անցքին վրայ ձգելով խոստու-մի բոլոր մը" 15:

Փարիզը, միշտ Փարիզը...
"Փարիզը՝ «Իմ ճակատագրին մարա-թագարը» 16: "Փարիզը քաղաք մը չէ, այլ պատկեր մը, Յրանայի խորհրդանշանը, իր ներկան եւ իր անցեալը, ճառագայ-թում իր պատմութեան, իր աշխահա-գրութեան եւ իր հոգիին: Այս քաղաքը ա-ւելի հարուստ է իր նշանակութիւններով քան Լոնտոնը, Մատրիւքը, Սթոքհոլմը կամ Մոսկուան, վստահաբար նոյնքան հարուստ որքան Ս. Պետերսբուրգը, Նիւ Եորքը կամ Հոնոլը: Անկարելի է հոն ապ-

րել առանց նկատի ունենալու այս համա-մատութիւնը, տան մէջ պահուելով եւ բանտարկուելով: Ամէն պարագայի ան մուտք պիտի գործէ մեր տան մէջ, մեր սենեակին մէջ, մեր էութեան մէջ. մեզ պիտի բարեփոխէ, պիտի ստիպէ մեզ մեծնալու եւ հասունանալու, եւ կամ պիտի վերադառնայ. ան պիտի կարենայ նաեւ մեզ սպաննել: Քաղաքը հո՛ս է, մեզ կը շըլա-պատէ, յաւերժական. կարեւոր չէ թէ պայն սիրենք կամ զայն ատենք. չենք կը-նար խոյս տալ իրմէ: Ան մեր շուրջ կը հիւսէ ոստայն մը, եւ մեզ կը ներ-գրուէ" 17:

Իր տիեզերքը պիտի սահմանափակուէր Ռուսաստանէն Յրանայ միայն: Սակայն տնօրինութեան աշխատէր: Առաջին Հա-մայնարհային Պատերազմի վաղորդային պայտատանած էր Յրանայ, ուր սկսած էր տարագիրի կեանքի ծայրը պայմաններու մէջ, ի գին ի՛նչ գոհողութիւններու, ար-մատ նետել, յուսալով որ այլեւս չէին կրկնուեր անցնող տարիներու դժուարու-թիւնները ի խնդիր բնականոն կեանքի մը, եւ կը նուիրուէր ամբողջովին ստեղ-ծագործական աշխատանքի: Բայց հաղի-քանի մը տասնամեակ ետք, Համաշխար-հային Երկրորդ Պատերազմին շրջա-գերծումը անգամ մը եւս խնդրական կը դարձնէր իր ներդրումները երազուած կեանքին ի խնդիր: "Գողգոթա" այն է որ չկրցայ ապրիլ երկրիս մէջ՝, կը յա-տարարէր ան 1989ին 18: "Յեղափոխութի-ւնը զիս ազատագրեց, տարադուրեւ ներ-գիտ թրծեց, պատերազմը զիս նետեց ուրիշ աշխարհ մը" 19, կը խոստովան-ան: "Ուրիշ աշխարհ" Ամերիկայի Մի-ացեալ Նահանգներն էին, Յրանայ ի-

ԿԵՆՍՏԵՐՈՆԿԵՆ ԴԻԾԵՐ

- 1901 Օգոստոս 8 (Յուլիս 26)՝ հին տոմարով) ծնունդ՝ Ս. Պե-տերսբուրգի մէջ:
- 1914 Ամառ՝ ծնողաց հետ ձա-րորդութիւն Եւրոպայի մէջ:
- 1918 Գարուն՝ վերջ երկրորդա-կան տուամեց: Անան՝ մեկ-նում դէպի Դոնի - Ռոստով (Նոր Նախիջեւան):
- 1919 Բարձրագոյն ուսում Դոնի-Ռոստովի մէջ:
- 1921 Վերադարձ՝ Պետրոգրադ:
- 1922 Փետրուար՝ մեկնում Ռու-սաստանէն:
- 1923 Նոյնիմբեր՝ մեկնում Փրակա:
- 1924 Ապրիլ՝ մեկնում Փարիզ:
- 1939 Յրանայի գրաւման շրջա-նին կը հաստատուի Իվլինի մէջ, Փարիզի մօտ:
- 1947 - 1950 Գրական բաժնի խմբագիր "Ռուսական Միտ-քը" (ռուսերէն) չարաթա-թեթի, Փարիզ:
- 1950 Մեկնում Յրանայէն Ֆի-րատեֆիա (Միացեալ Նա-հանգներ): Կեղծ ամուսնու-թեամբ ամերիկահայաստակ՝ 1954ին:
- 1960 եւ 1965 Այցելութիւն՝ Փարիզ:
- 1971 Նինա Պէրպէրովա՝ հան-գրատեան թողալու:
- 1972 Ռուսերէն առաջին հրատա-րակութիւն "Ընդգծողը ես եմ" գրքին, Միւնխի, Գեր-մանիա:
- 1983 Ռուսերէն երկրորդ հրա-տարակութիւն "Ընդգծողը ես եմ" գրքին, Նիւ Եորք:
- 1984 Նիւ Եորքի մէջ հրատարա-կութիւն հասարակական գոր-ծունէի (1921 - 1983) հատորի մը:
- 1989 "Ընդգծողը ես եմ" հատո-րէն ընդարձակ հատուածներ կը հրատարակուին Սոյիստա-կան Միութեան մէջ: Սեպ-տեմբերին՝ ճամբորդութիւն Մոսկուա եւ Լենինգրադ (1922էն ի վեր առաջին վերա-դարձ Սոյիստ. Միութիւն):
- 1993 Սեպտեմբերին կը մահա-նայ ուղեղային արիւնախոռոչ-մի հետեւանքով, Ֆիլադել-ֆիոյ մէջ:

ԲԱՆԱՍՏԵՆՆԵՐՈՒՀԻՆ

Բեղուն գրիչ մը եղած է Նինա Պէրպէ-րովա, ներդաշնակ տիրապետումով մը-շակելով գրական բոլոր սեռերը, - վէպ, թատերգութիւն, բանաստեղծութիւն, ըն-նադատութիւն, ժամանակագրութիւն, ըս-կիզբէն մինչեւ վերջ առանց մէկը գերա-դասելու միւսին: Իր հրայրը եղած է Գիրը ամենալայն ընդգրկումով: Այս ի-մաստով ան կը հանգիստանայ բացառիկ ե-րեւոյթ մը համաշխարհային գրականու-թեան մէջ: Պարմանուհի՝ արդէն կայա-ցուցած էր իր որոշումը, - "[...] Վեր-ջապէս որոշումս տուի: Նոյնհետայն կար-ծես խեղդուեցայ թերթաւանդներու ալիքով մը: Անդադար կը գրէի, օրական երկու կամ երեք թերթուած, զանոնք կ'արտա-

սանէի ես՝ ինծի [...] ծնողներուս, բա-րեկամներուս, ամէն եկողի: Այս խոստա-բարոյ իմաստը կոչումին այլեւս երբեք չիս չլքեց: [...] Բանաստեղծ եմ եւ բա-նաստեղծ պիտի մնամ" 20: "Այդ ատենուան թերթաւանդներս միշտ ունէին "անաւարտ" բնոյթ մը: Այս պատճառով նախընտրեցի զանոնք հրատարակել: Այսուհանդերձ գրեթէ ամէնքը անգիր գիտէին ժողովրդ-դական սիրերդի մը հետեւողութեամբ գրուած իմ կիթաբը" 21: Նինա Պէրպէրո-վա ատենին չէր ուզեր հրատարակել իր բանաստեղծութիւնները: Անոնք սակայն ուսերէն հրատարակուեցան 1984ին հե-տեւալ վերնագրին տակ, - "Բանաստեղ-ծութիւններ 1922-1983":

Ի Մ Կ Ի Թ Ա Ր Ը

Մթնշաղի ժամերում,
Գոռիներում մշուշին,
Երբեմն այսպէս կը լսուի
Հիմ եղանակ մը կիթառի.
Կը բացուի դուռ մը արդեօք
Հեռուն, հոն ուր կը պարեն,
Գեղուի մըն է կամ՝
Պատուհանին կը համբարուի:

Երգն է՝ անա կը բարձրանայ

Յրանային բնագրէն՝ թրգմ. Ն. Թ.

Սալարկներու վրայով,
Ծանրաբեռնուած՝ կարօտով,
Երջանկութեամբ, յուսալի:
Ուրիշ մըն ալ գայն կ'երգէ
Երբ իրիկունը կ'իջնէ,
Բայց երգս այդ՝ է նման
Հիմ օրերու մեր երգին:

Տարիներն սահեք եմ, անցեք,
Աւելի շուտ քան ջուրերը գետին,

ՆԻՆԱ ՊԵՐՊԵՐՈՎԱ

* "Ընդգծողը ես եմ", էջ 38:
** Նոյն տեղ, էջ 379:

Le génocide et le Mal ou l'identité à l'épreuve du Réel

par ALIDZ SAVAYAN, Psychologue

Le génocide des Arméniens constitue presque 90 ans après les faits, une morsure indicible et indélébile du mal pour les communautés de la diaspora et l'état Arménien. Les dépositaires de cette Histoire de l'annihilation, les descendants des «disparus», sont devenus les seuls «lieux» de mémoire, face au négationnisme qui prolonge et maintient les conséquences du génocide perpétré par les Turcs sous l'empire ottoman en 1915. Mais que constitue l'essence de ce mal total? Quelle dynamique interne au processus génocidaire a mené un peuple vers la rupture de la pensée et une forclusion de la fonction symbolique? Une traversée philosophique et analytique peut nous livrer des clefs pour mieux comprendre et élucider ces questions.

1. Une rupture de la pensée : définition philosophique du mal comme fracture ontologique

“C'est dans le vide de la pensée que s'inscrit le mal”.

Hannah Arendt

Dans son ouvrage, «Il était un fois... Le Mal, La fracture onto-logique»¹, François Besset définit le mal comme un anti-objet de la pensée. Hannah Arendt, dans son livre consacré au cas Eichmann², souligne «la terrible, l'indicible, l'impensable banalité du mal»³. L'activité de penser et celle de faire le mal semblent intimement liées. Ainsi, la mise en sommeil de la capacité de penser permet à l'homme de devenir indifférent à la souffrance, à la réalité et de ne plus pouvoir s'opposer au mal jusqu'à l'accomplir à son tour.

Contre sens de l'être dans son essence même, pour François Besset, le mal constitue une réponse à l'envers de la parole, une démesure de la parole. L'ontologie du mal devient celle de la rupture. Penser le mal prend la forme d'une rencontre qui altère tout jugement et heurte profondément la conscience. Claire Crignon écrit que «l'expérience du mal semble toujours excéder les mots dont nous disposons pour en rendre compte»⁴. Il ne permet plus de restituer la parole à son sens.

C'est dans cette perspective que le génocide qui constitue une rupture du lien de l'être au sens, une destitution prétendue de la parole s'inscrit dans la fracture ontologique qu'est le mal. Le massacre, la déportation, l'extermination

d'un peuple ont pour but de faire disparaître les identités, de briser le lien social et la transmission générationnelle, de détruire les êtres et les détruire jusqu'à leur essence même en les confrontant à l'impensable. L'impensable se mue en indicible, l'indicible en impossibilité d'être.

François Besset conçoit également le mal comme l'inexistence de l'Autre, comme une auto référence absolue. Le mal constitue alors une scissure originelle qui ne permet ni synthèse, ni vision globalisante, et exclut l'altérité de façon irréversible. Le mal se justifie uniquement de la rupture qu'il ouvre, la faille qu'il permet.

A nouveau, le crime génocidaire relève de ces mêmes caractéristiques inhérentes au mal, se fondant sur une loi auto-référente qui consiste à éradiquer un «Autre» choisi pour ses caractéristiques ethniques ou religieuses.

«Le mal est, sans Etre de l'Etre, comme nous dirions d'un apatride qu'il est sans attache ou de nulle part. Pour cette raison le mal est aussi une figure énigmatique du néant»⁵.

De la même façon, le génocide d'un million et demi d'Arméniens, a «produit» des apatrides. Tel est le statut officiel que recevaient les survivants des déportations, ayant trouvé l'exil dans les différents pays européens.

La mise en accusation et le négationnisme présentent des similitudes supplémentaires dans notre démarche de confrontation du mal et du génocide.

François Besset explique comment le mal échappe à toute emprise du discours et de la pensée et s'innocente du même coup. Impossible à catégoriser puisque inaccessible à la raison, il devient dès lors impossible à accuser. Les manifestations du mal et la réalité historique de celles-ci, ici le génocide des Arméniens, tombent dans un oubli révoltant, prenant la forme d'une amnésie qui subsiste encore aujourd'hui au cœur des démocraties occidentales.

«Le mal s'innocente en désorganisant par son scandale et sa malignité nos jugements et catégories. Mais sa malignité se prouve par ces mêmes catégories. Le paradoxe du mal est qu'il s'affirme dans sa malignité à partir des mêmes catégories qu'il fustige. Il réclame d'être condamnable pour s'innocenter et accuser»⁶ !

Le négationnisme en est l'illustration la plus parfaite : les Arméniens sont placés dans une position menaçante de bourreaux accusés, et c'est un comble,

du même crime génocidaire envers les populations turques ottomanes.

Le mal n'accuse pas seulement le bien dans l'être, «il dénonce surtout le caractère illusoire de ce même Etre subordonné au Sens et à la Parole. Tel est son scandale»⁷. La souffrance des femmes éventrées et des êtres perdus n'est alors qu'illusion d'optique; les charniers de corps annihilés par la douleur, images des hallucinations collectives.

Accusés sans rémission, les génocides sont condamnés dans leur devenir, culpabilisés dans leur position, et enfermés dans une histoire pesante qu'ils ne peuvent mettre en mots

Dans son ouvrage, l'auteur associe entièrement le négationnisme au mal total. Ainsi, «le caractère profond du mal consiste à se nier douloureux, et si la vérité du péché est sa douleur, le mal non seulement moral mais cette fois *total* est mensonge sur lui-même et mensonge sur la douleur qu'il provoque; par essence il est *Négationniste*»⁸.

Le refoulement de la souffrance qu'impose le déni, prive l'être des mots de la douleur et lui barre la voie de la pensée, le menant à chercher chez autrui cette même douleur étouffée. François Besset fait alors référence à Lacan : «tout ce qui n'est pas venu au jour du symbolique réapparaît dans le réel»⁹. Nous le verrons dans la seconde partie de l'analyse, la faculté de symbolisation est la cible de prédilection du mal. Le mal total consiste donc en un déni continuuel de la douleur, doublé de la douleur émanant de ce déni.

Les perspectives ainsi inversées, on voit apparaître le négationnisme comme aspect intrinsèque au mal mais aussi comme seconde partie du projet génocidaire, qui non seulement exclut la reconnaissance des faits historiques mais retourne la situation en accusant les victimes des mêmes actes criminels.

Le mal *complot du silence*, revêt alors la *forme historique d'une lutte contre la Vérité* en écartelant la parole du champ d'altérité qu'elle permet, et pervertissant la mémoire par le piège de l'innocence. La vérité historique ainsi étouffée, les identités écorchées se perdent pusqu'elles ne peuvent plus s'inscrire dans un savoir scientifique partagé et admis de tous.

Avant de passer à un éclairage analytique de la question, cette brève ontologie du mal nous permet d'affirmer que

նկարագիր մը, որ կը շփոթուի ազգային տգիտն ցոյցացումին, գոյնին ու շունչին հետ:

Ռուսաստանէն մինչեւ Ամերիկա իր գրական զեզերումներուն երկայնքին ան միշտ կը վերադառնար Փարիզ, հոգեպէս վերանորոգուելու համար ապրելով անփոխարինելի մթնոլորտին մէջ: Այդ համապարփակ սիրոյն համար Ֆրանսան վարձահատոյց եղաւ իրեն, երբ յայտնաբերեց 1990ին՝ ուսներէնի մէջ նախապէս արգելափակուած զբաղիտուհին, իր լայնապատտ գործին յատկացնելով Կիւլթէպէրէի Մըցառակ, ապա յետ մահու՝ Ֆրանսայի հարաւը՝ պատմական քաղաք Առլի մէջ հրապարակի մը տալով Նինա Պէրպէրովայի անունը:

Ն. Թ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(1) “Ընդգծող ե՛ս եմ”, էջ 73:
(2) Նոյն տեղ, էջ 97:

(3) Hubert Nyssen, *Actes Sud*, Le Mejan, 13200, Arles, France.

(4) Նոյն տեղ էջ 56:

(5) Ի տարբերութիւն գրաշարութեան՝ տողաշարութիւնը կը կայանայ պատեմ մը կապարեայ միաձոյլ տողերով շարելու արեւստին մէջ: Մեքենան՝ տողաշար կը կռչուի: Իսկ գրաշարութիւնը կը կայանայ պատեմը կապարահատ անցատ տառերը մէկ առ մէկ քով քովի բերելով շարելու գործին մէջ: Նինա Պէրպէրովա կ'ուզէ մշտն քէ տպագրութեան վերաբերեալ բոլոր գործերով կը գրադէր: Անշուշտ, այս երկու արեւստները ալ հիմա ծաւառալովիւ դարձն են, համակարգիչը լիովին կատարելով տպագրութեան բոլոր գործերը:

(6) “Ընդգծող ե՛ս եմ”, էջ 243:

(7) Այս տարազը, գոր Լենին ժողովրդականացուց Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տարիներուն, կը պատկանի գերման իմաստասէր, տնտեսագետ եւ քաղաքական դէմք ֆարլ Մարքսին:

(8) “Ընդգծող ես եմ”, էջ 26:

(9) Խօսքը կը վերաբերի Իվան Տուրգենի փարիզեայ գրադարանին անհետացման մասին գրագէտ Իլիա Էրեմպուրիկի մէկ գրութեան:

(10) “Տուրգենի գրադարանին անհետացումը”, էջ X:

(11) “Ընդգծող ե՛ս եմ”, էջ 23:
(12) Ներկայիս՝ Ֆերմէ-Վոլքեր:
(13) “Ընդգծող ե՛ս եմ”, էջ 47:
(14) Նոյն տեղ, էջ 438:
(15) Նոյն տեղ, էջ 297-298:
(16) Նոյն տեղ, էջ 75:
(17) Նոյն տեղ, էջ 242:

(18) Փարիզի մէջ հեռատեսիլի գրական յայտագրի մը իր մէկ հարցազրոյցին մէջ, յիշատակուած՝ “Լ'իմանիք-է” օրաթերքին մէջ (1993 Սեպտ. 27/28ի քիւ) իր մահուան առթիւ լոյս տեսած յօդուածին մէջ:

(19) “Ընդգծող ե՛ս եմ”, էջ 27:
(20) Նոյն տեղ, էջ 500:
(21) Նոյն տեղ, էջ 505-506:
(22) Նոյն տեղ, էջ 17:
(23) Նոյն տեղ, էջ 537:

le génocide, sa structure, son processus, et ses conséquences comportent tous les signes, toutes les marques qui font de ce meurtre collectif une manifestation du mal dans sa définition la plus absolue.

2. Une empreinte du Réel : lecture analytique du processus génocidaire

«Les morts sont des invisibles, ils ne sont pas absents»

Saint Augustin

La psychanalyse, comme le concept de «génocide» sont des enfants du XXe siècle qui ont profondément bouleversé la perception de l'homme par rapport à son propre sens et sa relation à l'altérité individuelle et collective.

Le terme de génocide inventé en 1944 par le professeur R. Lemkin se réfère au mot grec «genos»¹⁰, ayant deux pôles de signification. Il signifie d'abord la naissance prolongée par les concepts d'origine et de descendance. Ensuite, il est la création de l'être qui s'élargit à l'idée de famille, d'association humaine religieuse, civile ou politique, de nationalité et de peuple. L'idée de durée débouche sur la notion de génération et l'idée de sexe sur le genre comme différenciation sexuelle.

De même, les pôles de l'individu dans son essence même et celui de son rapport à l'altérité verticale (génération) ou horizontale (famille et société) composent les axes de recherches de la théorie analytique.

Voyons à présent ce que l'éclairage analytique peut nous dire du génocide comme meurtre du *genos* et comment cette étude peut déboucher sur une nouvelle psychopathologie du lien social.

Dans son ouvrage *Génocide et Transmission*¹¹, Hélène Piralian expose que le projet génocidaire a pour but, au-delà du meurtre de tous les vivants d'un groupe, de détruire la trame du lien social, les fondements mêmes des canaux de la transmission. En plus d'un meurtre collectif, le génocide constitue le meurtre du Symbolique même et de sa transmission, ce qui exclut toute possibilité de mettre en mots un mal qui dépasse l'entendement. «Il n'y a pas de langage direct, non symbolique, du mal subi, souffert ou commis; que l'homme s'avoue responsable ou s'avoue la proie du mal qui l'investit, il le dit d'abord et d'emblée dans un sens symbolique»¹².

Le génocide constitue pour les victimes la scène d'un meurtre inimaginable qui fond et qui confond le fantasme et la pensée. Cet écart nécessaire à la fonction de la parole faisant défaut, aucune triangulation n'est accessible afin de sortir de cet imaginaire mortifère et éviter le retour de la mort dans le Réel pour les générations suivantes. La fonction symbolique est alors forclosée.

Le déni qui prolonge le génocide double l'extermination des personnes d'un effacement. Les morts deviennent des *n'ayant jamais existé*. Les descendants se voient privés de la mort symbolique de leurs ancêtres et sont expulsés de l'ordre humain. Ce déni rend les deuils et transmissions impossibles, exclut les survivants du champ symbolique. Puisque la Mort constitue le canal symbolique de la transmission, les génocidaires tentent de la détruire après avoir détruit la vie. Les survivants perdent la Mort comme structure d'avenir. Sans passé, ni futur, ils errent en quête de sens.

Gilles Lussac éclaire notre propos en écrivant que le lien social a été tributaire d'inflations imaginaires que l'ordre symbolique ne peut endiguer pour les contenir. «Aux sources des génocides, il y a cette mutation du sujet qui, sur le fond de la rupture de la reconnaissance de pères par les fils, le précipite dans la volonté de l'autofondation»¹³. Pour Lussac, «avec l'autofondation, nous avons affaire à la confusion des générations et des places, à la destruction de toute temporalité et au déni

de toute généalogie»¹⁴. Le génocide et l'autoréférence sont dès lors structurellement interdépendants comme c'est le cas, nous avons pu le développer précédemment, pour le mal comme fracture ontologique.

Hélène Piralian¹⁵ confirme qu'il s'agit pour les génocidaires, à travers le meurtre de la mort, de tuer l'Autre, la voie vers la Parole, le lieu des signifiants, et ainsi mener un peuple au morcellement des corps, à un imaginaire mortifère, à l'errance des âmes et à la Terreur. L'indicible de la filiation marque par le sceau du mal la transmission d'une mémoire et la traduction identitaire des descendants.

Le morcellement des corps torturés sur les routes de la déportation constitue «un des pivots du génocide en ce qu'il est mise en place concrète de la pulvérisation des identités, excluant celui qui en est l'objet de l'ordre humain comme toute possibilité pour lui de descendance»¹⁶. Les survivants restent alors les seuls témoins de ceux qui étaient, en gardant en eux les morceaux de corps sans identité. L'éparpillement des corps en morceaux de ceux à jamais méconnaissables exclut toute constitution des liens identificatoires. Le processus d'identification ainsi altéré corrompt le développement identitaire et entrave la capacité de différenciation, d'altérité et de séparation, jusqu'à compromettre le rôle parental et la représentation sexuelle des descendants.

Puisque les morts ne peuvent mourir, puisque leurs corps dépecés effacent toute trace de leur existence, la seule manière de les empêcher de disparaître de l'ordre humain, comme s'ils n'avaient jamais été, est de les introduire en soi, les incorporer et les laisser exister dans les corps «tombeaux» des descendants. C'est incarner ainsi une fonction symbolique qui empêche de sombrer dans le néant du Réel et de se laisser submerger par le mal. «Il y aurait alors comme une contamination du sujet, à partir de son corps, par le mal. Il se produirait alors ce que, pour ma part, comme le dit Hélène Piralian, le reflux de la Mort dans l'âme. La Mort, là où le corps est rendu impropre à l'humain, devrait se dé-naturer, — au sens de se dés-incarner — pour rester humaine»¹⁷. Le lien généalogique est alors marqué par le trauma, le lien au passé frappé d'une fracture douloureuse.

Concernant la transmission transgénérationnelle du trauma, Anne Ancelin Schützenberger reprend les concepts de la *crypte* et du *fantôme* introduits au préalable par les psychanalystes Nicolas Abraham et Maria Török¹⁸. Elle expose l'existence de faits et des comportements inconscients d'un membre d'une famille provoqués par la présence d'un ancêtre *fantôme* qui agit et parle par le corps de son descendant habité comme une *crypte* et ce, après plusieurs générations. Ce fantôme qui porte en lui le secret, l'indicible, se cache dans le caveau vivant qu'est devenu son descendant au nom d'une *loyauté familiale inconsciente*.

«Il est évident que certains d'entre nous portent en eux des "cryptes", comme des tombes où ils auraient enfoui des morts mal enterrés, mal morts, —enterrés avec des secrets non dicibles pour leurs descendants— ou des morts injustes (morts prématurées, assassinat, génocide)»¹⁹. Elle expose à partir de cas cliniques centrés sur des familles arméniennes²⁰, que le génocide, l'exode et la déportation donnent à voir des transmissions transgénérationnelles de matériel physique non métabolisés, non pensés car impensables sous forme de secrets, de non-dits, de syndromes d'universaire, des *inscriptions somatiques* et de corps-cryptes. «Car qui ne peut enterrer ses morts reste lui-même un mort-vivant»²¹.

Les meurtres collectifs du XXe siècle sont des résurgences du Réel qui permettent de considérer le lien social sous un éclairage encore plus déterminant que celui que Freud donnait à voir en terme de *Malaise dans la civilisation*. Il

est essentiel de considérer à leur juste portée les conséquences de ces hécatombes «modernes» ainsi que la mutation irréversible que cela a engagée dans la structure même du lien social et par conséquent sur celle du sujet. Gilles Lussac souligne l'importance de la prise en compte de cette dimension humanicide inaugurée comme psychopathologie par l'invention du génocide dans la métamorphose moderne du lien social.

Hélène Piralian sous-tend notre conviction que la naissance de la psychanalyse n'est pas étrangère à cette résurgence du Réel qu'est le génocide et que la théorie analytique a émergé comme une tentative d'endiguer l'intrusion du mal permis par le meurtre du *genos*, et ce, en décodant la structure de l'inconscient et l'espace symbolique de la parole. Car enfin, c'est «ce déni qui, au-delà du temps génocidaire en lui-même, tente —dont l'objectif est— de détruire la structure même du champ symbolique, celui qui ordonne l'espace psychique, l'humain et constitue, à ce titre, l'objet de la psychanalyse»²².

3. Inscrire les ancêtres, historiser les identités, écrire la Parole qui ouvre au futur.

«Ecrire pour inscrire un meurtre muet»

Janine Altounian

Comment dès lors construire une identité constituée d'un héritage fait de séparation, d'exil, de morcellement des corps, d'effacement des âmes; un héritage inscrit dans le Réel inexprimable et privé de ses outils de symbolisation ?

Janine Altounian introduit le concept de *survivance* comme «la stratégie inconsciente que les survivants d'une catastrophe collective et leurs descendants mettent réciproquement en place, pour reconstruire sur pilotis les bases précaires d'une vie possible parmi les «normalement» vivants du monde où ils ont échoué»²³.

Afin de renaître dans le champ du désir, l'héritier de la survivance se doit de restaurer la Parole, de créer une instance tierce en redonnant des mots à ce qui n'en a plus, en inscrivant les identités dans une chaîne signifiante, dans une tentative ultime de restitution de la fonction symbolique malgré le Réel, de récupération du sens malgré le mal.

L'écriture devient le support d'une traduction de son identité dans la culture de l'Autre, une translation de la mémoire pour *inscrire un meurtre muet*.

Hélène Piralian propose d'écrire le génocidaire comme «un acte de penser qui tenterait de lier cette Mort que le génocide a déliée du symbolique et de la vie, déliée pour l'éternité ou plutôt pour l'intemporalité d'une damnation, aux pulsions de vie en réintroduisant de la temporalité historique —on pourrait aussi dire généalogique —dans la constitution même des textes. Ecrire devient alors une tentative de réinscrire dans la texture même des textes ce que les génocidaires ont tenté d'exclure du champs des héritiers»²⁴.

Les descendants doivent se défaire de l'incarnation des fantômes et réinscrire leurs ancêtres dans un tissu identitaire, une chaîne signifiante en reconstruisant par la Parole qui tend à l'Amour le lieu d'une mémoire abolie. «Le mal était et est à viser de *oblique*, du haut d'une Parole qui n'est forte contre lui que parce qu'elle tend à l'Amour et non parce qu'elle s'obstine à rétorquer au menteur. C'est de sa puissance d'aimer que l'Amour atteint son bien par-delà le mal qui le défigure et contre cela, ce même mal est définitivement impuissant. Il est par soi de stérilité, tandis que l'Amour se risque perpétuellement à l'Altérité qu'il veut restaurer»²⁵.

Le génocide arménien constitue une brisure historique, puisqu'il est le premier génocide perpétré par un Etat en processus de modernisation et basé sur une constitution, un Etat fondé sur un meurtre collectif. Prolongé par le déni, le mensonge et le négationnisme, il ne peut advenir à la culture et inscrire dans l'Histoire la reconnaissance de ce mal

total. Mais il est aussi nous l'avons vu, brisure du *genos*, il est le déshumain rendu possible. L'excès de Réel que permet le mal total barre l'accès au registre Symbolique, à l'Autre et à la Parole.

Afin de lutter contre ce mal de manière collective, François Besset rappelle qu'il est essentiel de passer de la catégorie de la pensée à celle de l'agir car c'est d'abord par un devoir de mémoire historique et de vigilance politique que la lutte contre le mal commence. «Historiser ce qui est dénié opérerait donc non seulement comme un démenti en acte de ce qui est dénié mais aussi comme une véritable (ré)incarnation des sujets pris dans ces événements»²⁶. Il est alors essentiel de lever le déni et garantir la reconnaissance du génocide arménien au sein d'une histoire collective, afin que, en passant par le champ de l'Autre, puisse s'accomplir la fonction symbolique, le deuil des morts et l'inscription d'une communauté dans un futur enfin rendu possible par la parole. Une prise de conscience en ce sens peut éviter la destruction et l'occultation d'une civilisation unique et riche appartenant au patrimoine culturel collectif, au profit d'un *genos* meurtri sans généalogie possible, privé de son humanité comme être de parole.

A. S.

(1) Besset, F., *Il était une fois... Le Mal, La fracture onto-logique*, Paris, L'Harmattan, Ouverture philosophique, 2002.

(2) Arendt, H., *Eichmann à Jérusalem, Rapport sur la banalité du mal*, Paris, Gallimard, Folio-Histoire, 1997.

(3) *Ibid.*, p. 408.

(4) Crignon, C., *Le mal*, Paris, Flammarion, G-F Corpus, 2000, p. 12.

(5) Besset, F., *Il était une fois... Le Mal, La fracture onto-logique*, p. 14.

(6) *Ibid.*, p. 19.

(7) *Ibid.*, p. 20.

(8) *Ibid.*, p. 69.

(9) *Ibid.*, p. 69.

(10) *Dictionnaire grec-français*, Paris, le grand Bailly, Hachette, 2000, p. 396.

(11) Piralian, H., *Génocide et Transmission*, Paris, L'Harmattan, santé, société et cultures, 1994.

(12) Ricœur, P., *Le Conflit des interprétations*, Paris, Seuil, 1969, p. 285.

(13) Redeker, R., *Le génocide et la psychanalyse*, in Zageblatt, 28 juin 1998.

(14) Lussac, G., *Peut-on guérir du génocide?*, Paris, Edition de l'Association freudienne internationale, Coll. Le discours Psychanalytique, 1996-1998.

(15) Piralian, H., *Génocide et Transmission*, p. 18.

(16) *Ibid.*, p. 33.

(17) *Ibid.*, p. 56.

(18) Abraham, N. et Török, M., *L'Écorce et le noyau*, Paris, Aubier-Flammarion, 1978.

(19) Schützenberger, A., *Aïe, mes aïeux!*, Paris Desclée de Brouwer, la méridienne, 1993, p. 63-64.

(20) *Ibid.*, *L'exemple de Jacqueline: le génocide arménien*, p. 125.

(21) Piralian, H., *Génocide et Transmission*, p. 21.

(22) *Ibid.*, p. 91.

(23) Altounian, J., *La Survivance, Trauma le trauma collectif*, Paris, Dunod, «Inconscient et culture», 2000, p. 1-2.

(24) Piralian, H., *Génocide et Transmission*, p. 6-7.

(25) Besset, F., *Il était une fois... Le Mal*, p. 262.

(26) Piralian, H., *Génocide et Transmission*, p. 7.

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE FONDÉ EN 1925

DIRECTRICE : ARPIK MISSAKIAN

83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS

TEL. : 01 47 70 86 60 — FAX : 01 48 00 06 70

COURRIEL (E-MAIL) : jharatch@aol.com

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ֆրանսա : Տար. 250 երբ — Վեցամսեայ : 135 երբ

Արտասահման : Տար. 300 երբ (Ամենօրեայ տարբերակ)

270 երբ (Շաբաթական տարբերակ) — Հարկ : 1,20 երբ

C.C.P. PARIS 15069-82 E

LE NUMERO: 1,20 €

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՀ ՄԻՍԱԿԻԱՆ (1884-1957)

80րդ ՏԱՐԻ - ԹԻԻ 21-196

Fondateur SCHAVARCH MISSAKIAN

80e ANNEE — N° 21-196

t o m b e a u d'Arthur Beylerian

par Anahide TER MINASSIAN

Né le 26 décembre 1925, à Istanbul, dans la «Grande Ile» des Princes, décédé le 29 mars 2005, l'itinéraire d'Arthur Beylerian, sans aucun doute l'un des meilleurs historiens de la Question arménienne a été sinulière. Ceux qui ont connu cet homme discret et secret ne peuvent oublier sa grise, maigre et longue silhouette qui n'était pas sans rappeler celle de Don Quichotte croquée par Daumier, sa distinction naturelle, sa politesse extrême. C'était un homme sans âge, aux paroles mesurées, un homme surgi du XIXe siècle: un authentique Arménien ottoman.

Il était apprécié par les spécialistes de l'histoire des Relations Internationales en France, aux Etats-Unis, en Russie, en Arménie, au Liban, mais peu connu du grand public, si ce n'est par les lecteurs arméniens de *Haratch* et d'*Achkhar*, en France, de *Baykar* aux Etats-Unis, des revues *Haygazian* et *Hask* au Liban. Et aussi par les auditeurs arméniens des rares conférences qu'il acceptait de faire dans les milieux de l'UCFAF, de l'UGAB ou de l'Eglise apostolique dont il était un fidèle convaincu.

Issu d'une famille aisée, aîné d'une fratrie de quatre enfants, Arthur Beylerian a fait ses premières classes à l'école Merhametdjian de Ferikugh, puis a poursuivi ses études dans le collège des Mekhitaristes de Vienne à Pangalti puis dans le fameux Lycée Guetronagan d'Istanbul, acquérant ainsi la maîtrise de l'arménien, du turc, de l'allemand et du français. Puis, il a obtenu dans le cadre de l'Université de Beyazid des diplômes d'Histoire de l'Art, d'Archéologie et de Géographie générale tout en s'initiant au turc osmanli. Son enfance arménienne s'était déroulée sous le régime de parti unique de la République fondée par Mustafa Kemal. Adolescent, il a observé, sous Ismet İnönü, les effets de la loi dite de «l'impôt sur la fortune» (1942), loi discriminatoire à l'égard des minorités (Juifs, Grecs, Arméniens) dont les droits culturels avaient été reconnus par le traité de Lausanne (1923) et qui valut à 8 000 d'entre eux d'être déportés à Achkalé, dans l'est de la Turquie. Mais ce furent les terrifiantes émeutes antigrecques d'Istanbul, du 5 et 6 septembre 1955, durant la «décennie démocratique» de Menderes, qui l'incitèrent à s'intéresser à la Question arménienne et finalement, comme beaucoup d'autres, à partir (1959). Partir, pour gagner sa vie, sa liberté et échapper à la peur humiliante qui dictait aux Arméniens de Turquie, menacés d'être traités en ennemis de l'intérieur, la prudence et le silence. Une peur dont il ne réussira jamais à se défaire complètement à Paris ¹.

Ses premières années en France furent réellement des années de galère. En marge du système universitaire français impitoyable pour les outsiders, il réussit à finir et à présenter, en 1972,

une thèse dirigée par Alexandre Benningssen (à l'époque le spécialiste de l'Islam soviétique) intitulée *L'origine de la Question arménienne du Traité de San Stéfano au Congrès de Berlin (1878)*, grâce au soutien matériel et moral de celle qui, la même année, devint sa femme, Françoise Baptistine Poggioli, bibliothécaire à la Bibliothèque Nationale. Cette thèse de 400 pages, restée inédite, limitée aux mois qui ont précédé le Congrès de Berlin, lui valut le titre de Docteur en Histoire —un titre qui accompagnera toujours sa signature—, établit sa réputation d'érudit, mais ne lui a pas permis d'intégrer l'Université. Les Hautes Etudes ou le CNRS. Toutefois, un article, publié sous un titre approchant dans la *Revue d'Histoire Diplomatique* (janvier-juin 1973, pp. 1-33) en est le résumé. Il permet de juger la méthode de recherche et les conclusions d'Arthur Beylerian. C'est un homme d'archives qui accorde aux archives la valeur de «preuves scientifiques»; c'est un adepte de l'histoire diplomatique classique dont il épouse le langage; c'est un historien positiviste habile à croiser et à critiquer les sources (documents diplomatiques français, anglais, russes, allemands etc. ouvrages divers dont des ouvrages turcs et arméniens oubliés). Sa problématique lui a été inspirée par la découverte des papiers personnels du Patriarche de Constantinople, Nercès Varjabedian, dans la Bibliothèque Nubarian de Paris dont les trésors cachés nous sont peu à peu révélés par les publications de Raymond H. Kevorkian. Arthur Beylerian est littéralement en empathie avec le patriarche Nercès cherchant à mettre à profit le moment historique —l'armée russe est aux portes de Constantinople au début de l'année 1878— sans heurter le gouvernement ottoman, pour obtenir avec l'aval des Puissances, des réformes administratives en Arménie turque. Il a suivi pas à pas les démarches des principaux collaborateurs du patriarche: Krikor Odian ², Sérovpe Vitchénian, Stépan Pacha Aslanian, Minas Tchéráz. Il fait siennes les revendications arméniennes telles qu'elles sont exposées par les envoyés arméniens au Congrès de Berlin, les archevêques Khorène Nar-Bey et Meguerditch Khrimian, dans une lettre adressée au représentant de la Russie, le comte Chouvalov, le 29 juin 1878.

«Les Arméniens dont la cause va être examinée par le Congrès sur la base de l'article 16 du traité de paix de San Stéfano, souhaitent bénéficier des réformes administratives qui vont être accordées aux peuples chrétiens de la Turquie d'Europe, parce que le régime sous lequel ils vivent, aujourd'hui, en Arménie, est bien plus oppressif que le régime supporté par les peuples chrétiens de la Turquie d'Europe. Aussi, nous n'exigeons pas la liberté politique et nous n'exigeons pas de nous séparer du gouvernement turc. Nous voulons simple-

ment obtenir un système distinct pour l'Arménie turque, c'est-à-dire les vilayets d'Erzerum, de Van, la région septentrionale du vilayet de Diyarbekir où, selon les documents statistiques, nous constituons une majorité par rapport aux Turcs. Nous désirons avoir un vali (gouverneur) arménien nommé par la Sublime Porte avec l'accord des Puissances. Ce vali exercera les droits d'un gouverneur de région pour une période donnée, il aura sous ses ordres une gendarmerie pour y garantir l'ordre et la sécurité et disposera d'une partie des revenus pour y assurer le développement matériel et moral» ³. Ces réformes administratives que Beylerian qualifie curieusement de «réformes sociales», réformes promises par l'article 61 du traité de Berlin, et jamais accomplies, ne conduiront pas à l'indépendance comme en Bulgarie, mais renégociées entre Jeunes Turcs et la Russie en février 1914, elles contribueront à sceller le sort des Arméniens ottomans en 1915.

Le «grand œuvre» d'Arthur Beylerian reste son ouvrage *Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises (1914 - 1918)*. Ce livre de 792 pages, édité par la Publication de la Sorbonne, en 1983 —ce qui en soi constitue un label de qualité— a été préfacé par Jean-Baptiste Duroselle (1917-1994), professeur d'Histoire des Relations Internationales à l'Université de Paris I-Sorbonne et membre de l'Institut, qui fut le maître de toute une pléiade d'historiens dont la plus médiatisée est Hélène Carrère d'Encausse aujourd'hui Secrétaire perpétuelle de l'Académie Française. C'est un recueil monumental, fruit de vingt années de recherches, de 757 documents (lettres, télégrammes, messages, notes, memoranda), concernant les Arméniens durant la Première guerre mondiale conservés dans les différents dépôts des Archives françaises (Ministère des Affaires Etrangères, de la Guerre, de la Marine, Archives Nationales), mais aussi dans les archives de la Délégation Nationale Arménienne présidée par Boghos Nubar Pacha de 1912 à 1921. A l'exception des archives ottomanes inaccessibles encore aujourd'hui. Ce faisant il a eu l'ambition de remplir un vide. L'absence de documents édités en français sur les affaires arméniennes à la manière du *Blue Book* de Lord Bryce et d'Arnold Toynbee et de *Deutschland und Armenien 1914-1918* de Johannes Lepsius. Certes, à partir de novembre 1914, la France est en guerre avec l'Empire ottoman «l'allié de l'ennemi allemand», les Français ne sont pas des témoins directs de l'extermination des Arméniens, mais ils ont des postes d'observation à Téhéran, au Caire, à Athènes, à Tbilissi, à St. Petersburg et au début de l'année 1915, la flotte française sauve les 4 000 Arméniens de Mussa Dagh. Ces documents permettent de mieux

comprendre la création de la Légion d'Orient, de suivre les événements en Transcaucasie en 1917-1918, où va naître l'Etat arménien, de mesurer l'œuvre de la Délégation Nationale et surtout l'immense labeur de Boghos Nubar Pacha (1851-1930) (il attend toujours son historien!) secondé à Paris par Archak Tchobanian, mais floué par les accords secrets Sykes-Picot (1916). Et aussi de vérifier que l'action humanitaire de la France et des Alliés est subordonnée à leurs buts de guerre et à leurs intérêts politiques. Dans son introduction de 50 pages (le plus long de ses textes édités), Arthur Beylerian présentait une synthèse solidement documentée sur l'évolution de la Question arménienne de 1908 à 1923. C'est un exposé des différentes étapes qui ont mené au génocide des Arméniens prouvant la préméditation et les choix rationnels du gouvernement jeune-turc. Le génocide arménien qui n'a jamais reçu aucune réparation matérielle et morale restait pour Beylerian «l'une des questions en suspens de l'histoire contemporaine».

Publiés entre 1973 et 2003, dans différentes revues à caractère scientifique une quinzaine d'articles (en français et en arménien) constituent l'autre volet de l'œuvre de Beylerian. Ils sont toujours relatifs aux rapports des Arméniens avec l'Occident. C'est bien évidemment le cas de *L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885 - 1890)* et de *L'échec d'une percée internationale. Le mouvement national arménien (1914-1923)*⁴. Tout en restant dans le champ de l'histoire diplomatique Beylerian manie le concept d'impérialisme cher aux marxistes ce qu'il n'était pas, dévoile le jeu des Grandes Puissances, les rivalités et les intérêts antagonistes traversant la Question arménienne. Le lecteur découvre aussi la sympathie de Beylerian à l'égard de la Russie puis de l'URSS en qui il a toujours vu le protecteur historique du peuple arménien. Il a aussi multiplié la publication de documents inédits assortis d'une courte introduction et de notes critiques: un tableau de la vie économique de l'Arménie turque au milieu du XIXe siècle (*Haygazian*, 1993), l'origine de la cavalerie des Hamidiyes (*Haygazian*, 1994), un témoignage sur les massacres de Trébizonde en 1895 (*Haygazian*, 1981-1982), une lettre de Jacques Chahan de Cierbied (le premier maître d'arménien aux Langues O.) à Napoléon Bonaparte (*Revue des Etudes arméniennes*, 1996-1997), le témoignage du Père dominicain Berré (*Revue des Etudes arméniennes*, 1997) sur les massacres de Mardine ⁵, etc. Son entreprise la plus originale a été ces dernières années son exploration de la franc-maçonnerie arménienne de Constantinople (Loge *Sér*), de Smyrne (Loge *Tigrane*) (*Haygazian*, 2001 et 2003). Il n'a fait qu'aborder ces rivages peu

Լ Է Ո Ն Ա Ր Դ Օ Ա Լ Ի Շ Ա Ն Ի

ԸՆՏՐԵԱԼ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

(1951-2005)

I chose you because you're different from the rest...
Granny

Դժուար է գրել Լէոնարդօ Ալիշանի "Նարդո" յի մասին անցեալ եղանակով, քանի որ նա միշտ բոլոր եղանակներին էլ ներկայ է եղել մեզինքն շատերի կեանքում՝ երբեմն ֆիզիքայէս, շատ յաճախ նա՝ մակնեքով, հեռաձայններով, յատկապէս իր գրականութեամբ:

Այս անսովոր բացակայութիւնը տարբեր նշանակութիւն պիտի ունենայ եւ տարբեր լոյս պիտի սփռի իր կեանքի, ինչպէս եւ իր գրականութեան այն կէտերին, որոնց նկատմամբ շատ յաճախ ըստ սովորականի շատերը մնացին անուշադիր:

Բացակայումը վերանայելու, աւելի խորը եւ ուշադիր քննելու, հարցերը ձեռք բերելու մղելու միջոցով պիտի լինի եւ ոչ թէ մեռելապաշտութեան միջոց ու ճառասանութեան առիթ, յատկապէս մի մարդու եւ բանաստեղծի նկատմամբ, որը բացարձակապէս չէր կարող կաղապարուել մեզ գերող այս կեանքի չափանիշներին եւ այսպէս կոչուած արժէքներին: Իր աշխարհը տարբեր էր, եւ ինքը՝ ուրիշ:

Միշտ ճանապարհուկերուց մի քանի յետոյ կարող էր կերպով պիտի կանգ առնէր, բայց կորցրած մարդու նման երկմտութեամբ բաձկոնի գրգռանքներ խուլարկէր. յետոյ վստահանալով որ ամէն ինչ տեղի է, պիտի ասէր՝ զնանք, այնպիսի

չեչտով որ կարծես այս վայրը այլեւս անհանգուրժելի է, մեկնումը բողբոջ աւարք է, իսկ նպատակակէտը՝ հրաշքներով ու խոստումներով լի մի վայր: Գնացինք, սակայն այս անգամ տարբեր ճամբաներով, մենք զէպի Հոբանտիա, իսկ ինքը՝ զաղտնի ուղիներով զէպի...

Վերադարձին պատգամէր լեցուն էր նոր տարուայ զուարճալի խօսքերով, ինչպէս եւ Լէոնարդօյի երեք մասը պատգամներով, այդ պատգամներից վերջինը՝ "աղամբաշ Հոսէյն, գաւազ քէզան" (Մարդ եղիր, Հոսէյն, հեռաձայնի): Սակայն, աւագ, Յունուարի 10ը այլեւս շատ ուշ էր զանգելու, թերեւս մարդ լինելու համար, քանի որ նախորդ օրը առաւօտեան պահերին Փանդորոս փողոցի 7274 բնակարանի բոլոր ձայներն ու շշուկերը, մեղեդիներն ու աղօթքները մարել էին ընդմիջ:

Ըստ ընտանեկան ավանդութեան հրկիզումը իր յետմահու փափաքն էր, սակայն հրդեհը չպատկեր, աճապարեց շուտով յափշտակելու իր կեանքն ու իր կեանքին նմանող ստեղծագործութիւնները, պահւած խորունկ այն գրողը, որ ինքը անուանել էր վիշապի երախ, սակայն հրդեհից ու վիշապի երախից փրկուելին անձնական գրութիւններ եւ ստեղծագործա-

կան բազմաթիւ էջեր, որոնք ժամանակին նա վստահեց իր ընկերներին ու հարազատներին: Այդ էջերը, քարտէսի պէս պիտի ուղեկցեն ընթերցողին՝ գտնելու համար յիշեալ աշխարհը եւ կորած մարդուն:

Լէոնարդօ Ալիշանի բանաստեղծութիւնների առաջին ժողովածուն, "Պարելոտարույի փշրուած ապակիների վրայ" հրատարակուեց 1991 թուին Նիւ Եորքում: Ժողովածուի բանաստեղծութիւնների մեծ մասը ինքնակենսագրական բերքների ստեղծագործութիւններ են, գրւած պարզ, սակայն խոր ու տիրապետող լեզուով, առկայութեամբ հայկական, յատկապէս պարսկական բանաստեղծութեան աւանդութեան. այս բոլորի համադրութիւնը իր գրելաձևի իւրապատկութիւնն է որ նկատելի է ընդհանրապէս իր ստեղծագործութիւններում: Աւելացնենք, ինչ որ ինքնակենսագրական բնութագրերից նաեւ կենսագրական է մի ուրիշի, ինչպէս այս գրքում երկուորեակների շարքը: Լէոնարդօ Ալիշանի հնարքը այն է որ գուգահեռներ է գծում, մէկը փոխարինում է միւսին, եւ գուգորդումներ չնորհիւ խօսելով իր "ցուրտ" ից խօսում է հասարակաց տառապանքների մասին: Օրինակ, վերջում բերում "Երկու առիւծ" բանաստեղծու-

Դրեց՝
ԳՈՒՐԳԵՆ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

Թեան մէջ կենդանական այգին նաեւ արարչութիւնն է, կենդանական այգու պահակի լացը նաեւ իր երբոր մահուն սուգն է, ինչպէս եւ արարչութիւնը ճախողելու արարչի հիասթափութիւնը: Կամ "Յոգնած մարդը"՝ քերթուածում մէկ միլիոն Աֆղանցու ցերեկ գիշեր ականներ հետ պայքարելու հարցը իր տառապանքի ու անքնութեան պատճառն է:

"Ապաստան" բանաստեղծութեան մէջ կարդում ենք՝ "Երբ բանաստեղծը ցնորւած հայ լաւանայ է, / երբ բանաստեղծը գինով պարսիկ հոգեւորական է, / եւ պէտք ունեւ մաքուր անգլերէնի, եւ պէտք ունեւ Ալեքսանդր Փօփին" (էջ 51): Փօփը ժէ. դարի անգլիացի գրող էր որ յիշում է իր ծաղրա-գիշաղմական բանաստեղծութիւններով: Այս քերթուածը հեղանկան պատասխան է հաւանական այն զրն-նագատութիւններին, ովքեր բաղդաբեզու հեղինակի լեզուից կաղապարուած ըմբռնումներ եւ չափանիշուած պահանջներ ունեն:

Մեծ մայրը, որ յիշում է այս ժողովածուի առաջին իսկ ենթարաբնում, թրւում է շատ սովորական երեւոյթ, սովորական զգացմունքների ակունք, որ ամէն թու կարող է իր մեծ մօր նկատմամբ ունենայ, սակայն յետագայ քերթուածներում կրանին, թարգմանական սահմանում՝ Նանին, երբ մերթ ընդ մերթ յայտնւում է անսպասելիորէն, անսպասելի տեղերում անսպասելի ժամանակ, հարցը տարբերում է եւ այնպիսի խոր ու խորտակիչ նշանակութիւն է ստանում բանաստեղծի համար, որից մինչեւ վերջ ձերբազատուելը դառնում է անկարելի: Նանին այս ժողովածուի մէջ ներկայանում է որպէս գիրտուկ հրեշտակ, տրուական, իսկ այլ ստեղծագործութիւններում որպէս զատիկ ու աշխարհի ամենալաւ պատմասանը:

Ձեռքերը քո
դատքերն էին քնի
եւ պատգամաբեր լուսաբացի (էջ 4):

"1988 Ծննդեան գիշեր" բանաստեղծութեան մէջ, Նանին ներկայ է կրկին, սակայն այս անգամ փակագծերի մէջ սահմանուած, արգելափակուած, ոչ թէ որպէս գիշերը անկողին մտցնող եւ ցերեկը դարձնեցող բարի մեծ մայր, այլ որպէս տղեղ ու իր որդու մահահալի տակ:

Շատ յոգնած եմ որ կարդանամ կոանալ որդու լսեմակալից ծածկոցը վերցնել ու ծիկ յաղալ
Նանիի տղեղ ոգու հետ (էջ 22):

Նոյնիսկ արգելափակումի մէջ նկատելի է մեծ մօրը զբաղեցնելու եւ զոհ պահելու ձգտումը: Համարձակուէն կարելի է ասել Նանին, Ալիշանի առաջին ստեղծագործութիւններից սկսեալ մինչեւ վերջինը, ինչպէս նաեւ Նոյնիսկ իր գիտական

աշխատութիւններում, ներկայ է եթէ ոչ որպէս մեծ մայր, այլ որպէս անվերջանալի մտայնութիւն, աղէտի խորհրդանիշ, ցաւի ու սիրոյ զգացմունք:

Այս ժողովածուն բաղկացած է խորագիրը խորհրդանշող երեք մասերից: Առաջին մասը կոչւում է "Պարել" եւ այդ բաժնի ամենաուրախ, թերեւս Ալիշանի առաջին ու վերջին տրախ քերթուածը, "Ղազարոս" խորագրեալ բանաստեղծութիւնն է, որ բանաստեղծը ցնծութեամբ տոնում է իր հայրութիւնը, վերածնունդը, եւ իր առողջութիւնը: Այս կարճատեւ յուսադրութիւնը երկար չի տևում, յաջորդում է "Ոտարույի" բաժինը անսպասելիութեան, եւ յետոյ "Փշրուած ապակիներ"՝ ինքնուրուշ հայկական ու ցեղասպանութեան թեմաներին: Թերեւս այդ ապակիների փշրանքը, որոնց վրայ պարբերի ոտարույի, նոյն մանկութեան, մանկութիւնից էլ հին երազների ջարդուած աշտանակի փշրանքը լինի:

Մանկութեան հին երազների ջարդուած աշտանակի աղիւտը անվերջանալի գործ է: Օրեր, շաբաթներ, ամիսներ յետոյ դեռ գտնում ես ուրիշ փշուրներ (էջ 6):

Լաւի ու վատի, զոհի ու զոհողի, դրախտի ու դժոխքի, մի խօսքով՝ ամէն երեւոյթների համադրական հակառակութիւններ սիրում եւ ամբողջ իր գրականութեան վրայ, յատկապէս երկուորեակների շարքի մէջ, ուր բանաստեղծը որպէս իր եսի երկուորեակ եղբայր, շարունակական կոտորի, մտորումների ու երկխօսութեան մէջ է:

Խնջու կաքի քաժակը
միշտ կիսադատարկ էր,
ի՞նչու օդու գաւաթը,
միշտ կիսալեցուն է (էջ 15):

Անկաշկանդ գործածուած է ալքոհոլը թէ որպէս ըմպելիք, եւ թէ որպէս բանաստեղծութեան տարր չաղախած բառերին: Ալքոհոլը՝ տառապող մարդու համար որպէս ցաւը մեղմացնող զեղձ՝ կործանիչ գեր է ունենում "Երկուորեակներ 1" բանաստեղծութեան մէջ, հրդեհի պատճառ է դառնում եւ խլում է իր եղբոր, այսինքն՝ իր իսկ կեանքը: Սուր բանաստեղծութիւնը ժամանակին հրառապարկուեց "Բաց Նամակ"ի 11րդ թում, ներկայացնում ենք ամբողջութեամբ:

գրախոս երկրային
արմատները քաց ալֆոնդից
եւ մի փուխ
եւ ծխախոտը շարտեցի
անտառի մէջ

մոնգոլները չարեցին
կործանուող քաղաքին
ինչ որ եւ արեցի
իմ կեանքին

դժոխք երկնային
դու չես կարող համեմատուել կրակին
այն կրակին
որ բռնկեց իմ տունը աներ

սիրասունը իմ, սիրասունը իմ
ինչ արեցի եւ քեզ
ուր եւ դու

հին քեւագործի արջուկ
խաւար գիշերներ
հին մանկութեան երազներ
յարգով խցում

տէր իմաստուն
երազագործի
երգի տան մէջ
յիշիր ինձ
անձրեւով

կորած էի շրջագծում
պայքարելով կենտրոնիս դէմ
տիգրոնը հրոյ մարակ
արեան տափաստաններում
չաղացալանի դանակի տակ

մեղաւոր եմ, մեղաւոր եմ
չափազանց մեղաւոր եմ
հուր եւ ոչ անձրեւ
դժոխսեւոր
եւ ոչ յոյս

սիրասունը իմ, սիրասունը իմ
ինչ արեցի եւ քեզ
ուր եւ դու (էջ 10):

Այս հրդեհի բոցերը հինգ տարի յետոյ յայտնուեց "Չատիկը եւ պարսկական դուրը" պատմուածքում, իսկ դրանից տասնութ տարի յետոյ իր ինքնայի բնակարանում է, քերթուել բանաստեղծական գուշակումը իր իսկ կեանքի: Տարբեր ձևով, նոյն գուշակումը կայ "Երբ մեր տունը դեռ ողջ

connus de l'histoire des Arméniens, auxquels Thierry Zarcone, le spécialiste français des mystiques et des francs-maçons turcs de l'Empire ottoman finissant, accorde un grand intérêt.

Arthur Beylerian n'a pas formé d'élèves car il n'a pas intégré une institution, ni bénéficié comme les intellectuels arméniens nés ou émigrés aux Etats-Unis des bienfaits d'une chaire financée par une donation spécifique. Il a partagé son temps, un temps précieux, entre sa fonction de Secrétaire —durant 16 ans— dans l'Association Arménienne d'Aide Sociale à Paris et ses recherches. C'était aussi un solitaire qui pratiquait le secret par prédisposition psychologique. Mais il a été un précurseur, il a créé des émules en France, autour de la Bibliothèque Nubarian (en collaborant épisodiquement à la *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*), aux Etats-Unis, en Italie où depuis une quinzaine d'années a été entreprise la publication systématique de documents d'archives d'Etat ou privées sur la Question arménienne de 1878 à 1923 (du traité de Berlin au traité de Lausanne) et demain sans doute en Autriche, en Allemagne, en Suisse, sans oublier le Vatican. Pourquoi ? Pour appuyer le lobbying arménien (Armenian Assembly, CDCA), pour rappeler aux grands Etats leurs responsabilités et leurs engagements anciens (comme la France en Cilicie ?), leur faire reconnaître le génocide et amener la Turquie contemporaine à avouer les crimes de son passé ottoman.

Arthur Beylerian est mort sans avoir soutenu sa «thèse d'Etat» qui devait traiter des conséquences du Congrès de Berlin. Il avait déposé à la Sorbonne un sujet sur «L'Europe et la Question arménienne de 1878 à 1886», la décennie au cours de laquelle aux espérances arméniennes avaient succédé les déceptions qui ont conduit à la naissance des partis révolutionnaires arméniens, un thème que Beylerian, en authentique stambouliote, n'aimait pas aborder. Il avait aussi accumulé durant 30 ans des documents sur le génocide. Que deviendra cet héritage ? Intransigent avec lui-même comme il était avec les autres, il a vécu toute sa vie avec l'obsession de la perfection, une obsession

qui augmentait ses angoisses d'écrivain devant sa page blanche.

Durant des dizaines d'années il a collaboré régulièrement à *Haratch*: comptes-rendus critiques d'ouvrages historiques sur l'Arménie et la Turquie, analyses sérieuses de la presse et de la vie politique turques. Sa disparition est d'autant plus cruelle qu'elle intervient à un moment où la diplomatie semble avoir ressuscité la «nouvelle» Question arménienne entre Ankara, Erevan, Washington, Paris et Bruxelles.

A. T. M.

(1) Cf. H. Bozarslan, *Histoire de la Turquie contemporaine*, Paris 2004; Kemal Yalçın, *Mon âme se réjouit avec toi* (trad. en arménien du turc), Erevan 2003.

(2) A. Beylerian, «Krikor Odian (1834-1887). Un haut fonctionnaire ottoman, homme des missions secrètes», *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporain*, 1994.

(3) Extrait d'un document traduit du russe et publié par l'archevêque Mesrop Achdjian et Sandro Beyboudian, tous deux disparus en 2004, dans *L'archevêque Nercès Varjabedian, patriarche arménien de Constantinople (1837-1884)* (en arm.), Erevan, 2002, 828 pages, pp. 227-228. Cet ouvrage est le 10ème de la monumentale série des *Documents de l'histoire de l'Eglise Arménienne* consacrée à l'histoire de l'Eglise apostolique au XXe siècle.

(4) Dans *Relations Internationales*, Sorbonne, en 1975 et 1982.

(5) Un article qui a précédé la série des travaux sur les dominicains de Mardine de G. Nissim, A. Sarafian, Y. Ternon, J. Ali-choran.

(6) Rappelons que Talât Pacha a été le Grand Maître de l'Orient de 1909 à 1918.

(7) Cf. Dzovinar Kevonian, *Réfugiés et Diplomatie humanitaire, les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres*, Paris, Publication de la Sorbonne, 2004; Vahé Tachdjian, *La France en Cilicie et en Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak* (1919-1933), Paris, Karthala, 2004.

էր՝ արձակ ստեղծագործութեան մէջ, սպումած "Take a" պարբերաթերթում: Ճոնը հարցրեց ինձ, "Երբ դու կամ քո մայրը մահանայ, ինձ ի՞նչ կը պատահի": Զգիւթէի ինչ ասել: Նոյնիսկ չգիտեմ որ տունը դեռ ողջ է: Մայրս էլ նոյնպէս չը տունը դեռ ողջ է: Մայրս էլ նոյնպէս չը գիտի: Նա միայն ասում է, "Յոյսով եմ գիտի: Նա միայն ասում է, "Յոյսով եմ չուտով մի արծիւ նստի մեր թեքուած տանիքին":

Մեղքի զգացումը եւ կեանքը վատնուած տենետու մտատանջութիւնը շատ յաճախ ներկայ է իր տողերում, ինչպէս "Պայծառ կրաղ" հայրում գործում, որպէս "black enough" պարբերաթերթի 14րդ թիւում: Պատմութիւնը մօրից նուէր ստացած ոսկէ մի ձկնիկի մասին է, որ ամանից ցատքում է դուրս, պատմողը ձկնիկին բռնում է, վախից որ չմեռնի, սեղմում է ափի մէջ եւ երբ արդ բացում է, ձկնիկը չկայ: Այս կտորը վերջանում է հետեւեալ խորհրդանշական տողերով.

Մերի ինձ որ քոյլ տունցի
իմ պարգեւածդ կեանքը
մի կողմ սահի...

Երկրորդ հատորը "Յօդակութիւն միջով" հրատարակուեց 2000 թուականին: Փոքրիկ այս հատորը բաժանուած է երկու մասի. առաջին մասը հայրումնքի եւ սերնդի մասին ընտրանի է խորագրուած՝ "Մենք ոչ այս դարերը", իսկ երկրորդը՝ քանիքներ են "Անգործ ձեռքերն իմ" անունով: Գուցէ աւելորդ է ասել որ հայրում, սերնդ, քանիք եւ հայրում գրեւթանկը ճախնական գրական ձեռք են եւ ունեն իրենց յատուկ օրէնքները, անշուշտ այլ լեզուներում՝ այդ գրեթեանկեր օրէնքները բացառուելու են ենթարկուած կամ էլ սրահպանելով հիմնական գծերը համապատասխանում են տուեալ լեզուի օրէնքներին:

ընտանիքի հիմնադրում
այս դարերը մեռնող
մեռներն իմ (էջ 56):

Երկու բաժինն էլ աւարտում է ձեռքերին առնչուող զբոսանքներով: Համեմատելով այդ երկու զբոսանքները կարելի է ասել թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ զբոսանքի խորքերում խորհրդանշում է հասարակաց բացասական կարծիքը դրողի դրոշմ նկատմամբ որը շատ յաճախ դրոշմ է համարում: Հակառակ այդ կարծիքին, զրոյր ինչ էլ որ անի նորէն զրոյ է: Երկրորդ զբոսանքը, պատասխան է մի բան անելու յորդորներին.

երկայեան
փոխելի գիւղիս լայն
աւելացրի վառելիքը
եւ անգործ մեռներն ասացի
գնիւ այսօր մի բան արեցինք (էջ 101):

Սա գրքի վերջին զբոսանքն է, այդ օրուայ աշխատանքի աւարտը, գիւղիս լայնացրի փոխելուց աւելի կարեւոր:

այնպէս որ գնացի
դատարարութեան գնալու
ուր որ երկարագոյն իրեն տանեմ
եւ էլ դատարարութեան եմ անցնելու
իմ կործանումի մամբան (էջ 94):

Յուսահատութեան ու մեռութեան զգացումներ ժողովածու է ցողակաթիւն միջով դիտուած այս հատորի զբոսանքները, ամէն վայրեան ենթակայ կաթունի, այդ ու ամենայնիւ, ժպտը չի պահում, թէ եւ դառն ժպտ:

այդքան փետուր հաւաքելուց յետոյ
կարող է այս մէկը
մի հրեշտակի լինել (էջ 32):

մերմալ մի փետուր իջնում է վար
չկայ երկնում ոչ մի քոչուր
ոչ էլ մի հրեշտակ (էջ 26):

Խնամքով ընտրուած այս փոքրիկ ժողովածուն խիստ կենտրոնացում է ըստ ստեղծագործական բարձր ճաշակի արդիւնքի: Ընդհանրապէս կարելի է ասել կենտրոնի մօտեցումները եւ մշակած գրականութիւնը բացառիկ եւ ինքնատիպ ան օրինակները են որոնք դժուարացնում են կտրուկ մեթոմօր օտարագրութիւնը համարելու որպէս հայկական, այս դէպքում նաեւ պարսկական գրականութիւն: Իր գրականութիւնը պատկանում է թէ՛ հայկական, թէ՛ պարսկական, եւ թէ՛ ամերիկեան գրական կալուածներին, անկասկած: Այս ասումով եւս բա-

ԿԵՆՍԱ-ՄՏԱՅԵՐԶՈՒՄ

Ecce Homo, Vulgate 19:5

Նախ առարկաներով սկսուեց: Մեռած, կարծր առարկաները ձեռնարկեցին խօսել իրար հետ: Վերջապէս, մի գիշեր լըսեց վերածուած հարցնում է ներքնակին թէ ինչ է զգացել: Յետոյ մահաճակարդ հարց տուեց յատկին թէ շատ ծանր չէ՞ իր համար: Լապտերի լամբը բոյսերին ասաց. "Բոյսեր էլ մեռնելու ենք մի օր": Ժամացոյցը բացաղանչեց. "Վատահարա": Յետոյ ինչպէս անկազմակերպ խումբ ամէնքը պոռագին ժամացոյցի վրայ. "Դու ճայդ կարի՛ր":

Վերջի վերջոյ, բոլոր այս անողոր ձայներն պատճառած գիշեր ու ցերեկ անընդունելից յետոյ մարմնի գանգաւ մասերը սկսեցին դիմել իրար: Քանի որ յետոյ աշխատանքի ճամբին գրաւիչ մի կին կողքով անցաւ ու նրան աչքով արեց: Երբ կինը հեռացաւ ձայն աչքը բղաւեց աչքի վրայ. "Ի՞նչու փոխադարձաբար աչքով չարեցիր, լիմա՛ր": Այլ աչքը իր հերթին պոռաց. "Մտածեցի դու կ'անես": "Ի՞նչ մարդ միշտ իր աչքով է աչք անում", ասաց ձայն աչքը, "դա՞ էլ չգիտես, այ տխմար":

Մինչ նրանք ապաշխար փնտրում էին մարդը ընկաւ փոսի մէջ ու աչք ծռնելը ուրուեց: "Ա՛յ Աստուած" աղաղակեց ծռնելը եւ ոտքի մատերը ցաւոտ ճշգրիտ: Զիտը բարձրաձայն բղաւեց: Արցունքները հաւաքուեցին արդէն իսկ զղջացած իր աչքերի մէջ:

Սիրտը շնչաց. "Թաքնուի՛ր աղջկայ մէջ, մա՛րդ, թաքնուի՛ր իմ մէջ" հռու ամէնքից, ամէն ինչից, ամէն անդամից: Սակայն ուղեղը աղաղակեց. "Զանե՛ս, աղաչում եմ ինձ չըբեւ այս պահին":

Կորած մարդը նստեց փոսի մօտ եւ նայեց մայթին ոտնահետքերը հաւաքող իր հոգուն: Լեզուն պտտուեց բերնի մէջ առամների դէմ: Լսեց իր իսկ հարազատ մրմունջը՝ "Լոյս ասողային, փայլ ասողային, մէկտեղ ինձ, այս խաւարին":

ԱԶԱՏՈՒՄ

Հրատապ գիշեր՝ աստղերն ու լուսինն ու ծառերն ու տները ձուլում է անիրականին, զննող գոլորտներն ամպին, մինչեւ որ մնում է ոչինչ, բացի սենեակից չորս պատերն ու պատերները մի դրան: Վերջին գիշերային թռչունը անհետանում է իր վերջին ճիւղով: Մտքերը լքում են ուղեղը եւ կաթում գրքերի, թղթերի, եւ անկողնու գոլորտում մոխրամանի շուրջ:

Կարող են տեսնել մտքերը եւ լսել պատերից պատկերներից բարեւոյ մեռելներին: Հեռուստացոյցի մարդիկ խօսում են, մայիլ անցեալ եղանակով: Մտքերը ու աստղերները ձուլում են անուշօրէն մեղանաճուկի շոյափուկների պէս ուղիէանոսի յատակում: Զիշը նախքան ձուլի վերածուելը, որը փափաքել է իր այդքան, առաջին անգամ լինելով անդադարաւորում եւ որ ձուլը ուրախ չէ եւ ապրում է ծայրաքիչ հոգսերի գիւրգիլի կեանքով: Եւ կին-վիրտուէն կեանքից բոլոր ծանօթ կանայք հիմա մէջքով մահաճակարդ շուրջ շարուած դանդաղօրէն քայլում են դէպի պատերը, որոնք կլանում են նրանց ա-

նախնիներն ընտրեալ է տուեալ համայնքները կողմից, ինչպէս եւ իր ուսանողները՝ որպէս լաւագոյն դասախօս, իսկ գրական շրջանակներում՝ որպէս շահողը բազմաթիւ մրցանակներ:

ձիւնը դիզում է ձիւնի վրայ
մէկը չի ժպտում
բացի ձնէ մարդը (էջ 34):

Քսան տարի իւթայի համալսարանում դասաւանդելուց յետոյ՝ երբ ակամայ հանգստի կոչուեց լիաժամ նուիրուեց ստեղծագործական աշխատանքին արտադրելով բանաստեղծութիւն, արձակ էջեր, կարճ պատմութեան, թատերգութիւններ, յօդուածներ, պարսկերէն եւ անգլերէն լեզուներով: Իր գործերի կարեւոր մէկ մասը հրատարակուեց ամերիկեան եւ միջազգային գրական պարբերականներում իսկ մեծ մասը մնաց անտիպ, այն պատճառով որ համբերութիւնը չուներ հրատարակչատներին սահմանած օրէնքներին ենթարկուելու: Վերջին իր շրջանի բանաստեղծութիւնները աւելի քաղաքական եւ հասարակական բնույթի

ուսնց որեւէ հետք թողնելու: Ինչպէս չաքարը տաք սուրճին, այնպէս էլ ամէն ինչ եւ ամէն ոք ձուլուեց հրատապ մութ գիշերին, բացի քեզանից եւ մահաճակարդ տակ պոռկած քեզ յար ու նման մարդասպանից որ սպասում է լքուն մտնես:

Ճշգրտօրէն մի վայրկեան առաջ նախքան ուղեղը պաշարուի եւ սայլաքի վերջին թռչունի ճշոյցի ստեղծած քեզիքի ճեղքուածքում, բարձիւ մէջ կաշնուած կամակոր հրեշտակը յուշում է քեզ թէ ոնց վերակազմակերպուես եւ փրկես անձը, ինչպէս եւ քո արարած ու քեզից կախում ունեցող բովանդակ աշխարհը: Քաշում եւ ծալում եւ մատնեղ որ վրտահանաս մա՛տ եւ եւ լքնն են: Զգում եւ դէպի ծխախոտը, նշանակում է ձուլում եւ դէպի ծխախոտի տուփը, որը պիտի բանաս եւ միջից մի ծխախոտ վերցնես: Վերցնում եւ: Ծխախոտը դնում եւ շրթները ստուգելով որ զտիչը հակառակ կողմում չէ, յետոյ առնում եւ հրահանք եւ կրակը վառում ճիշդ ծխախոտի ծայրին: Սա իմացական մի շարք բարդ առարկ է որ կատարեցի յաջողութեամբ: Փակում եւ աչքերը, խոր ներշնչում եւ արտաշնչում եւ ծուխը:

Բացելով աչքերը ծուխի ամպի մէջ տեսնում եւ աշխարհը աստիճանաբար յայտնւում է կրկին: Մտքերի տեսքը, տները, հեռախօսափունքները, ամէն ամէն ինչ աստիճանաբար յառնում է ոչինչից: Թռչունները կամաց կամաց սկսում են երգել իրենց լուսաբացեան երգերը: Մեռելները պատի պատկերներից մէկ առ մէկ ձեռքով հրաժեշտ են տալիս: Մտքերը կրկին վերախմբում են ուղեղի մէջ: Նայում եւ ձեռքերից ու ժպտում եւ: Բոլոր մատները տեղն են: Նորից եւ ներշնչում եւ խաղով ծուխը փչում եւ արեւի դէմքին:

Կարեւոր չէ որ ուրիշ մէկը իմանայ ինչ ձեռք բերեցիր այս գիշեր: Դու գիտես, եւ դա բաւական է: Դու գիտես որ պատճառ դարձար աշխարհի հաւանական մարդասպանը չընայ մահաճակարդ տակից: Գիտես որ փրկեցիր քեզ եւ քեզ հետ մէկ անգամ եւս բովանդակ աշխարհը:

Սպասած, չըլքում եւ աչք եւ սուղում քնի մէջ:

ԵՐԿՈՒ ԱՌԻԻԾ

Մարջանը ոսկրոտ եւ ծեր առիւծ էր որ ապրում էր Քաղաքի կենդանական այգում: Մէկը, մի օր, ինչ որ պատերազմի ընթացքին ինչ որ պատահածով անհասկալի մոնակ մետեց վանդակի մէջ ոչնչացրեց նրա դէմքի կէտը եւ ձայն աչքը:

Դու կուրացար, բայց ոչ մոնակով: Դու իմ Սագօ քանի էիր, ոչ Մարջանը: Կրտսեր իմ եղբայրը, ոչ թէ մի առիւծ, թէպէտ եւ առիւծ՝

մարդկանց շրջանակում: Դեռեւս մտածում եմ քո մասին եւ աշխարհի որ անտանցիկ կենդանական այգի:

Քաղաք տապալուելուց եւ մկաքահանան սարքերը

աշխատելուց յետոյ, Արեւմտեւորները բարեգործական առատօրէն կեր ուղարկեցին ծեր Մարջանին: Նա մոչաց իր երախտապարտութիւնը այնպէս ուրախ ինչպէս որ դու այն գիշեր տուն եկար ու աղաղակեցիր, Վերջապէս, սիրահարուցի՛:

Զուարճացա՛: Անէր եւ անկեր երկուսդ գուարճացա՛ մէկ կամ երկուսիս, հպարտ առիւծներ այլանդակուած մարդու վայրագութիւնից: Մարջանը մեռաւ իր քնի մէջ անցեալ գիշեր, դու՝ քառասուն չորսում, չորս տարի ասաց: Նոյնիսկ ալետը եւ պատերազմից յագնած

կենդանական այգու պակակը Անկարդ էր գալելու իր արցունքները:

ՅՈԳՆԱԾ ՄՏՔԵՐ

Նրանք քաղել են տասը միլիոն ակաւ Աֆղանիստանում, մէկ դաշտային ակաւ երկու կամ երեք Աֆղանցու համար՝ անկախ տարիքից եւ ցեղային պատկանելիութիւնից:

Նրանք տեղադրել են մահը մօր արգանդում: Կեղծ մեռ ու ոտքերը երկնառաւում են ուտելիքի հետ: Նրանք մի ակաւ են տեղադրել Աստու բարձի եւ իր աղանքների երագի տակ:

Ամէն գիշեր նոր սեւ մի երագ իր քները սփռում է իմ քնին: Այս առաւօտ գարքների տրոփող գլխացաւով: Զարքների յագնած: Ամբողջ գիշեր լուցարագրելի կամ պայքերից էի ակաւներ:

Երագ այնքան իրական՝ որ մեռ ու ոտք ստուգեցի: Դեռ սեփական էին: Երագ այնքան մութ որ սիրտս քնեցի: Աստուած դեռ այնտեղ էր: Բայց թէ եւ դեռեւս սեփական եւ թէ եւ դեռեւս այնտեղ

կար տա միլիոն հարց ակաւի, տա միլիոն մեռ ու ոտքի, տա միլիոն կեանքի, տա միլիոն երագի, ցիր ու ցրում մի Աստու սրտի մէջ ով հերկուր է հաղագործի հետ եւ ապրում է իմ սրտում:

Թարգմանեց՝ ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՐԶՈՒՄՄԱՆԱՆ

"Կենսա-մտահերձում", "Ազատում" եւ "Երկու առիւծ" գործերը ինչքան որ գիտեմ անտիպ են, իսկ "Յագնած մտքերը" հրատարակուել է Burning Bush Publications կողմից, շահելով 2003ի People Before Profits Poetry Prize առաջին մրրցանակը:

ստեղծագործութիւններ են՝ պատերազմին, սովին, ցեղասպանութեան, եւ նման այլ նիւթերի առնչուող:

Իր ցրում ու չցանկաբերուած արխիւից ցարդ մեզ յայտնի է իր ընտրութեամբ կազմուած վեց անտիպ հատորների գոյութիւնը, մնացեալը այս կողմ այն կողմ քաշուած էջեր են, որոնք ի՞նչ վախճան կ'ունենան, մնում է անյայտ, ինչպէս որ մնում են անյայտ այսքան աշխատութիւնից յետոյ իր կեանքը վատնուած տեսնելու զգացումի պատճառները:

Գ. Ա.

EXPOSITION

«Matisse. Une seconde vie»

Musée du Luxembourg
19 rue Vaugirard
75006 Paris

du 16 mars au 17 juillet 2005

par Chaké MATOSSIAN
Docteur en Philosophie et Théorie
de la Communication

A l'occasion du 50e anniversaire de la mort de Matisse (1869-1954), le Musée du Luxembourg, en collaboration avec le Louisiana Museum of Modern Art de Humlebaek (Danemark), célèbre le crépuscule de la vie de celui qui déclarait ne peindre que le matin, «avec la bonne lumière»¹. La «seconde vie» commence après une grave opération, en 1941, et s'achève avec le décès de l'artiste en 1954.

Une grande partie —trop grande peut-être— de l'exposition met en évidence la relation que Matisse entretenait avec l'écrivain et dessinateur satirique aujourd'hui oublié, André Rouveyre, qu'Apollinaire présentait comme un caricaturiste à procès, un éleveur et dessinateur de crapauds et de leur nourriture, les mouches, métaphores animales annonçant la conclusion: «Et voilà bien du travail pour un dessinateur aussi peu fécond qu'André Rouveyre»². Ce qui n'empêchera pas Rouveyre de publier, en 1952, un *Apollinaire*, avec des lithographies de Matisse. Dans la correspondance quotidienne de Matisse à Rouveyre, la feuille de papier permet à l'écriture de retrouver son essence graphique, l'enveloppe devient le support d'un décor ornemental dévorant l'adresse du destinataire.

Attiré par l'exotisme des tapis persans, des miniatures indo-persanes ou Byzance qu'il découvre dans l'atelier de Gustave Moreau, le seul professeur qui ait compté pour lui, Matisse garde aussi des traces de ses voyages, plus ou moins lointains, du Louvre à New York (une «pépité d'or» qui l'électrise et le rajeunit «de 30 ans») en passant par le Maroc (1912) où la lumière «est tellement douce»³ et Tahiti, «un pays à la fois superbe et plein d'ennui»⁴: «l'espace que j'ai cherché à Tahiti et que je n'y ai pas trouvé, je l'ai rencontré à New York»⁵. Voyages dans la peinture aussi, chez Cézanne, inévitablement, Chardin dont il interprète la *Raie*, ou Giotto: «Giotto est pour moi le sommet de mes désirs», confie-t-il à Bonnard⁶. C'est à Nice ou dans ses environs qu'il reste, la plupart du temps.

A la différence de nombreux artistes du XXe siècle qui, à l'instar de l'Emile de Rousseau rejettent le cadre doré en lequel ils voient l'ornement destiné à cacher la faiblesse de l'œuvre, Matisse le revendique pour sa peinture: «Une toile peinte à l'huile doit être entourée d'une bordure dorée et quand la peinture est bonne, elle est, voyez-vous, encore beaucoup plus riche que l'or»⁷. En d'autres termes, Matisse ne craint pas le «parergon», l'ornement —(d'où son intérêt pour la feuille d'acanthé, motif purement décoratif et non copié d'après nature, comme l'avait montré Aloïs Riegl⁸)— ornement qui, chez lui, ne prend pas la valeur négative du supplément masquant le manque mais reçoit bien plutôt une fonction supérieure intrinsèquement liée à celle de l'œuvre. A Léon Degand qui souligne la connotation péjorative du terme «décoratif» synonyme de «superficiel», Matisse répond: «Le décoratif pour une œuvre d'art est une chose extrêmement précieuse. C'est une qualité essentielle»⁹. Ainsi que le rappelle Antoine Terrasse: «La composition pour lui devint l'art d'arranger de manière décorative les divers éléments dont le peintre dispose pour exprimer ses sentiments»¹⁰. En effet, comme en

témoignent les œuvres présentées, d'une part, l'élément décoratif révèle l'être même du tableau dans les compositions où s'agencent vases, rideaux, tissus et autres éléments ornementaux (*Nature morte en rouge de Venise, Intérieur jaune et bleu, La fougère noire*) et, d'autre part, le décoratif, à travers la simplification qui se fait variante de la purification, offre aux grandes œuvres murales une connexion avec une dimension spirituelle (*L'arbre de vie* pour la chapelle de Vence).

«Ce que je poursuis par-dessus tout, c'est l'expression» dit Matisse, ajoutant qu'il entend dans le terme «expression», non l'affirmation d'une violence mais «la disposition»¹¹. du tableau, tributaire du support et du format. Comme tous les grands artistes, Matisse cherche à insuffler la vie dans ses œuvres: «le dessin, dit-il, doit avoir une force d'expansion qui vivifie les choses qui l'entourent»¹², force qui s'entrelace au «charme», à la fois irréprésentable et présent. De là aussi, son attirance pour la poésie qu'il illustre, celle d'un Mallarmé (1932), d'un Ronsard (1941) ou d'un Charles d'Orléans ainsi que le montrent les études exposées. L'inspiration renoue avec son fondement vital, elle ne peut se dissocier de la respiration: «Je suis dans la plus grande intimité avec Charles d'Orléans [...] Je me vois le lisant au premier matin de chaque jour comme au saut du lit on remplit ses poumons d'air frais»¹³.

Refusant d'appliquer la théorie dans les couleurs, Matisse se base sur l'observation et le sentiment, ce sentiment «pour ainsi dire religieux que je possède de la vie», comme il dit, et dont il cherche la meilleure expression dans la «figure»¹⁴. Nous pourrions voir l'indice d'un rapport au sacré dans le refus de l'excentricité, dans l'effacement de sa personne suivant une vie «comme tout le monde» et dans le choix d'une apparence vestimentaire aussi banale que celle des chefs de rayons des grands magasins», comme s'en étonneront Joséphin Peladan et autres Clara Mac Chesney¹⁵. Par ce choix d'une vie «ordinaire» Matisse manifeste surtout sa proximité avec le neutre dont Roland Barthes a montré la portée religieuse:

«On voit donc qu'en définitive la grande opposition, celle qui à la fois fascine et est la plus difficile à penser dans la mesure où elle se détruit en se posant, c'est celle de la distinction et de l'indistinction, et c'est là l'enjeu du Neutre, c'est pourquoi le Neutre est difficile, provoquant, scandaleux: parce qu'il implique une pensée de l'indistinct, la tentation du dernier (ou du premier) paradigme: celui du distinct et de l'indistinct. On l'a vu, ce problème, celui de la mode mais aussi (housculons les genres) celui de la théologie négative».

Barthes ajoutait, «en le modifiant un peu», le distique d'Angelus Silesius: «Perds toute forme —toute couleur— et tu seras pareil à Dieu, A toi-même ton ciel en un calme repos»¹⁶. Dans la peinture, Matisse ne cherche que la simplicité des moyens: «cette simplicité de moyens où tout le réel se résumerait en un seul signe, monochrome, unitaire,

découpé dans l'espace comme une inscription définitive»¹⁷.

Le calme et le repos résident au cœur de la recherche plastique de Matisse, au point qu'il veuille conférer à sa peinture un rôle thérapeutique, retissant les liens antiques qui unissent l'art à la médecine. Ce n'est pas le soulagement des masses que recherche l'artiste mais l'apaisement d'une certaine élite, «l'homme d'affaires» et «l'artiste des lettres» auquel il apporterait, par ses toiles, «quelque chose d'analogue à un bon fauteuil qui le délasse de ses fatigues physiques»¹⁸. Un retrait que l'on pourrait considérer comme une coupure et une taille, une ablation, dont la traduction plastique apparaît dans les découpages: «Découper à vif dans la couleur me rappelle la taille directe des sculpteurs»¹⁹ dit Matisse en parlant de Jazz, œuvre à laquelle l'exposition consacre une large place.

L'effacement de la personne a des implications dans la manière de penser l'œuvre, laquelle n'est évidemment pas sans forme ni couleur mais rend possible, à travers elles, l'accès «aux principes essentiels qui ont formé le langage humain», des principes «qui nous donnent la vie»²⁰. Aussi, parmi les œuvres et travaux présentés dans cette petite exposition, ceux consacrés à la chapelle des Dominicains de Vence semblent-ils les plus intéressants. Matisse a conçu la décoration de la chapelle comme un décor théâtral et retrouve, par là même, le fondement sacré du théâtre, sa dimension divine. Niant toute conversion, Matisse déclare à André Verdet: «l'art sacré demande une bonne hygiène morale. Ma seule religion est celle de l'amour à créer, l'amour de la création et de la grande sincérité. J'ai fait cette chapelle avec le seul sentiment de m'exprimer à fond»²¹. Et la passion de l'artiste s'entrelace à celle du Christ: le panneau «du Chemin de Croix... est tempétueux. Là est la rencontre de l'artiste avec le grand drame du Christ qui fait déborder sur la chapelle l'esprit passionné de l'artiste»²².

La représentation de Saint Dominique échappe à toute visagité et processus identitaire, la main y occupe une place essentielle —«la main n'est que le prolongement de la sensibilité et de l'intelligence»²³— et le personnage, «filiforme», naît d'un ensemble de lignes noires sur le fond blanc de céramique, produisant l'équivalent «d'un grand livre ouvert où les pages blanches portent des signes explicatifs de la partie musicale constituée par les vitraux»²⁴. Le vitrail magnifique représente *L'Arbre de vie* qui, lui-même, vit avec la lumière et la fait vivre. S'y mêlent des formes de figuier de barbarie: «une idée de feuillage toujours de même origine venant d'un arbre caractéristique de la région: le cactus à palettes garnies d'épines, fleurissant jaune et rouge»²⁵, couleurs qui, dans le vitrail, se donnent à voir dans le bleu outremer, le jaune citron et le vert bouteille.

Les arbres peuvent naître dans la tête de l'artiste pousser avec sa lumière. Cette naissance, Matisse l'explore et l'expose dans *Vingt et un dessins d'arbre* (1951), série sur laquelle s'ouvre le parcours de l'exposition. Il veut concevoir l'arbre à la manière orientale, chinoise: «on m'a raconté que les prof. chinois disaient à leurs élèves: quand vous dessinez un arbre ayez la sensation de monter avec lui quand vous commencez par le bas»²⁶. La série de dessin d'arbres de Matisse qui, pour ses arabesques, a toujours tiré un bénéfice de l'usage du fil à plomb, n'est pas sans évoquer l'attitude d'Antonio Lopez, l'artiste qui, dans le film de Victor Erice, *El Sol del membrillo* (*Le Songe de la lumière*) ne cesse de commencer à peindre le cognassier de son jardin. Tel un portrait, jamais la peinture ne capte le vivant en train de vivre. N'empêche, «Vive la peinture!» (Matisse à Bonnard, 13 août 1925).

(1) Cité dans «Entretien avec Tériade», dans Matisse, *Ecrits et propos sur l'art*,

Paris, Hermann, 1972, texte, notes et index établis par Dominique Fourcade, p. 92.

(2) Guillaume Apollinaire, *Chroniques d'art 1902-1918*, «André Rouveyre» (1er août 1914), Paris, Gallimard, 1960, pp. 523-524

(3) «Matisse parle à Tériade», *Ecrits et propos sur l'art*, p. 117, n. 71.

(4) «Matisse parle à Tériade», *Ecrits et propos sur l'art*, p. 125.

(5) Le tour du monde d'Henri Matisse, entretien avec Tériade, octobre 1930, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 108.

(6) Matisse, Lettre à Bonnard du 7 mai 1946, in Bonnard/Matisse, *Correspondance 1925-1946*, présentation de Jean Clair, introduction et notes d'Antoine Terrasse, Paris, Gallimard, 1991, p. 127

(7) Cité dans «Entretien avec Jacques Guenne», in *Ecrits et propos sur l'art*, p. 88.

(8) Aloïs Riegl, *Questions de style*, Paris, Hazan, 1992, p. 9: «en ce qui concerne les plus anciennes feuilles d'acanthé ornementales, j'espère avoir montré dans mon troisième chapitre qu'elles ne sont rien d'autres que des palmettes plastiques, ou plutôt des palmettes pensées plastiquement. Partant, l'acanthé, qui est devenue, par la suite, la plus importante de toutes les ornements végétales, ne joue plus dans l'histoire de l'art le rôle d'un *Deus ex machina*, mais prend place dans le développement normal et cohérent de l'ornementation antique».

(9) «Entretien avec Léon Degand», 1945, in *Ecrits et propos sur l'art*, p. 308.

(10) Antoine Terrasse, «Quarante ans d'amitié», in Bonnard/Matisse, *Correspondance 1925-1946*, p. 29.

(11) Matisse, «Notes d'un peintre», *Ecrits et propos sur l'art*, p. 42. Le texte repris avec la présentation de George Desvallières avait paru dans *La grande revue*, t. 52, décembre 1908.

(12) «Notes d'un peintre», p. 43.

(13) Cité par Hanne Finsen dans le *Catalogue*, *Matisse une seconde vie*, Paris, Hazan, 2005, p. 21.

(14) Voir «Notes d'un peintre», pp. 48-49.

(15) «Notes d'un peintre», p. 52 et n.20.

(16) R. Barthes, *Le neutre*, p. 84.

(17) Jean Clair, «Préface» à Bonnard/Matisse, *Correspondance 1925-1946*, p. 17.

(18) «Notes d'un peintre», p. 50.

(19) Matisse, «Jazz», 1947, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 237.

(20) Matisse, *Ecrits et propos sur l'art*, propos rapportés par Tériade (1936), p. 128.

(21) Matisse, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 265.

(22) Matisse, «La chapelle de Vence, aboutissement d'une vie», 1951, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 260.

(23) Matisse, «Jazz», 1947, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 237.

(24) Matisse, «La chapelle de Vence, aboutissement d'une vie», 1951, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 260.

(25) Matisse, «La chapelle de Vence, aboutissement d'une vie», 1951, *Ecrits et propos sur l'art*, p. 259.

(26) Lettre à Rouveyre, citée dans le *Catalogue*, p. 70.

LE NUMERO: 1,20 €

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

Թիի 314

ՀԻՄՆԱԳԻՐ՝ ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱԳԻՍՆ (1884-1957)

HARATCH
LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE FONDE EN 1925

DIRECTRICE : ARPIK MISSAKIAN

83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS

TEL. : 01 47 70 86 60 — FAX : 01 48 00 06 70

COURRIEL (E-MAIL) : jharatch@aol.com

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Փրանսա : Տար. 250 եւրո — Վեցամսեայ : 135 եւրո
Արտասահման : Տար. 300 եւրո (Ամէֆօրեայ առաքում)
270 եւրո (Շաբաթական առաքում) — Հատը : 1,20 եւրո
C.C.P. PARIS 15069-82 E

80րդ ՏԱՐԻՒ - ԹԻԻ 21-216

Fondateur SCHAVARCHE MISSAKIAN

80^e ANNEE — N° 21-216

GALLIMARD կը վերհրասարակե Շահնուրը

ARMEN LUBIN

Le passager clandestin, Sainte patience, Les hautes terrasses¹

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆ

Կալիմար հրատարակչատունը վերջերս հրատարակեց Շահան Շահնուրի (Արմէն Լիւպին) Փրանսերէն թերթումներուն լի-կատար հաւաքածոն, մէկ հատորով։ Սպասելի նման հրատարակութիւն մը չի գտնուիր հրատարակիչի անսակաւ մը ըլլալէ թողոր անոնց, Փրանսացի թէ հայ, որոնք քիչ թէ շատ ծանօթ են հեղինակին եւ իր վաստակին։ Կալիմար, որ Փրանսական դրակայ գործերու եւ պարբերականներու մեծանուն հրատարակչատունն է, եղած է նաեւ Արմէն Լիւպինի առաջին չորս հա-տորներուն հրատարակիչը, եթէ նկատի չառնենք հեղինակին 11 թերթումներու առաջին պրակը, որ լոյս տեսած էր հե-ղինակի հաշտոյն²։

Շահնուրէն յետ մահու լոյս տեսած էր խիտ հասկաքաղ մը՝ Les Logis Provi-soires³։ Անկախ Շահնուրի վաստակը նուիրագործող վերջին հրատարակութեան խորհրդանշական արժէքէն, նման հա-տոր մը անհրաժեշտութիւն էր գործնա-կան նկատումով, նկատի առնելով հեղի-նակին յաջորդական հատորներուն կազ-մութեան գործընթացը եւ շարք մը գործե-րուն յղումներն ու վերջնականում, հա-տորէ հատոր։ Ներկայ հրատարակութիւ-նը, մէկ լայն տեսողաչափ վրայ ընդհա-նուր պատկերացումով, պիտի դիւրացնէ Լիւպինի թերթողութեան յառաջընթացին հետեւումը, գործին լաւ ըմբռնումը եւ զգացողութիւնը։

Եստօրե թէ Շահան Շահնուր իր հա-յերէն գործերուն վրայ կ'աշխատէր այն-պէս ինչպէս մեր պատմութեան նրբաշխատ արուեստագէտ ոսկերիչները կը քանդա-կէին կատարելատիւ խաչեր եւ հիւանդի-գոհարեղէններ։ Արուեստագէտի մը մե-ծութիւնը կը կարանայ այն յստակ յատ-կութեան մէջ, երբ աշխատանքը չմատնէ յաջողութեան ճիւղ եւ քրտինք, այլ երեւոյ-թը ունենայ ըլլալու ինքնաբեր բխում, միալայ ժայթք։ Շահնուր փորձէ փորձ, հրատարակութեան վերահրատարակութիւն (հոս չափնարկութիւն "Նահանջ"ին եւ "Յա-բալեփն"ում, որոնց չգալաւ, հակառակ վէպը կրկին ձեռք առնելու իր յաճախակի մտածումին) իր գործերունցը կը սրբա-գրէր, երբեքն անոնց նոր կերպարանք տալով, տնտեսական եւ անուանատի-ւորումով։ Նոյնն է Արմէն Լիւպին, որ մաս-նաւորաբար Փրանսերէն ստեղծագործա-կան իր առաջին տարիներու գործերուն հանդէպ աւելի եւս խառնադասանջ գտնե-լած է, անոնք պատկանելով օտար լե-զուով դրող բանաստեղծի լեզուական եւ յղացքի կազմաւորման եւ հոնաւորման շրջանին։ Իր ամէնէն սկզբնական թերթե-ւածներէն մէկը, օրինակ "Ժամանակաւոր բնակավայրերը", որ հրատարակուած էր թերթումներու պրակին մէջ, երբ մաս կազմեց իր երկրորդ հատորին (Le Pas-sager clandestin), ութ տուններէն չորսը հիւմնապէս փոխուած էին, ու ապա քերթող հատորի մէջ երեւումին (Feux contre feux), նոյնքան փոփոխութիւն կրած էր, մեկու տուններու ալ զեղչումով։ Սակայն այդ ճանապարհին ինչ զնայց դէպի կա-տարելութիւն, խտրութիւն, լուսաւոր պարզութիւն։ Պարագան նոյնն է ճամբոր-դական "Պայուսակները" տխրոտով թեր-

թումներն եւ շարք մը ուրիշներու։ Գեր-թողագիրքին մէջ յարմար գտնուած է ըն-թերցողներուն ներկայացնել եօթը թեր-թումներու առաջին եւ վերջին տարբե-րակները, ինչ որ առիթ կը ստեղծէ բազ-մատական աշխատանքի մը, առնուազն երկու տարբերակներու միջեւ։

Շահնուրի կատարելութեան ձգտումը տարբեր բառիմաստով կը բնորոշէ նա-խաբանին հեղինակ Ժազ Ռետա⁴, երբ կը կատարէ արժեքորումը անոր գործին։ Իրեն համար Լիւպին պիտիլէօր մըն է, թէ իր վերահրատարակութեան, թէ իր վերահրատարակութեան գործութիւններուն մէջ. ճարտար նորո-գիւ մը, որ իր հետ կը կրէ քիչ մը հրա-շագործ նորոգումի գործիքներուն պա-յուսակը։ Լիւպին այն անձն է, որ իր սե-նակէն դուրս կրնայ ելլել եւ շրջիլ երկ-չոտ, ամօթխած եւ անցնիլ դրեթէ անըն-կատ, որպէս անձանօթ մը, զուրկ՝ ամ-բողջական փաստաթուղթերով թղթա-ծրարէ (ինչպէս հանրածանօթ, կամ իր պատուանդանը՝ ամբարիսիս կամ խա-խուտ՝ ունեցող անուանի արուեստագէտ մը)։ Սակայն անոր ներկայութիւնը կը զգացուի իր հեռանային ետք, որովհետեւ պիտի տեսնուի թէ "աշխարհի փառքն եւ ամբողջութեան բան մը կը ճեղքուի եւ կը տարանջատուի", եւ իր բացակայութեան այլեւս "բնաւ կարելի պիտի չըլլայ տես-նել նոյն ձեւով" (չորշի տեսարանը)։ Շահնուրին գործին մէջ կը գտնուի, միշտ ըստ Ռետայի, շտապ օգնութեան, նո-րոգական աշխատանք մը, նման առող-ջական սպասարկութիւններուն, որով-հետեւ անմիջական տրեւն հասցնելու նոր-գումի պէտք ունի կառոյցի ճեղքուածը-ները, օրհասական օգնութիւնները, վեր-սպրումի ի խնդիր պայքարը։ Այսուհան-դերձ, հարցը այն է որ Լիւպին "պիտի-լէօր"ը, որքան ալ նորոգէ, ինչ հնարքներ ալ գործածէ, իր գործը կը մնայ՝ եւ պի-տի մնայ՝ միշտ անաւարտ, "վրիպած", ու ասիկա՝ "բարեբախտութիւն"։ Պիտի վը-րիպի հակառակ իր ձեռքին, որովհետեւ աշխատանքին մէջ "կը պակսի արուեստա-կանութիւնը եւ մտափառութիւնը"։

Որքան ալ զեղեցկօրէն պատկերող թուի նման դեմահատանք մը, կէտէ մը անդին որոշ վերապահութիւն կը յառաջանէ, երբ դատումը կը պարտադրէ դեմահատական պատկերին մէջ, չըմանալը կը սեղմուի, գաղափարը կը դառնայ մասնակի, իսկ մասնաւորը՝ ընդհանրական։ Թող որ նը-ման մօտեցումով ոչ մէկ գործ իր լրումը գտած կարելի է նկատել, քանի կեանքի բնոյթն իսկ է յարափոփոխութիւնը, իր զարգացումներով եւ տեղատուութեամբ։ Վանկի կամ յանգի մը պակասը չէ, օրի-նակ, որ պիտի վճռէր ստեղծագործութեան մը ամբողջականութիւնը։ Կը տեսնուի նա-եւ թէ Ժազ Ռետա անհրաժեշտ կարեւո-րութեամբ նկատի չէ առած Արմէն Լիւ-պին բանաստեղծին ամբողջական վաստա-կը, անոր բազմաբնոյթ նկարագիրը։ Այդ վաստակը չի պատկանիր միայն "հի-ւանդ"ին եւ հիւանդանոցային աշխարհին, բացի այն պարագայէն երբ ամէն տառա-պող (բանաստեղծ) հիւանդ մը նկատուի։ Կեանքի մէջ կը գտնուին նաեւ "աննորո-գելի" իրողութիւններ, իրենց կիսափա-

տակային եւ վերաւոր տեսքով իսկ ա-ւարտուն։ Կը բաւէ բանալ այս թերթողա-գիրքը եւ առաջին թերթումովն իսկ հա-ղորդուիլ "առողջ" միջնորոտով, առանց պէտքը զգալու "շտապ նորոգիչ"ի մը. բա-նաստեղծութիւնը կը կոչուի L'Enfant Cré-pusculaire (էջ 17)։

Յառաջաբանին մասին վերջին կէտ մը. հոն կը խօսուի ցրտքին մասին. Ժազ Ռե-տա 1915ի Հայերու ջարդերը կը վերա-գրէ... "Մութամփա Գէմալի հրահան-գին"։ Իր մօտ պատմաբանը բաւական հե-ռու տեղ մը կը գտնուի բանաստեղծէն, երբ նոյնիսկ ան առնչակից է ներկայաց-ւած նիւթին։

Արմէն Լիւպինի բանաստեղծական վաս-տակը կը բաղկանայ 157 թերթումներէ լայնօրէն բաւարար՝ անոր դիմագիծ բնո-րոշելու եւ դիրքը սահմանելու թերթողու-թեան կալուածին մէջ, իր սերնդակից ծա-նօթ արուեստագէտներու կողքին թէ ա-յլապէս։ Իր Փրանսերէնով ստեղծագոր-ծական շրջանին, 1932-1963⁵, որոշ թիւ մը կը ներկայացնէր Փրանսացի գրեթէ հաւասար տաղանդով բանաստեղծներու հոյլը, - Անրի Թոմա, Լիւսիէն Պէքէ, Ժան Ֆրանս, ինչպէս համար երեքը, - ո-րոնց շատերուն հետ սերտօրէն բարեկա-մացած էր Շահնուր։

Լիւպինի վաստակը բազմաբան է, որպէս խորք եւ ձեւ - եռասու ջրաստուն թեր-թում, հնչեակ, 8-10 տողերով բանաս-տեղծութիւններ, նոյնիսկ "պոէմ" յիշե-ցընող "պատմողական" բանաստեղծու-թիւններ⁶։ Անոնց առաջին ընդհանրական յատկանիշը կը մնայ իրապաշտութիւնը, եթէ ներուի նման բառի մը գործածութիւ-նը բանաստեղծութեան պարագային։ Գոր-ծը ստորագրուի Շահան Շահնուր թէ Ար-մէն Լիւպին, մեկնակէտը կը կազմէ իրա-կանութիւնը, ուրիշ հոգի եւ մարմին կ'առնեն ստեղծագործութիւններ։ Իրա-կանութիւններ են Փարիզի հրապարակնե-րը, տաճարները, խոհանոցը, եւայն, անոնք կոչուին Սէն-Սիւլպիսի Հրապա-րակ, Ուղղափառ խոհանոցը, Մոնփառ-նաս, ճամբորդական Պայուսակներ, գաղ-թականի թէ Ժամանակաւոր հանդիմանութե-կանութիւններ Պանդոկներ իրենց վարձու-անեակներով, Հիւանդներ, Փիթեմեան Լեռներու Բուժարանը, Ովկէանոսը, Սիլի-ոնը։ Այլ կարգի եւ մակարդակի իրակա-նութիւններ են աւելի վերացական խո-րագիրներ կրողները. Գաղթը, Սովի Օ-րեր, Առանձին, Մէկ Տարիէն Միւսը, եւ այլն։

Իր գործին հիմնական նկատուած առ-կայն ոչ ամբողջական յատկանիշներուն մասին գրուած է հայերէն եւ Փրանսե-րէն, հայ թէ օտար գործներու կողմէ։ Ամէնէն ծաւալուն եւ ընդգրկունը կը մը-նայ Գրիգոր Շահնուրի վերջին հատորը, ուր ան վեր առած է բանաստեղծին կրկի-նակի աքաղաղական ներաշխարհը⁷, իր պառակտումներով, վերալացով, եւ ան-կումով, լքումներով։ Շահնուրի տողե-րով "զոյգ ինքնութեամբ", քանի "ա-ռանցական գիծ մը գինք կը կրէ վերէն

վար", թէեւ՝ "առանց իրարմէ բաժնելու երկու մասերը"։

Du haut en bas une ligne axiale
me divise,
Me divise sans disjoindre
les deux volets⁸

Միանձն երկրորդութիւն մը, կամ երկ-փեղկ աշխարհ մը, երկուորեակներու նը-ման անջատ սակայն միասնաբար աճող, նոյնիսկ իրարմով խլրտուն եւ կենսաւոր-ւող։ Հակառակ այս տրոհումին, վիճակ-ները հանդիպման վայր մը ունին, միշտ վերերը։

Quelque part vers le sommet,
lieu de rencontre

Լուսաւոր գաղաթը -ինչպէս անոր շրջը-ւած մթնաւար աշխարհը- մաս կը կազ-մէ Շահնուրի կեանքին եւ փիլիսոփայական մտածողութեան։ Ան նոյնիսկ իր վերանո-րոգումի գործիքները կը տեսնէ սրբազան լեռան վրայ, երբ թերթումը մը կ'աւար-տէ սա տողով։

La boîte à outils devenait visible
au sommet de l'Ararat⁹

Իր թերթումները կարկաշատ քնա-րեղութիւններ չեն, հեշտօրով յանգե-րով եւ վանկերով, որոնք կը պարուրեն անհատի մը միտքն ու հոգին, կամ կը յառաջացնեն յուզական տրամանայ վե-րափոխումներ։ Անշուշտ ներքին կ'ընդ-միջու հոն է իր կարեւորութեամբ, ինչպէս որ ան կը գտնուի նոյնիսկ իր հայերէն ար-ձակին մէջ։ Ինչ կը փոխանցէ բաներ, որոնք մտածումի կ'առաջնորդեն եւ ի-րենց մէջ կը կրեն խորհրդանիշեր։ Իր աշ-խարհը կը տարուբերի կատարներու եւ ա-նաբեւ ճորախորշերու միջեւ, որ երբեմն կ'երեւի տրպէս արտաքին եւ ներքին շար-ժում։ Այս քաջատրուութիւնը առաւելաբար կը վերաբերի անոր այն շրջանի գործե-րուն, որոնք ստեղծագործուած են "հո-րիզոնական" դիրքով - բուժարաններու չոր անկողիններուն մէջ անշարժ երկա-րած, օրեր եւ ամիսներ, անյոյս, միայ-նակ, առանց այցելուի, չըջապատուած չիջող մարդկային ուրուականներով։ Կեն-դանի ուրուական մըն ալ ինք, ծփուն եր-կինքով։

Son ciel qui flotte dehors
et flotte dedans¹⁰

Լիւպինի բանաստեղծական աշխարհը կը ներկայանայ որպէս հսկայ կամար մը, որ առօրեան կը կամրջէ անպատումին, միալով հանդերձ մարդկային հասողու-թեան սահմանին մէջ։ Իր իւրաքանչեւութեան սահմանին մէջ է, որ իր հետ կը բերէ հարապատ իրաւութիւն մը, վիա-րութիւն մը - Գրիգորի վիպարութիւն տարադիրի, հիւանդի, անթիւնանի, ինչ-պէս նաեւ առաւել կամ նուազ չափով իր գառն առօրեան ապրող մահկանացուին։ Ունի թերթումներ եւ տողեր, որոնք դա-սական արժէք կը ներկայացնեն։ Հիւանդը կրկնակի բանաստեղծութիւն մըն է, երկու պա-տի ետին, աւելի տարածուն լուծեան մէջ, քանի նոյնիսկ պարզ քաղաքացիին համար սահմանները արդէն պատ են։

A l'hôpital le silence s'étaie
plus qu'ailleurs
Quand l'homme se démeuble
au dernier degré.

.....
A l'hôpital il y a un mur
plus qu'ailleurs.

.....
Il fait toujours minuit lorsqu'on parle
de l'âme¹¹

"Ժամանակաւոր բնակավայրեր"ու մէ-ջէն ընթացող Միտունին, որ է Շահնուր,

Fonds A.R.A.M

Si l'on commence l'étude à l'époque où les sources sont suffisamment précises pour permettre de quitter le domaine des hypothèses, l'histoire de l'Arménie couvre environ 3000 ans. Il est clair qu'aucun historien actuel n'est spécialiste de l'ensemble de cette période. Certes, il y eut dans le passé des Tchamtchian, des Ormanian, des Adontz ou des Manandian qui pouvaient plus ou moins y prétendre, mais nous sommes entrés dans l'ère des spécialisations, incompatibles avec une quelconque envergure universaliste. Dans ces conditions, si l'on veut écrire cette histoire complète on doit choisir entre deux solutions. On peut se lancer dans la confection d'un ouvrage collectif, en rédigeant soi-même les parties correspondant à son domaine d'étude et en confiant chacune des autres à un spécialiste adéquat: c'est ce que firent par exemple Gérard Dédéyan¹ et Richard Hovannisian². L'avantage est bien sûr d'éviter les erreurs autant que faire se peut, mais l'œuvre peut alors accuser les inégalités entre les différents contributeurs. En revanche, lorsqu'un seul auteur décide d'écrire le tout, le danger est ailleurs: hors de sa période de compétence, il en est réduit à compiler les écrits antérieurs, avec le risque de répéter les éventuelles erreurs, souvent récurrentes. S'il ne veut pas tomber dans cet écueil, il devra systématiquement vérifier les sources utilisées et/ou faire relire chaque partie par un spécialiste correspondant: tout cela représente un énorme travail, mais c'est la seule garantie contre les erreurs. Ces remarques s'appliquent aussi bien au cas d'un ouvrage à vocation scientifique qu'à celui d'une œuvre dite «de vulgarisation». Cette dernière expression est ici employée sans la moindre trace du contenu dépréciatif qui lui est souvent abusivement attribué, mais plutôt dans le sens d'un travail qui vise à être accessible à un lectorat non connaisseur du sujet tout en maintenant la même rigueur scientifique qu'un travail de spécialiste. Ceci dit, «vulgarisation» ne signifie pas qu'on a davantage le droit à l'erreur, bien au contraire, car en l'absence d'appareil de références le lecteur n'a pas les moyens de rétablir la vérité. D'une certaine manière, la vulgarisation est un exercice plus périlleux que la science. Le «vulgarisateur» doit écrire l'essentiel, sans erreur, sans oubli et sans renvoi, en un mot il travaille «sans filet». Plus la place est restreinte, plus la tâche est ardue; plus la diffusion est vaste, plus la responsabilité est grande.

La fameuse collection **Découvertes Gallimard** est un cas typique de ce genre de travail. Les volumes y sont de taille et de format réduits, et caractérisés par l'accent mis sur l'iconographie: priorité à l'image sur le texte, ce qui, bien sûr, limite encore plus la liberté de l'auteur. La collection a une diffusion exceptionnelle et bénéficie souvent de traductions en de nombreuses langues. Ses sujets couvrent tous les domaines: art, littérature, histoire, politique, sociologie, sciences physiques, etc. La qualité en est inévitablement très inégale, le meilleur y cotoyant le pire selon la qualification des auteurs et la conscience avec laquelle le travail a été fait. Alors que le nombre de titres dépassait les 450, aucun ouvrage de la collection n'avait encore le moindre rapport avec l'Arménie. Cette lacune vient d'être comblée, mais on peut regretter que le sujet n'ait pas été fractionné en plusieurs titres: par exemple **l'Arménie médiévale**, et/ou **l'Arménie antique** et/ou encore **l'Arménie aux temps modernes**. La direction de la collection en a décidé autrement, elle a voulu publier toute l'histoire et la culture arménienne en un unique volume, une véritable gageure qu'elle a confiée à l'un des plus grands arménologues français, le plus connu et le plus titré, Jean-Pierre Mahé, avec son épouse Annie. **L'Arménie à l'épreuve des siècles** — un titre judicieusement choisi — est ainsi le n° 464 de **Découvertes Gallimard**. On n'en présente pas les auteurs. Parmi leur abondante production, citons leur remarquable traduction, munie d'un appareil de notes

exceptionnel, de Moïse de Khorène³, une importante étude sur l'Eglise arménienne⁴, et plus récemment une traduction de Grégoire de Narek⁵. Leur spécialité couvre essentiellement la religion et le haut Moyen Age arméniens. Vu l'exceptionnelle érudition de Jean-Pierre Mahé, latiniste, philologue, éminent spécialiste d'arménien aussi bien que de géorgien ou de copte, on pouvait s'attendre à un résultat particulièrement brillant, flattant l'œil par une riche iconographie rigoureusement sélectionnée tout en donnant, en quelques dizaines de pages de texte, une image aussi complète et exacte que possible de trois millénaires d'Arménie. Pourquoi reste-t-on sur sa faim? Certes, il ne faut pas minimiser le caractère périlleux d'un tel exercice, d'autant plus que les auteurs ont dû, comme c'est souvent le cas, être pressés par l'éditeur. L'ouvrage comporte toutefois des affirmations discutables, des lacunes dans l'explication de certains événements, et des erreurs qui auraient pu être évitées par des vérifications de sources ou de simples relectures par des tiers.

Tout d'abord quelques remarques sur l'iconographie qui est, rappelons-le, la spécificité de la collection. Elle est abondante, le choix en est, dans l'ensemble, assez bon même si la quadrichromie trahit inévitablement des inégalités dans la qualité: ainsi, les reproductions de l'**Anahit** du British Museum (p.24) ou de la miniature extraite du **Livre des Merveilles** (p.77) sont très réussies, alors que celle de la **bataille d'Avarair** (p.44) est terne et dépourvue d'éclat. Les illustrations en noir et blanc, en particulier les documents d'époque (pp. 1-9, 98-119), sont en revanche toutes remarquables.

La cartographie est nettement moins heureuse. Mise à part la carte «de situa-

premier est le fameux serpent de mer de l'«origine des Arméniens», un faux problème dont la pierre angulaire est la question de la continuité Ourartou-Arménie. Se basant sur des critères linguistiques, les auteurs présentent la thèse hérodotienne de l'origine thraco-phrygienne (pp.15-22): en gros, les **«Proto-Arméniens»** seraient passés des Balkans en Asie Mineure, s'installant à l'ouest de l'Euphrate avant de franchir le fleuve à l'occasion de la chute de l'Ourartou **«en 590 av. J.-C.»**. Ces **«vainqueurs thraco-phrygiens»** auraient alors imposé **«leur langue, pourtant minoritaire, aux vaincus ourartiens»** (p.22). Dans cette optique d'affrontement, les Arméniens ne vinrent occuper le territoire ourartéen qu'après la chute du royaume, d'où une séparation presque totale entre Ourartou et Arménie, qui ressort dans le livre: la description du royaume d'Ourartou (pp.18-21) semble n'avoir aucun lien avec le reste. Cette version de l'histoire est certes défendable, mais elle est loin de faire l'unanimité. Chacun a son opinion, et si la taille du livre ne permet pas de détailler les autres théories il est toutefois regrettable que celle adoptée dans ce livre apparaisse comme une certitude historique. D'autres auteurs, et non des moindres, défendent en effet une présentation différente, dans laquelle la fusion ourarto-arménienne apparaît de manière beaucoup plus complète et continue⁶. Il est significatif que dans les premières inscriptions achéménides trilingues mentionnant «Arménie», on trouve ce mot dans l'une des langues mais, à la même place, «Ourartou» dans les deux autres⁷.

Un second sujet encore discuté est celui de la chronologie de l'imposition du christianisme comme religion d'Etat en Arménie. Les dates précises données ici, **«301»** pour la fuite des vierges ro-

la royauté jusqu'au génocide et 5) les trois républiques.

Comme on pouvait s'y attendre, le meilleur chapitre est le second (pp.33-51), intitulé **«Fastes et malheurs d'une nation chrétienne»**, qui correspond précisément à la spécialité des auteurs. Les raisons de la christianisation, la lutte contre le suzerain sassanide, la rupture de Chalcédoine et l'imposition de la domination arabe sont remarquablement exposés, avec précision et dans un style fluide et accessible; l'iconographie qui accompagne le texte montre bien l'essor de l'architecture. Tout au plus peut-on regretter, à côté de l'importance, d'ailleurs méritée, donnée aux traductions, le peu d'accent mis sur l'éclosion, durant le «siècle d'or» (Ve s.), de la littérature, qui est à peine mentionnée (p. 44); il faut bien sûr tenir compte du peu d'espace disponible. Ajoutons à leur crédit que les auteurs n'hésitent pas à «prendre des risques» en adoptant la thèse de Korioun vigoureusement combattue par le nationalisme géorgien: **«Plus tard, Machtots invente deux autres alphabets, pour les Géorgiens et pour les Albanais du Caucase»** (p.42).

Le premier chapitre est bon dans l'ensemble, mais entaché de quelques erreurs qui auraient pu être évitées par une vérification des sources. C'est le cas pour la fameuse inscription de Béhistoun (environ 520 av. J.-C.), sur laquelle on lirait **«la liste des vingt satrapies (...) de l'empire de Darius Ier»** (p. 22). Il s'agit en réalité non pas de la description d'une division administrative du royaume, mais de la liste des vingt-trois peuples soumis au roi des rois⁸; il y a ici une confusion avec Hérodote qui, environ un demi-siècle plus tard, énumérera effectivement les vingt satrapies⁹. Plus tard, en 331 av. J.-C., Alexandre le Grand remporta bien sur Darius III une victoire définitive qui marqua la fin des Achéménides, mais il est inexact d'écrire qu'il **«conquiert l'empire perse achéménide»** (p.24); plusieurs des anciennes possessions achéménides, dont précisément l'Arménie, restèrent en dehors de l'empire du Macédonien, ce qui permit justement l'émergence de la dynastie orontide. Les sources manquent pour pouvoir écrire une histoire continue de cette dynastie, et une fois de plus les dates précises de règnes qu'on trouve dans le texte (p.24) ne peuvent être scientifiquement prouvées; il vaudrait mieux en pareil cas s'en tenir à des datations plus vagues. Les circonstances du passage à la dynastie artaxiade, à la suite de la défaite séleucide de Magnésie (189 av. J.-C.), sont assez obscures. Or, les auteurs choisissent ici exclusivement la version de Moïse de Khorène¹⁰, c'est-à-dire l'assassinat, ordonné par Artaxias, du dernier Orontide (p.25), alors que Strabon, beaucoup plus proche de ces événements, n'en souffle mot¹¹. En ce qui concerne Tigrane le Grand (pp. 26-28), appelé ici **«Tigrane II»** en accord avec une tradition dépourvue de tout fondement, les commentaires accompagnant la représentation de sa monnaie sont très pertinents, mais la présentation historique mentionne à peine ses guerres contre les Romains et attribue sa défaite à la trahison de son fils, ce qui n'était certainement pas le facteur décisif: l'armée romaine était tout simplement trop forte pour l'Arménie. L'avènement de la dynastie arsacide en Arménie est bien une conséquence de l'accord romano-parthe de Rhandaia signé en 63 (p.29), mais ce même traité est, dans la chronologie finale, présenté de manière erronée: **«Romains et Parthes se partagent l'Arménie»** (p.148). Le dernier paragraphe de ce second chapitre, **«L'organisation sociale»** (pp.30-31) est, lui, excellent dans sa description des emprunts iraniens.

Le troisième chapitre, **«Le bastion arménien à l'épreuve des invasions»** (pp. 53-77), va de la dernière période d'occupation arabe à la domination turcomane du début du XVe siècle, incluant donc les deux dernières royautés, bagratide et cilicienne. Le début présente de manière très claire les problèmes religieux

«L' ARMENIE A L'EPREUVE DES SIECLES» par Annie et Jean-Pierre Mahé

par
CLAUDE MUTAFIAN

tion» (p.14), les quatre cartes «historiques» sont tout d'abord déficientes quant à l'orographie: la branche septentrionale de l'Euphrate, la principale, a disparu de toutes, ainsi que le seul fleuve important de l'Asie Mineure, le Halys, et l'un des deux fleuves ciliciens; sur la dernière carte, la Koura et le Tigre ont subi le même sort, tout comme les deux branches de l'Euphrate en amont de la Mésopotamie! Ces quatre cartes correspondent respectivement à l'empire de Tigrane le Grand (p.26), au partage de 387 (p.41), à la royauté bagratide au Xe siècle (p.59) et au lendemain de la Première Guerre mondiale (p.109). Il y a donc un trou de presque un millénaire entre les deux dernières!

Le résumé sur la quatrième de couverture, probablement à la charge de l'éditeur, laisse perplexe. L'Ourartou est passé à la trappe puisque tout commence **«à la fin du VIe siècle avant J.-C.»**, le christianisme devient religion d'Etat **«en 301»** alors que les auteurs eux-mêmes donnent la date de 313 (pp.10 et 148); on y apprend aussi que l'Arménie ne connut que de **«brèves périodes d'indépendance»**, ce qui étonne quand le texte confirme que les dynasties orontide, artaxiade et arsacide se sont succédé sans interruption depuis environ 330 av. J.-C. jusqu'en 428, soit un total de sept siècles et demi d'indépendance continue!

On sait que l'histoire de l'Arménie jusqu'à la conquête arabe comporte plusieurs points non résolus qui font encore l'objet de débats parfois féroces. Le

maines (pp. 36 et 148) et **«313»** pour la **«conversion du roi Tiriade IV»** (pp. 10 et 148), ne peuvent être que des hypothèses: tout ce qu'on peut dire, c'est que le premier événement est antérieur à 305, date de l'abdication de Dioclétien, alors que le second lui est postérieur. Dans le même ordre d'idées, les auteurs sont, à juste raison, plus prudents sur l'invention de l'alphabet, la datant **«vers 405»** (pp. 41 et 148).

Si le problème de l'année exacte de la christianisation est somme toute mineur, il n'en va pas de même d'un troisième sujet, celui de la datation de Moïse de Khorène, pratiquement seule source arménienne concernant l'Arménie préchrétienne. Dans les pages 18-20 de l'introduction à leur traduction de 1993 précédemment citée, les auteurs évoquaient les différentes hypothèses entre les deux bornes extrêmes, V^e et IXe siècle, concluant fort judicieusement: **«Toujours aussi vif aujourd'hui qu'au début du siècle, le débat sur la date de l'historien se résoudra sans doute plus aisément quand on aura mieux fixé la chronologie de la littérature et des traductions arméniennes médiévales»**. Douze ans plus tard, quel élément nouveau incite les mêmes auteurs à donner la datation catégorique du VIIIe siècle (pp. 58, 132 et 148), toujours sans rappeler l'existence d'autres hypothèses?

Le livre est, sans surprise, divisé en 5 chapitres: 1) la période préchrétienne, 2) depuis le christianisme jusqu'à l'occupation arabe, 3) les royaumes bagratide et cilicien, 4) depuis la fin de

ainsi que la rivalité entre les Mamikonian et les Bagratouni jusqu'au couronnement du prince bagratide Achot en 884 (pp.54-59), en précisant judicieusement que **«la restauration de la royauté arménienne ne signifie pas la reconnaissance internationale de l'indépendance du pays»**. Il y a toutefois une remarque à faire au sujet du nom «Azerbaïdjan», qui jusqu'au début du XXe siècle désignait exclusivement l'ancienne Atropatène, au sud de l'Araxe, alors que la région contiguë au nord du fleuve était l'Albanie du Caucase; ce n'est qu'en 1918 que les «Tatars du Caucase», créant un Etat sur le territoire de cette Albanie, lui donnèrent le nom de «république d'Azerbaïdjan» comme les auteurs le disent correctement plus loin (p.107). Il y a donc là deux concepts distincts. Si le meurtrier du roi «Smbat Ier», «Yoûsouf», était bien «**émir d'Azerbaïdjan**» (p.60), au sud de l'Araxe, il est incorrect de dire que la province arabe d'Arminiya **«inclut l'Arménie, la Géorgie orientale et l'Azerbaïdjan»** (pp.54 et 148), car il s'agit ici de l'actuel Azerbaïdjan, à l'époque Albanie du Caucase. Le renouveau culturel consécutif à la fondation des royaumes bagratide du Chirak et artzrouni du Vaspourakan est bien mis en valeur (pp.60-66). Après leur annexion par Byzance et l'émigration qui en résulte, **«pour la première fois, l'aristocratie arménienne est coupée du sol ancestral»**, concluent fort justement les auteurs (p.67).

La disparition de toute entité étatique indépendante en Grande Arménie, aggravée par l'invasion turque, fut partiellement compensée à la fin du XIIe s. par deux événements à peu près simultanés: la reconquête d'une partie de la Grande Arménie par les princes Zakarian sous la suzeraineté des Bagratides de Géorgie et la fondation d'un nouveau royaume en Cilicie. Si le premier est correctement exposé (pp.68-69) dans ce chapitre 3, le second (pp.69-77) présente, au moins dans sa partie historique, de nombreuses faiblesses et inexactitudes. Tout d'abord signalons quelques erreurs factuelles: la prise de Jérusalem par les croisés n'eut pas lieu **«en 1097»** (p.69) mais en 1099; les Arméniens n'ont pas été, **«en 1098», «évincés d'Antioche»** (p.70), ville où ils n'avaient alors rigoureusement aucun rôle, mais c'est de la région du coude de l'Euphrate qu'ils furent évincés, et ceci à la fin de la seconde décennie du XIIe siècle; le **«prince Rouben»** qui est supposé avoir **«jeté les bases d'un nouvel Etat»** est en réalité un personnage dont on sait bien peu de choses, et encore par des sources très tardives, il est donc exclu de lui assigner des dates de «règne» comme celle de **«1076»** pour un hypothétique avènement (pp.70 et 148); les princes roubénides n'ont jamais épousé de **«filles des comtes d'Edesse»** (p.71), ce sont au contraire les comtes d'Edesse qui ont épousé des princesses arméniennes; la reproduction de la p.71 représente le sceau de Léon Ier et non une **«monnaie à son effigie»**; le roi Héthoum Ier n'est pas allé en Mongolie avec **«son frère le connétable Smbat»** (p.76), celui-ci ayant fait seul le voyage quelques années plus tôt. En ce qui concerne la numérotation des rois «Léon», les auteurs appellent correctement **«Léon IV»** celui qui régna de 1320 à 1341, mais le Léon suivant se trouve appelé **«Léon VI»** au lieu de «Léon V» (p.77). On possède une lettre du pape Urbain V datée de 1363 dans laquelle il suggère aux Arméniens de pallier la vacance du pouvoir à l'époque en couronnant ce prince Léon de Lusignan, mais cette lettre ne fut pas suivie d'effet: le souverain choisi fut Constantin de Négir, et ce n'est qu'après sa mort que Léon ceignit la couronne, en 1374, avant de tomber captif quelques mois plus tard¹². Ce dernier roi d'Arménie régna donc moins d'un an, de 1374 à 1375, et non douze ans, **«(1363-1375)»** (p.77). La ville de Sis est mentionnée comme siège catholico-sal (p.71), mais jamais comme capitale du royaume, et elle ne figure

pas sur la carte insérée dans le chapitre (p.59), pas plus que l'important **«port de l'Aïas»** (p.70). Dans le domaine religieux, l'idée reçue de l'acceptation, **«en 1198» de «l'union avec les Latins»** (p.71) ne recouvre aucune réalité, ce ne fut qu'une simulation pour recevoir la couronne, Léon déclarant à ses prélats au sujet des envoyés du pape: «Je les satisfierai sur le moment par une soumission apparente»¹³; l'Eglise catholique s'en est d'ailleurs vite rendu compte, fustigeant tout au long du XIIIe siècle les Arméniens pour leur duplicité. Au XIVe siècle, l'activité des missionnaires catholiques et des Frères unificateurs arméniens n'est pas mentionnée, non plus que la création du patriarcat de Jérusalem. Du point de vue culturel, les auteurs signalent bien la qualité de l'architecture militaire (p.71), de l'orfèvrerie (p.72) et surtout de l'enluminure (pp.74-76), mais il n'est pas question de la riche littérature historiographique. Les «oublis» ici signalés ont, contrairement aux erreurs, des circonstances atténuantes: la place manque et il faut faire des choix!

Passons à **«L'Arménie à la lisière des empires»** (pp.79-103), quatrième chapitre, crucial, qui va du XVIe siècle jusqu'au génocide, une période durant laquelle l'Arménie a toujours été partagée entre des puissances rivales. Il est regrettable que ce chapitre ne comporte aucune carte. Ainsi, une telle carte aurait certainement évité aux auteurs d'écrire que le traité perso-ottoman de 1639 **«fixe la frontière sur l'Araxe»** (pp. 80, 81 et 149), alors qu'il s'agit d'une frontière nord-sud qui coupe le fleuve¹⁴: il y a manifestement confusion avec la frontière méridionale de l'Empire russe deux siècles plus tard. Au début du XIXe siècle (p.92), **«L'Arménie orientale»** n'était plus, depuis longtemps, **«soumise aux Safavides»**, la Perse étant alors aux mains de la dynastie kadjare, et à cette époque les Russes ont bien conquis **«la Géorgie orientale»**, mais pas **«l'Azerbaïdjan»** — une répétition de l'erreur signalée plus haut relative à ce nom. Une autre erreur classique de nom concerne la «Turquie», qui jusqu'aux années 1920 recouvrait une notion purement géographique — grosso modo l'Asie Mineure — mais aucun concept étatique; ainsi, ce n'est pas **«la Turquie»** mais l'Empire ottoman qui perdait **«inexorablement toutes ses possessions des Balkans et du Maghreb»** (p. 92). Cette confusion se retrouve plus loin (pp. 96, 97, 149). Signalons également quelques oublis, comme celui des réduits ciliciens, en particulier Hadjine et Zeithoun, parmi les **«îlots d'autonomie»** (p.80). Malgré ces réserves, le chapitre montre bien l'évolution politique, commerciale et culturelle des Arméniens sous les divers régimes jusqu'à la Première Guerre mondiale.

En ce qui concerne le génocide, il y a en revanche des faiblesses plus graves dans ce chapitre 4. Tout d'abord, une importante erreur concerne la date à laquelle **«les Turcs se lancent à l'assaut du Caucase et exterminent la population de Kars»** (p.102); le texte place cette attaque en 1916, en pleine guerre, à une époque où l'armée ottomane était décimée, alors que, comme il est correctement dit ailleurs dans le livre (pp.93 et 110), elle eut lieu en 1920, bien après la défaite ottomane, et elle fut l'œuvre des forces kémalistes. En ce qui concerne l'ittihad, ce n'est pas **«à Paris»** (p.95), mais à Salonique qu'elle fut fondée, et on ne trouve dans le texte, mention ni du tournant essentiel de 1913, lorsque ce mouvement se convertit en une dictature militaire, ni de la création de l'Organisation spéciale. Trois questions fondamentales restent ici sans réponse: les raisons, les responsables, les preuves. Ainsi, on ne comprend ni les massacres de 1909, présentés dans un simple contexte de **«pleine anarchie»** (p.96), ni la rafle du 24 avril à Constantinople, ville **«trop exposée aux regards étrangers»** (p.102). Quant aux principaux organisateurs, on ne trouve le nom du **«ministre de l'Intérieur»** Talaat qu'une fois, dans une légende de photo du **«camp de Ras ul-Ain»** (p.101), tout com-

me le **«ministre de la Guerre»** Enver simplement mentionné en tant que **«beau-frère»** du **«vali de Van»** Cevded (p.102), pendant que le troisième, Djémal, est totalement absent; l'importante «Opération Nemesis» est, dans ces conditions, oubliée dans le texte. Enfin, en ce qui concerne les preuves, essentielles dans la lutte pour la reconnaissance, on reste sur sa faim. Quelles sont ces **«archives officielles turques sur la déportations des Arméniens»** qui **«commencent à être publiées»** (p.98)? En quoi **«les documents parus à ce jour restent assez évasifs»** (p.98)? Si les **«récits des survivants»** et les témoignages de **«la plupart des témoins étrangers»** confirment les desseins d'**«extermination de la race arménienne»** (p.103), pourquoi ne pas citer les documents d'archives et les procès, celui de Tehlirian et surtout ceux de Constantinople?

Le cinquième et dernier chapitre s'intitule **«Le peuple arménien et les trois républiques»** (pp.105-127). Il est globalement bien meilleur. La première république d'Arménie est remarquablement présentée (pp.106-111), avec son **«indépendance imposée»** (p.108) et sa dramatique et brève histoire. Signalons toutefois que le rattachement du Haut-Karabagh et du Nakhidjevan à **«l'Azerbaïdjan soviétique»** n'a pas eu lieu en **«1920»** (p. 149) mais en 1921, et que la population arménienne du second territoire n'a pas été **«évacuée vers l'Arménie»** à cette époque (p.111): une partie importante de cette population est restée sur place, et l'émigration vers l'Arménie s'étala continûment sur plusieurs décennies. Quant à la population arménienne revenue en Cilicie, ce n'est pas à la suite de **«la victoire de Mustafa Kemal»** qu'elle fut chassée **«vers la Syrie»** (p.111), mais à cause du lâchage de la France face aux troupes républicaines turques qui étaient pourtant loin d'avoir militairement partie gagnée. Après de très belles et émouvantes photographies d'époque de l'émigration arménienne (pp.112-115), on passe à l'époque soviétique, avec une bonne description d'un certain développement économique et surtout culturel (pp.119-122), qui ne fait pas oublier les problèmes de **«l'Eglise, refuge de l'identité nationale»** (pp.116-118), l'échec du «rapatriement» et les persécutions — notons toutefois (p.122) que la mention de **«la mort suspecte de Parouir Sevak»** aurait gagné à être accompagnée de celle de Minas Avétissian, que le **«pogrom anti-arménien de Soumgaït»** a été suivi de ceux de Kirovabad et Bakou, et que **«Lévon Ter Petrosian»** était certes la figure emblématique du Comité Karabagh, mais pas son **«chef»**. La fin du chapitre (pp. 122-125) est de la même qualité: la seconde indépendance avec ses **«défis»** et ses difficultés (mais sans mention de la mafia), suivie de **«La diaspora et l'arménité contemporaine»**.

On trouve en annexe (pp. 130-143) un très bon choix de textes légendaires, littéraires et historiques, ainsi que des **«Témoins du génocide»**. La seule réserve concerne la fameuse phrase biblique¹⁵ ici traduite par **«l'arche se posa sur le mont Ararat»** (p.130): il s'agit en fait des «monts de l'Ararat», c'est-à-dire des «montagnes de l'Ourartou» et non de cette montagne mythique que les Arméniens appellent d'ailleurs «Massis» et non «Ararat».

La dernière annexe, **«Les Arméniens en France»** (pp.144-147), est d'une autre plume. Elle s'ouvre par une phrase qui laisse rêver: **«L'immigration individuelle des Arméniens en France remonte au XIIe siècle»**. Absolument aucune source ne corrobore une telle affirmation, totalement erronée! Peu après on tombe sur une autre affirmation tout aussi catégorique et erronée: **«Léon V de Lusignan est français»**. Certes, le premier roi de Chypre, Amaury de Lusignan, partit de son Poitou natal, mais cela se passait deux siècles et six générations plus tôt, il n'était donc que l'un des 64 ancêtres de Léon V à ce degré d'ascendance. Ce **«dernier souverain»** mourut bien **«à Paris»**, mais on s'étonne d'apprendre que **«son tombeau,**

à la basilique Saint-Denis, fait encore l'objet d'un pèlerinage». Il fut en réalité enterré dans le couvent des Célestins, ses cendres furent dispersées à la Révolution et il ne s'agit donc ici que d'un cénotaphe, vide, qui n'a d'ailleurs jamais fait l'objet d'un quelconque pèlerinage. Quant au pauvre père Komitas, quand on sait dans quel état il est arrivé à Paris en 1919, il est pathétique de lire qu'en France il **«s'affirme comme le maître de la musique contemporaine arménienne»** (p.144)!

L'ouvrage se termine par une utile chronologie (pp.148-149). A-t-il atteint son but, qui est de rendre l'Arménie avec toutes ses facettes accessible à un large public? En partie seulement. Si l'iconographie est exceptionnelle, si le style à la fois clair et soigné reflète la formation littéraire des auteurs, si plusieurs parties du textes sont excellentes, les faiblesses ci-dessus signalées portent préjudice au résultat final. C'est d'autant plus regrettable que ce livre est appelé, vu la vaste diffusion de la collection et le prestige mérité de Jean-Pierre Mahé, à devenir rapidement une référence pour quiconque veut s'initier à l'Arménie ou étendre ses connaissances sur ce sujet. En attendant les nombreuses traductions, habituelles dans cette collection, une seconde édition précédée de relectures permettrait de corriger les erreurs, de refaire la cartographie et de réécrire plusieurs chapitres, en particulier ceux concernant la Cilicie et le génocide.

C. M.

Annie et Jean-Pierre Mahé, *L'Arménie à l'épreuve des siècles*, coll. *Découvertes Gallimard*, n° 464, 160 pp., 12x18 cm, Paris, 2005 (13,90 Euros).

(1) Gérard Dédéyan (dir.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982.

(2) Richard Hovannisian (ed.) *The Armenian People*, 2 vol., New York, 1997.

(3) *Histoire de l'Arménie* par Moïse de Khorène, trad. Annie et Jean-Pierre Mahé, Paris, 1993.

(4) Jean-Pierre Mahé, «L'Eglise arménienne de 611 à 1066», in *Evêques, moines et empereurs*, t. IV de *Histoire du christianisme*, Paris, 1993, pp.457-548.

(5) Grégoire de Narek, *Tragédie, le Livre de Lamentation*, trad. Annie et Jean-Pierre Mahé, Louvain, 2000.

(6) Voir par exemple I. M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, Delmar, NY, 1984, pp. 123-130; *From Urartu to Armenia, Florilegium Gevorg A. Tiratsyan*, Neuchâtel, 2003, pp. 21-22.

(7) Voir Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian People*, t. I, p.40.

(8) Pierre Lecoq, *Les inscriptions de la Perse achéménide*, Paris, 1997, p.188.

(9) Hérodote, *L'Enquête*, III, 90-94 (pp. 259-261 dans la traduction de La Pléiade, Paris, 1964).

(10) Moïse de Khorène, II, 46 (p.201 dans la traduction de Mahé).

(11) Strabon, *Géographie*, XI, 14, 15 (t. VIII, p.130 dans l'édition-traduction de la coll. Budé, Paris, 1975).

(12) Voir Claude Mutafian, «Léon V Lusignan, un preux chevalier et/ou un piètre monarque», *Les Lusignans et l'Océan Mer*, Poitiers, 1993, pp.203-205.

(13) Kirakos de Gandzak, in *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens*, t. I, Paris, 1869, p.423.

(14) Voir Claude Mutafian et Eric Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris, 2001, p.63.

(15) Genèse, 8, 4.

«ԿՐԴՈՊՊՏԻՉՆԵՐՈՒ ԱՒԱԶԱԿԱՆՈՒՄԲ»ԻՆ

ԱՆԴԱՄԸ

Գրեց՝ ԱՐՇՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ

...1908 Յունուար 18ին 28ամեայ ռուսահայտապահ հրեշտիկ Սառա Ռաբինը Միւնխենի դրամատուրգներէն մէկունն էր։ Երբեք չէր հասկնալ իր փոխանակած էր։ Իր ամուսնու պաշտօնէն, տեսնելով, որ թղթագրութեան թիւը նոյնական էր թիւքիւնի մէջ անցնելու տարի Յունուարին կողոպտուած դրամներու թիւերուն հետ, ահազանգ բարձրացուցած էր եւ Ռաբինը ձերբակալուեց։ Նոյն օրը ձերբակալուած էին Շիւթլիքարթէն չղեկաւորող Միւնխենի ժամանած երկու Հայեր, որոնք իրենք զիրենք ներկայացուցած էին որպէս Միւնխենի ինքնակալութեան Սիւրբաթի Բաղդասարեան։ Առաջինը Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան Բաղդասարեան Միւնխենի ղեկավարներէն Արմէն Բէկլարեանն էր (1881-1939)։ Իսկ երկրորդը Կոստանդին Նիդհարեանն էր, արեւելահայ թատերախումբերու նախկին ղեկավարը եւ Պրիւսիայի Համալսարանի ուսանող, որ յետագայ Հայ դրամատուրգի մէջ պիտի անմահանար Կոստան Զարեան անունով։

Ճշգրտւած համար, թէ ինչ պատճառով ձերբակալուած էր ապագայ Հայ դրամագետը, հարկ է նախ պատմական անդրադարձ մը կատարել։

1907 Յունիս 17ին Թիֆլիսի Երեւանեան հրատարակչին վրայ անյայտ անձեր ռումբեր նետած էին 250 հազար ռուբլի փոխադրող Պետական Դրամատան հաշվապահ կառքին եւ անոր ուղեկից պահապաններին վրայ, որու հետեւանքով ուղեկիցները ծանրօրէն վիրաւորուած էին, իսկ ահաբեկիչները յափշտակած էին դրամի սրբակերը։ Այս գործողութեան կապակցութեամբ եղած էր Գործի քաղաքի բնակիչ Սիմոն Տէր Պետրոսեանը, յայտնի՝ Կամօ անունով, իսկ գաղափարը տրւած էր Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ քանուարական կուսակցութեան արմատական թերի ղեկավար Վլադիմիր Ռեյսանովը, աւելի յայտնի՝ Լենին անունով։ Այս գործը, ծանօթ որպէս «Թիֆլիսեան սեփականագրութիւն», նպատակ ունէր վնաս հասցնել ցարական Ռուսաստանի կառավարութեան եւ, Լենինի խօսքերով, «հոգեբանօրէն նախապատրաստել» գաղութ յեղափոխութիւնը։

Գողցուած գումարը ամփոփուէր առաջուած էր Բուրժուա (Ֆինանսա), ուր Լենին կ'ապրէր այն ատեն։ Սակայն դրամի մանրութիւնը հարցը յառաջացաւ։ Գողցուած մեծ մասամբ հինգ հարիւրոց թղթագրութեան բաղկացած էր, զորս անկարելի պիտի ըլլար մանրէլ առանց նկատուելու։ Հետեւաբար, արկածախնդրութիւնը իրականացնողները որոշած էին գումարը արտասահմանի մէջ մանրել, այն յոյսով, որ ցարական իշխանութիւնները հապուցած պիտի չըլլային թղթագրութեան թիւերը փոխանցելու։ Աւարը ուղարկուած էր Փարիզ, ուր խումբ մը կուսակցականներու յանձնարարուած էր մանրութիւնը գործողութիւնը։ Անակնկալներէ խուսափելու համար, զրամբ մանրելու գործողութիւնը ծրագրուած էր կատարել եւրոպական տարբեր քաղաքներու մէջ։ Այդ գործը իրականացնողը նոյնինքն Կամօն պիտի ըլլար, որ 1907 Օգոստոսին կեղծ անձնագրով մեկնած էր Եւրոպա, բայց Նոյեմբերին մասնութեամբ ձերբակալուած էր Պէրլինի մէջ։ Այս գործին մէջ իր հետ համագործակցած էին բուլղարական կուսակցութեան արտասահմանեան մասնաճիւղերուն անդամները՝ Շուէտէն մինչեւ Ջինաստան, որոնք, սակայն, մեծ մասամբ ձերբակալուած էին եւ բանտ նետուած։

Ահա այս գործով ձերբակալուածներէն էր նաեւ Կոստանդին Նիդհարեանը, որ Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան ժընեի մասնաճիւղի անդամ եղած էր։ Հոս է, որ ծանօթացած էր Լենինին։ Ժընեի լոյս տեսնող «Ռատուկա» («Միաժան») ամսագրերէն մէջ (1906) ան հրատարակած էր ազատասիրական բանաստեղծութիւններ։ Զարեան 1907ի վերջերուն Փարիզ յայտնուած էր եւ հոն գնած՝ պարսկահայտապահ կօշկակար Տիգրան Բաղդասարեանի անձնագիրը, հնարաւոր հետապնդումներէ խոյս տալու համար։ Այսպէսով ան կը ներկայանար որպէս Պարսկաստանի թաւրիզ քաղաքէն ուսանող։ Զարեան բանտարկութեան չըջանալ գործադրած է Զուլցպախի մէջ։ Այս ժա-

մանակաշրջանին է, որ Բաղդասարեանի եւ միւսներուն անունները կը յիշուին Լենինի եւ իր կնոջ՝ Նատեմտա Կրուպսկայայի նամակներուն մէջ²։ Ի դէպ, Լենինը վկայած է, որ Զարեան եւ ինքնաբերական բանտին մէջ զօրուար կացութեան մատնուած էին եւ բողոքած՝ հացադուլով։ Գերմանական բանտին մէջ Զարեան մնացած է մինչեւ 1909 Ապրիլի՝ պաշտօնական կառավարութեան հրամանով անմիջապէս լքելով Պաւլիտի թաղամասի թաղամասնիկները։ Զարեան Գերմանիայէն մեկնած է Փարիզ, ուր, Լենինի միջնորդութեամբ եւ վերջինիս Պրիւսիայի բարեկամ Գաբրիէլ Հիւսիմանի օժանդակութեամբ, աշխատանքի անցած է Կովկասի հնազանդութեամբ դրող գիտնականի մը մօտ որպէս թարգմանիչ³։ Այսպէս փակուած է Կոստան Զարեանի սոցիալ-դեմոկրատ անցեալը, կրնանք ըսել, անհատական էջը։ Սակայն Կամօյին վերաբերող դրամատուրգի մէջ պարբերաբար նշուած է Տիգրան Բաղդասարեանի անունը, իսկ Զարեանի կենսագրութեան այս արկածալից դրամագետ եղբայրացի էր որդին նուիրուած աշխատութիւններուն մէջ⁴։ Նոյնինքն զրազէտը անդրադարձած է իր միւնխենեան ձերբակալութեան «Գաղաքներ» յուշագրութեան մէջ։

Ռուսական «Ռոտինա» («Հայրենիք») հանդէսի «Իսթօնիք» («Սկզբնաղբիւր») յանդիմանով 2003 թուականի երրորդ թիւին մէջ (էջ 56-67) պատմաբան Դմիտրի Գուտիլով լոյս ընծայած է «Զերբակալութեանը կը պատկանին կողոպտիչներու միւնխենի առաջակալութեան եւ խումբ միւնխենի կողոպտիչի մասին է՝ վերնադրով ներքը, ուր առաջին անգամ ըլլալով հրատարակած է Փարիզի ոստիկանութեան արխիւին մէջ պահուող Կոստան Զարեանի եւ միւնխենեան ձերբակալութեան գործին փաստաթուղթերը (գերմաներէնէ թարգմանած)»։ Ստորեւ ուսումնասիրելով թղթագրութեան մէջ Կոստան Զարեանին առնչուող հատուածները, որոնք հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կ'աւելցնեն գործին կենսագրութեան։ Այս փաստաթուղթերուն տպագրութիւնը առանձնակի արժէք ունի, քանի որ մեզի կու տայ ճշգրիտ թուականներ եւ անձնական մանրամասներ Զարեանի շարժումներուն մասին, որոնք մութ մնացած են մինչեւ հիմա (նոյնիսկ եթէ ցուցմունքներուն մէջ մարդ կրնայ կեղծ ըլլալ)։ Օրինակ, անակնկալ է զիտուել, թէ Զարեան ժընեի մէջ զատ ստրկած է, ինչ որ նշուած է «Անցորդը եւ իր ճամբան» ինքնակենսագրական պատմութիւն մէջ...

Երեւան

ՎԱԽԵՐԱԳԻՐ ԹԻԻ 2

(Միւնխենի ոստիկանութեան նախագահ Օ. Տիլմանի՝ Փարիզի ոստիկանութեան յղուած գաղտնի ծանուցագիրէն, 1908 Յունուար 27)

...Բաղդասարեան Տիգրան (գրական կեղծանունով՝ «Կոստանդին Զարեան»), հայ, կաթոլիկ, ամուսնու, ուսանող թերթիկէն (Պարսկաստանի Արքեպիսկոպոսի նահանգ), ծնած է Թեբրիզ, 1884 Սեպտեմբեր 8ին, որդի հանգուցեալ առեւտրական իրիւստֆ Բաղդասարեանի եւ իր կնոջ Սոֆիայի (ծնեալ Պետրոսեանի), Թեբրիզի բնակիչ։ Տիգրան Բաղդասարեանը հաւանաբար, որ ունի Մոլդա (Մարիամ անունով) քոյր, զարմիկ՝ Լէոն Եղիազարեան՝ անունով, որ կը բնակի Իքսէլ քաղաքը (Պէրլի), հացէ՝ Արքեպիսկոպոսի զարգացող, տան թիւը յայտնի է (հաւանաբար 47) ու մէկ այլ զարմիկ՝ Իւան Եղիազարով անունով, ճարտարագէտ ի Բաղու, Կովկաս։ Բաղդասարեան այս Եղիազարովէն, ինչպէս ինք կ'ըսէ, ամսական 20 ռուբլի կը ստանայ, զոր կը փոխանցէ ժընեի Դաշնակցային Դրամատան միջոցաւ։

Կատարուած հետաքննութիւնէն պարզուեցաւ, որ Իքսէլի ոստիկանական բաժնին մէջ Լէոն Եղիազարեան արձանագրուած է, իսկ Արքեպիսկոպոսի զարգացողական վրայ թիւ 47 տունը չկայ։ Միւնխենի կայ ուսանող Կոստանդին Եղիազարեան, ծնած՝ 1883 Փետրուար 8ին (նոյն է՝ 1885ին), Շենֆախ (Կովկաս), որդի իր Եղիազարեանի եւ Սոֆիայի, ծնեալ՝ Ստեփանեան։ Կոստանդին Ե-

ղիազարեան Պէրլիա եղած է 1907 Թուականի Յունուարին եւ 1907 թուականի Յունիսի 22ին ոստիկանութեան մօտ արձանագրուած է Պրիւսիայի վանքի թիւ 52 խնուրի հացէով։ Սակայն Պրիւսիայի «Նոր համալսարան»-ին մէջ այս Կոստանդին Եղիազարեանը չկայ, մինչդեռ Լէոն Եղիազարեանը՝ «Նոր համալսարան»-ին մէջ կը յիշուի իբրեւ թէ Պրիւսիայի Տը Լոնքուէթ թիւ 20 հացէի բնակիչ, որ ապակա ռուսիկանութեան մօտ արձանագրուած է։

Տիգրան Բաղդասարեանի մօտ կային 500 ռուբլի արժողութեամբ 17 թղթագրութեամբ 063771-063780 եւ 063784-063790 թիւերով՝ AM թղթագրութեան (գողցուած՝ թիւքիւն) 100 ռուբլի արժողութեամբ երեք թղթագրութեամբ, հինգ 25 ռուբլիանոց, երկու 10, երկու 3 եւ մէկ միւնխենի թղթագրութեան (ընդհանուր գումարով՝ 8259 ռուբլի), 1123 մարք 60 ֆէնիկի գերմանական դրամ (ստոնցմէ տասնմէկ թղթագրութեամբ՝ 100 մարք արժողութեամբ, մէկ թղթագրութեամբ՝ 20 մարք արժողութեամբ, 3 մարք՝ 50 ֆէնիկի արծաթով եւ 10 ֆէնիկի պղինձով), 90 ֆրանք 5 սանթիմ ֆրանսական դրամ (չորս դրամ 20 ֆրանք արժողութեամբ, մէկ 10 ֆրանք, մէկ 5 սանթիմ դրամ) եւ 1 գուլցերական դրամ։

Ասիէ գառ, Բաղդասարեանի մօտ եղած են՝ դեղին կաշուէ 1 դրամապանակ, 1 պղնձապանակ սեւ ժամացույց սեւ թուացույցով, «Ռէօն» թատրոնի (տուն 15, Պլանշ փողոց, Փարիզ) 1 ծրագիր, երկու գիրք՝ «Տրամաթիք արուեստի տեսութիւն» (թիւ 170 եւ 173), երկու տետրակ ուսանելի լեզուով, հինգ մօտախանակ, մէկ գրպանի դանակ, մէկ մօտալի սանտր, երեք ուսանական բացիկ (այսպէս կոչուած կատակային բացիկներ՝ իշխանութեան ներայացուցչներու վերաբերեալ ծաղկանկարներով), մէկ կարճ ծխամորճ, թուղթի մէկ արցակ՝ ծածկագրութիւններ կատարելու համար, տան երկու բանալի, վիէննայից երեք թաւիկի տոմարներ, մէկ դուրսի լիւն, «Լիւքսմպուրկ հիւրանոց, Վոթիւր փողոց թիւ 12» եւ «Արքիթ Մէր»՝ նշուածով, մեթրոյի տոմարակ (թիւ 0068 14, Բ. կարգ, գինը՝ 0,15 ֆրանք), «Ժ. Թիմի» ֆիրմայի բաց դռնի կաշիի ճամբորդական պայուսակ։ Բաղդասարեանը հագած ունէր՝ «Յ. Փօնտալի» ֆիրմայի փափուկ սեւ նրբաթաղիքէ (ֆլոքս) գլխարկ, «Մ. Նոյման, Գ. Հոֆէլէր» վիէննայի շաքանակազոյն ձեւ մեծալիւն վերաբերու շաքանակազոյն թաւեայ օձիքով եւ մօխաբոյն ու ձերմակ վանդակներով աստառով, սեւ դոսթիլ, շաքանակազոյն թաւեայ վզգլաւ, «Լիւթենիա Գոնտէ 38» ֆիրմայի կանգնող ծալովի օձիք, «Հենրի Պոնզոն» ֆիրմայի ձերմակ պիսակով սեւ փողկապ, դեղին լալայէ ձեռնոցներ, «Կրան Մալադէն տը Լիւթենիա» (Փարիզի Մոնֆիլլոց, Կոպլէններու պողոտայ եւ Պազէլ փողոց) ֆիրմայի երկու աղտոտ օձիք։ Բաղդասարեան ուրիշ հագուստ ունեցած է։ Անձը հաստատող փաստաթուղթը գրուած է մօտ։

Ինքնընքը Տիգրան Բաղդասարեան անւանած անձին արտաքին նշաններն են՝ հասակը 1,74 մետր, ամրակալ, խիտ ալիքաձեւ սեւ աղբիւր, սեւ կարճ մօրուք, խիտ սեւաշագանակագոյն յոնքեր, շաքանակա-դարձագոյն աչքեր, ճակտին վրայ կնճիւններ, գունչին վրայ փոսիկ, դէմքին արտայայտութիւնը մոռլ է եւ խորամանկ։ Ռուսերէն կը խօսի, ֆրանսերէն լալ խօսի, կը հասկնայ, թէ հայերէն եւ լեզուրէն կը խօսի, սակայն ոչ մէկ բառ՝ գերմաներէն։

Բաղդասարեան ըսաւ հետեւեալը. ան երբեք թիւքիւն չէ եղած, սակայն եղած է Բաղու. 2 տարի առաջ մեկնած է Բաղու, ինչու եղած է Ալեքսանդրով, Պէրլին եւ Պրիւսիայ, մէկ տարի բնակած է Իքսէլ (Պէրլի), Տէ Լոնքուէթ փողոց թիւ 42 հացէն, իր իսկական անունով արձանագրուած է ոստիկանատունը (սակայն Պրիւսիայի պաշտօնական իշխանութիւններուն զրկած վկայականին մէջ Տէ Լոնքուէթ փողոցին վրայ տուն 42 չկայ եւ Պրիւսիայի մէջ Տիգրան Բաղդասարեանի մասին ոչ չինչ յայտնի է։ Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի Լեոն Բաղդասարեանի անունով այսպէս կոչուած պայմանական «Պրիւսիայի, Տէ Լոնքուէթ փողոց թիւ 20» հացէին։ Արքեպիսկոպոս, ան եկած է Ժընեի եւ տեղեւոյն համալսարանին մէջ ընկերային գիտութիւններ ուսանած է։ Վերջին շրջանին բնակած է Կէօրի Ֆաւի պոլիւար, տուն 25-Բ. հացէն, տիկնոջ մը քով՝ Վէնէ կամ նման անունով։

Միւնխենի մէջ իր հետ ձերբակալուած Միւնխենի ինքնակալութեան հետ ան ծանօթացած է առաջ՝ ժընեի մէջ։ Վերջերս ան գացած է Փարիզ եւ հոն պատահաբար հանդիպած՝ Միւնխենի ինքնակալութեան։ Ան

չի ճանչնար Սառա Ռաբինը կամ Սառա իսկինը (Շայնին)։

(Սառա Ռաբինը նոյնպէս յայտարարած է, որ կը ճանչնայ ոչ Տիգրան Բաղդասարեանը, ոչ Միւնխենի ինքնակալութեանը, որոնք իրեն ցոյց տրուած են)։

Տիգրան Բաղդասարեան անուններու ըսած է, թէ ռուս մը, որու հետ ինք վերջերս պատահաբար ծանօթացած է զրոսանքի մը ատեն եւ որու անունը չըսեր, իրեն ըսած է, թէ շատ դրամներ ունի եւ չի կրնար գանձեր գործածել։ Այդ ուսուր ուսանական թղթագրութեանը պահարան մը տուած է իրեն եւ ըսած, թէ չի կրնար փոխել այդ գումարը առանց աչքի զարնուելու։ Այդ անունը չըսուած ուսուր իրեն յանձնարարութեամբ տուած էր թղթագրութեանը յանձնել իր ուղեկից Միւնխենի ինքնակալութեանը՝ Միւնխենի մէջ փոխանակելու համար։

Ի պատասխան այն ենթադրութեան, թէ 500 ռուբլիանոց թղթագրութեանը հաւանաբար արդէն փոխանակուած կրնային լըլլալ Շիւթլիքարթէն եւ Քառլսրուէի մէջ, Բաղդասարեան պարզաբանեց, որ ինքնակալութեանը մէկական թղթագրութեան փոխանակած է Շիւթլիքարթէն եւ Քառլսրուէի մէջ։

Բաղդասարեան կը հաւատար, թէ ինք կը պատրաստուէր Միւնխենի վերադառնալ ժընե։ Ան խնայած է, որ իր քովը եղած թղթագրութեանը ժամանակին գողցուած են։ Կը հաւատար, թէ կը պատկանի ուսանական Սոցիալ-դեմոկրատ բանտարկական կուսակցութեան, սակայն քաղաքական շարժառիթներով պատասխանատուութեան կանչուած է։

Երկու ամիս առաջ եղած է Վիէննա, որպէսզի հոն հանդիպէր «Երբոր»։ Այն ատեն բնակած է «Մոսկովա» պանդոկը։ Արդէն չի յիշեր, թէ ինչ անունով իջեանած է «Մոսկովա» պանդոկը։

Բաղդասարեան մերժեց ստորագրել իր տուած ցուցմունքները եւ արձանագրութիւնը։

ՎԱԽԵՐԱԳԻՐ ԹԻԻ 3 (Միւնխեն, 1908 Յունուար 22)

...Հոս ձերբակալուած երեք ուսահայտակներ Սառա Ռաբինը, Կոստանդին Եղիազարեան (որ մինչեւ 1908 թ. Յունուար 16 հաւանաբար Փարիզ մնացած է Տիգրան Բաղդասարեանի՝ Տաւրիզային (sic), Պարսկաստան, անուն տակ) եւ Միւնխենի ինքնակալութեանը շատ շուտով պիտի կանգնին Միւնխենի երկրամասի արքայական դատարանին առջև՝ մեղադրութեան կամ պարտաւիճութեան դրժով դատուելու կարգիցներու համար, քանի որ ցանկացած են Գերմանիոյ տարածքին մէջ փոխանակել այն դրամները, որոնք յանցաւոր նպատակներով գողցուած են թիւքիւնի մէջ։

1) Կոստան Զարեանի եւ Լենինի հանդիպում մասին մանրամասն տե՛ս. Կոստանդին Սեբերգեանով, Շարժման իմաստութիւնը, Երեւան, 1977, էջ 109-119։

2) Տե՛ս. Լենինեան ժողովածու, ք. 8, Մոսկովա 1931, էջ 166 (նուսերէն), Վ. Ի. Լենին, Երկերու լիակատար ժողովածու, Խատր 47, Մոսկովա, 1975, էջ 163 (նուսերէն)։

3) Լենին, նշ. աշխ., էջ 183։

4) Արդէն 1934ին Կառլայի իմ ծանօթ, բոլշեւիկ գործիչ Սալթիկ Երգիկեան չի սիմֆի մէջ ֆինանսներէն եւ շուտեմբ լեզուներով շ. Լորէի ծածկանունով հրատարակած իր «Կամօ. Լենինի քաղաքականութեանը, Սալթիկի քննարկումը ու համարակցի եւ ցարիզմի դէմ պայքարողը» գիրքին մէջ յիշած է Տիգրան Բաղդասարեանի անունը։ Այս մասին մանրամասն տե՛ս. Գ. Բ. Կարիքչեան, Կամօ արտասահմանի մէջ, Երեւան, 1982 (նուսերէն)։

5) Տե՛ս. Վարդան Մարքեանեան, Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիան, 1998, էջ 34-41. Արծրուն Աւագեան, Կոստան Զարեան. կեանքը եւ գործը, Երեւան, 1998, էջ 22։ Տե՛ս. նաեւ մեր «Կոստան Զարեան» սոցիալ-դեմոկրատ յոդուածը, Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1997 Նոյեմբեր 4, էջ 5։

6) Սոյն հրապարակուող ստացած եմ պատմաբան Ազատ Օրդուխանեանի (Պոխուր, Գերմանիա), որուն կը յայտնեմ մեր շնորհակալութիւնը։

7) Ռուսերէն քաղաքականութեանը 8արեւել, Բալթիկ եւ գերմաներէն չի կարգաւորի 8։

8) Կոստան Զարեան իսկապէս ունեցած է համահայր եղբայր մը՝ Լեոն Եղիազարեան անունով, որ բնակած է Ֆրանսա եւ Ռուսիայի ու եղած՝ երաժիշտ ու խմբավար։

9) Սոյն վաղաքրին մէջ նոյն ոստիկանութեան նախագահ Տիլմանի փարկիւն ոստիկանութեան հարց կու տայ, թէ Յունուար 17ին Փարիզի մէջ նոյն թիւքիւնի նախագահութեանը կատարուած

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ՝ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿՈՂ

(Շար. Ա. Էջեն)

Վերահսկողին՝ Կարինեանը հետամուտ էր գաղափարական մի նպատակակետի (...)
հարցական «քաղաքական ցնորքներ»
ցրելու, «մեծամասնական» գործնական-
նին ու գաղափարականություններ ծառա-
յելու, իրօք, ոսկերչական հմտությամբ,
կարիքները Զարեանի հետ մասնաշաղկա-
մացում էին վերաբերման: Զուգահեռաբար
օգտագործելով ֆուլթուրիզմը դեմ, որի
ընդհանրված փոխումն պարզաբանական
զտարիւն հեղեմնիայի (...): (էջ 98-
ընդգծումը բնագրային է): Այսինքն, օր-
տագործելով Զարեանի դեմ: Մակայն,
վերահսկողին մասին Զարեանի դրածը ու-
ղեմնասիրություն է, այլ յուզադրու-
թյուն, ուստի Կարինեանի հետ «մասնա-
թականացման» լծակցությունը չկայ: Ամէ-
նէն չահեկանը այն է, որ երեւանեան
տարիներուն Զարեանի դրած միակ հա-
կա-չարեանցեան, անկարգությունը, որքան
յայտնի է, հրատարակում է «Նորք»-ի
4րդ զինգին մէջ, որ, Աշոտ Յովհաննիս-
յանի խմբագրութեամբ ու Զարեանի մը-
տերիմ Մամիկոն Գեորգեանի քարտուղա-
րութեամբ, «չարեանցանպատ» հանդէս
մըն էր: Այս մասին Զաքարեան լուռ ու
մուռ կը մնայ:

Պայքար՝ Սպարի 15-ի թիւին մէջ լոյս
տեսած է համայնաւար օրհանգիւն: «Ին-
տերնացիոնալ» Ֆրանսերէնէ թարգմա-
նութիւն մը, անստորագիր, որու առիթով
խմբագրութեանը առաջարկած է «ընկերնե-
րին եւ թարգմանիչներին արտայայտել ի-
րենց կարծիքը գոյութիւն ունեցող թարգ-
մանութիւններէ մասին»: Զաքարեանի հա-
մաձայն, այս «մեղմ» ասած, ոչ այնքան յա-
ջողութեամբ թարգմանութեան «մարտ-
ղած թարգմանիչը, ամենայն հաւանակա-
նութեամբ Կ. Զարեանն էր», որուն «նու-
նոց է նետում» Զարեանը «Կապիկա» թա-
մաշային մէջ գետնորդութեամբ իր «վհա-
նուն» թարգմանութեամբ» (էջ 126): Ին-
չու «ամենայն հաւանականութեամբ»
Զարեանն էր (Ֆրանսերէնէ ուրիշ թարգ-
մանիչ չկար), ինչու «ոչ այնքան յա-
ջողութեամբ» թարգմանութիւն մըն էր. բա-
ցատրութիւն տրուած է:

Վերահսկողին առիթ կը տա «պատ-
մաշայնագրութեան» - (...) Զօյանեա-
նին՝ տասնեակ հեռագրերով¹² հեղեղած Կ.
Զարեանը, այդ ինչպէս է, որ գոնէ մէկ
անգամ չի յիշատակում Զօյանեանին: Եւ
հակառակը. «Էմիլ Վերհարն» ծաւալուն
գիմնապատկերում իր եւ իւրաքանչեւ
[մեծ] Շահինի, Վ.Մ. հետ տակաւին
մերձաւոր - մտերմ մտաբերումներում
Զօյանեանն էլ չի յիշում - յուշարկում
Կ. Զարեանին: Այլ առիթներով անուն -
ազգանունով անդրադառնում է, բայց այդ
նուիրական գիմնապատկերում երբեք: Ա-
նշեցնումը բացառում է... (էջ 144-
ընդգծումը Վ.Մ.): Արդեօք ի՞նչ կը նշա-
նակէ «անդեմութեամբ» բացառումը է...
գրականաբար որեւէ բան չուրեցներ եւ
կը դահանայ Զօյանեանին երեք մանրա-
տառ էջոց քաղութեամբ, կրկին «այա-
ցուցելով» համար Վերհարնի սէրը հոյ-
ապելին հանդէպ, կարծես ընթերցողը Զօ-
յանեանի երկերը 1988-ի երեւանեան հրա-
տարակութեան գոյութեան ծանօթ չըլ-
լար:

Անդեմութեամբ բացառում է, քանի որ
գոյութիւն չունի: Զարեանի չուրջ ամէն
տեսակ կապած յարաբերութիւն մորուցիէն
տարուած հետազոտողը ուղղակի չէ
կարգացած Զարեանի դրածը Վերհարնի
մասին. «Յամայն խօսում էր Զօյանեանի
մասին եւ գովում էր Շահինի: / Իր սե-
ղանի վրայ ընտրեալ գրքերի մէջ նա պա-
ռաւ:»

ձերբակալուած երկու ռուսապատկանները
(Արամ Գորիսիւի եւ Ֆրիտա Եմիլիան-
կա) արդեօք որեւէ աղբիւրիւն ունի՞ր
«Միմի» ձերբակալուած ռուսեր Ստա-
նիսլաւ, Կոնստանտին Եղիազարեանի
(նոյն իմը՝ Տիգրան Բաղդասարեան) եւ
Միքայիլ Խաչատրեանի հետ: (տե՛ս Իս-
թուհի, նշումը թիւը, էջ 64): Մակայն
նոյն Բուսկալի Գուրիս 2-ին փարիզեան
առիթովներով մարգարտարանի (փրէ-
Ֆէրիէ) բնակարան քաղաքի տնօրէնին
Յով արիկային ղեկավարի տուած գեղեցի-
ցին մէջ նշում է, որ ոչ մէկ ապացոյց
գտնուած է, թէ փարիզ ձերբակալուածնե-
րը «կապ ունեցած ըլլաւ Միմի» ձերբա-
կալուած այսպէս կոչուած Ստա-
նիսլաւի (իսկ Տիգրան Բաղդասարե-
ան անուանող) եւ Միքայիլ Խաչատրեան-
ի հետ: (Իսթուհի, էջ 66):

հում էր Զօյանեանի քարգմանած «Հայ
աշուկները» եւ ասում էր, որ այդ երեքը
համաշխարհային գլոբալ գործոցների շար-
քին են պատկանում¹³: Ո՛չ միայն Զօյանե-
անը կայ, այլեւ Շահինի:

Ինչու՞ Զօյանեանն չէ յիշած Զարեանը:
Հաւանաբար պէտք է վերագրել այն իրո-
ղութեան, որ Զօյանեան վերահսկողին
հանդիպած է Զարեանին առաջ, իսկ վեր-
ջինս Զօյանեանին հետ ցարդ ծանօթ իր
նամակագրութեան մէջ ընդհանրապէս
խօսք չէ ըրած Վերհարնի ծանօթութեամբ
մա-
սին (Զարեան ու Զօյանեան 1910ական
թուականներուն անձամբ չեն հանդիպած,
որքան գիտենք):

ՆՈՐ ՓԱՍՏԵՐ՝
ԱՆՈՒՄՍՏԵՐԻ
ՄԵԿՆԱՐԱՆՈՒԹԵԱՄԲ՝

Զարեան - Զարեան կապին նուիրում
մեր ռուսապատկերութիւններուն մէջ փո-
ծած ենք մէկտեղել մեզի մատչելի բոլոր
տուեանները: Ա. Զաքարեան, իր «մեկ-
նարանական» նորութիւններէն անդին,
նաեւ փաստական նորութիւններ կ'ընծա-
յէ: Օրինակ, 1923 Մարտ 30-ին Վահան
Թոթովենցի, Կարօ Հալաբեանի, Կ. Զար-
եանի, Տիգրան Հալաբեանի, Միքայիլ
Մազմանեանի, Ե. Զարեանի, Միքայիլ
Մանուկեանի եւ Մարտիրոս Սարգսի
կողմէ հիմնադրւած է «Գրականութեան եւ
Արուեստի Դիմաւորութիւն»-ը: Այս
խմբակին առաջին ձեռնարկը եղած է Զա-
րեանի «Արդի ռուսական պոէզիա» գա-
նութեան կազմակերպութիւնը: Գոր-
ծածութիւնը զարգացած է քանի մը ձեռ-
նարկներէ ետք, բայց ասիկա դարձած է
մատուցական որոշ խաւի մը համագոր-
ծակցութեան վայրը: Հարկաւ, կ'աւել-
ցնէ Զաքարեան, «Ծաղկաբերով հան-
դիւն» (էջ 54), անկարգիւ Զարեանին
եւ Հալաբեանին, որոնք ըրտեմ, «պո-
լիկատոր»-ի կամ նման բաներու տեղ
կ'անցնին իր աչքին:

Մտաւեհեմովի հանդէպ այս կասկա-
ծամտութեան դրսեւորում մը եւս պէտք
է նկատել հետեւեալը: Մարտ 21-ին գրա-
կան - երաժշտական երկերով մը տեղի
ունեցած է Պետական թատրոնը: Մա-
րտ 21-ին եւ մանկութեան պաշտպանու-
թեան» շարքի ծիրին մէջ որու մասնակ-
ցած են, ի շարք այլոց Զարեանը եւ դաշ-
նակահարուհի Թադեւոսի Զարեանը, «հա-
կանալի է ամուսնու» Կոստան Զարեանի
հետ» (էջ 78): Մեզի ցարդ անձնօթ այս
տեղեկութիւնը նշելով, զբաղանգեցնում
անմիջապէս յուշած է. «Լատ ալում, նը-
լատս ինդրելով պարտաւորեցնում է լա-
պատկերացնել այդ երկերով սրբութիւ-
նը՝ անշուշտ, յիշեցնելու եւ պարտաւո-
րեցնելու միտումով նոյն «հեղեղութեամբ»
ծայր առնող Կոստան Զարեանի ստոր-
գրութիւնը կրող «Բանկոօպը եւ մամուլի
սակորները» զբաղաւորող դաշնակցի պըղ-
ծութեան անշուշտ չափերը» (անդ. ընդ-
գծումը Վ.Մ.):

Կենդանութեան, որ Զարեանն նկատի
ունի «Բանկոօպը...» վէպին մէջ «Ինտեր-
նացիոնալ» սրճարանը տեղի ունեցող հա-
ւաքովը, ի նպատակ Հայաստանի անա-
պատան երախաներուն, ուր Թիֆլիսէն
երգիչ մը ելոյթ պիտի ունենար, եւ ուր
գինով թաւալութեամբ կը կը հարուածէ
համաբանական դատաւար, գալիսկ-
ղութեան վերածելով ձեռնարկութեան¹⁴: «Իս-
հային պղծութեան անհասկնալի չափերը»
եթէ ցոյց կը տրուին այդ դէպքով, որ
տեղի կ'ունենայ «Հայաստանի անապատ-
տան երախաներուն» ի նպատակ ձեռնարկի
մը ընթացքին, ուստի «անոր» սրբութիւ-
նը՝ «պղծելով», նախ Զաքարեան պէտք է
փաստէ, որ իրական եւ վիպական հա-
մերձեցնող իրարու հետ կապուած են:
Նշելով եթէ կապ ունենան, թերեւս պէտք
է յիշէ, որ զեղարուեստական գործ մը
պատուութիւնը ունի «հեղափոխութեան»
կամ «իրականութեան» ճշմարտութեան
ուճիւղով ժամանակները շատոնց ան-
ցած են:

Աւելի անհասկնալի է յաջորդ նախա-
դրութիւնը: «Զոռաւորութիւն, որ երկու-
թից ընդամենը երկու օր յետոյ էլ վախ-
ճանաւել է Յովհ. Թումանեանը, եւ հեղե-
նակային անձնակազմը հարկ չի համարել
պահ իսկ սանձել դահճութիւնը...» (անդ):
Թումանեանը մահացել է 1923 Մարտին,
իսկ «Բանկոօպը» սկսած է գրուել ու հը-
րատարակուել 1931-ին: Եթէ «դահճու-
թիւն» ըսելով կ'անկարգիւ «Բանկոօպը»-
ին, ի՞նչ կապ ունին համերգը, Թուման-
եանի մահը եւ վէպը: Ըսել կ'ուզէ, թէ
«հեղինակային անձնակազմը» Զեկա՞ն է,
որ Զարեանին պատուէր տուած ըլլայ հա-
կախորհրդային ընդհանրութեան պարու-
նակով «Բանկոօպը» գրել: Արդեօք Զա-
քարեան կարդացած է վէպը...:
«Բանկոօպը»-ն ետք, կարգը «Նաւը լե-

րան վրայ»-ին կու գայ: Առիթը Զարեանի
«Երկու Նայիրի» վէպի այն հատուածն է,
ուր նկարագրուած է «նայիրեան քաղաքի
գեմը»-ին յորդմամբ, ուր նաեւ կ'ըլ-
լարէին զոռաւորութեան մէջ ընկնելով
ընկերով՝ զոռաւոր էր դէպի վարդանի
կամուրջը: Նաեւ ինչն անհասկնալի կը
բաւէ, որ տողատակի ծանօթագրութեամբ
գրուի, թէ «Կամայ, թէ» ակամայ հոյով-
ւոյ նաեւ կ'ըլ-լարէին զոռաւորութեան - հակադրու-
թեամբ է Կոստան Զարեանի «Նաւը լե-
րան»-ին... Ի հարկէ «Մասիս սարով հան-
դիւն»... ծանակոտող» (էջ 220):

Ա. Զաքարեան գիտէ՞ արդեօք, որ լե-
րան վրայ գտնուող նաւուն Զարեանի ա-
ռաջին ակնարկութիւնը լոյս տեսած է
1927-ին «Հայրենիք» ամսագրին մէջ (Ան-
ցորդը եւ իր ճամբան)¹⁵, իսկ վէպի ա-
ռանցքային նիւթի վերածումը՝ 1943-ին,
երկու պարագաներուն ալ՝ Զարեանի վէ-
պին ետք: Ի՞նչ տեսնել զոռաւորութեամբ
ըլլալ պատահական նաեւ կ'ըլ-լարէ, որ կ'ը-
թալ զարդանքով վարդանի կամուրջին
դէմ, եւ դէպի լիճ տարուող նաւուն մը մի-
ջեւ: Ուրկէ՞ ուր մէջտեղ նետուած է «ճա-
նակաւոր» Մասիս սարը:

Յաջորդը «Տատարագոմ» հարսը՞ն է:
Զարեանի վիպերը իր հրատարակութեան
պահին բազմաթիւ հակասական կար-
ծիքներու տեղի տուած է, «հիմնալի»-ն
(Ռուբէն Տէր Մինասեան)¹⁶ մինչեւ «մտքի
ընդարձակ դիմութիւն» (Վաղգէն Ծու-
լանեան)¹⁷: Ըստ սովորութեան, Զաքար-
եան չորս էջոց ծանօթագրութիւն-չեղու-
մի մը մէջ «Երկու Նայիրի»-ի հետեւողու-
թեամբ Տէր Մինասեանի յուշերուն Ա.
հատորին՝ «Կարսի հնոցին մէջ»-ի հաշիւը
կը մաքրէ, ինչպէս նաեւ Ռուբէն Դար-
բինեանի՝ յուշերուն հատորային հրա-
տարակութեան առիթով գրած յառաջա-
բանին:

Ասիկա հասկնալի է, երբ գիտենք, որ
«Երկու Նայիրի»-ն ամբողջ ազգը մեղա-
ւոր նկատած է Կարսի 1920-ի անկումին
համար՝ առանց կուսակցական զանազա-
նութեան: Բայց Դարբինեանի յառաջա-
բանին քաղելով «Տատարագոմ»-ի մասին
յիշատակում մը¹⁸, Զաքարեան չի կրնար
զիմանալ Զարեանի վրայ հերթական
հարուած ինչեղնելու փորձութեան:

Ներքին զանգուշանալով ուղղութեամբ չի
պարագա Տարօն աշխարհի եւ հայրենի-
յին շարժումը դէմ, եւ, բնականաբար՝
չգիտես ո՞ւր գրիչին պատկանէր (եւ ո՞ւր
պատկանէր...) պարզապէս կարելի էր
համարել անարուեստ գործ...» (էջ 28-
ընդգծումը Վ.Մ.):

Նկատելի է, անգամ մը եւս, «վերու-
ծում»-ի ոճը մէկ նախադասութեամբ ու
անառարկելի շեշտով վճիռը յայտնել, ա-
ռանց երբեք հիմնաւորելու ըսուածը: Ա-
պա, տողերումէլ պէտք է հասկնալ, որ
այս գործը «Հայրենիք»-ին շարժման դէմ՝
գրուած է Զեկայի պատուէրով: Բայց
1929-ին, երբ աւարտած է¹⁹, Զարեան ար-
դէն Զեկային «Թաղումը» կատարած էր
«Անցորդը» մէջ: Եթէ երբեք գոյութիւն
ունեցող է նման «պատուէր», ինչպէ՞ս է,
որ 1930-31-ին վիպերը կը քննադատուէր
Հայաստանի մէջ որպէս գործ մը, որ
«հիւզ է անում միշտ վառ պահել նացիո-
նալիստական ատելութիւնը դէպի օտար-
ները, ամբարցնել խաչի ու խաչվառի միջո-
ցով հայ ցեղական նացիոնալիզմի ատե-
լութիւնը»²⁰, «տալիս է նացիոնալիստա-
կան շարժման եւ իրենց իրաւունքի բաւական
ճիշդ բնութագրերը»²¹, որու «բովանդա-
կութիւնը աւելի քան զանապաղան է եւ
նրա ամբողջ գիրքը նոյնպէս մերկապա-
րանոց զանապաղան, հակադրականա-
կան եւ այլատեր»²²:

Շարունակենք. «Եւ զարմանալի է՞. միայն Ա. Ահարոնեանը կարող էր չափել
«գնահատել» չէք պիտեան չափումներով
(Եթէ՞ Շէքսպիր)» (անդ): 1930-ին «Հայ-
րենիք» ամսագրին մէջ տպուած Ահա-
րոնեանի զբաղաւորութեան օրին ընդադ-
րած էին Ծուլանեանը²³ եւ Զօյանեանը,
որ յատկապէս ծանրացած էր «չէք պիտե-
ան տրամա» կոչելու սխալին վրայ²⁴:
Զաքարեան պէտք է իր «մէկ տողանի»
լուսն աւելցնէր, ամբողջացնելու հա-
մար Ահարոնեանի հրահրարարը, գոր-
արդէն սկսած էր, օրինակ «Ազգային ե-
րգ» վիպերի մեկնաբանութեան ըն-
թացքին²⁵:

Յաջորդ մեղադրանք. «(...) Վերնա-
գիրն էլ լինէր «Տատարագոմ» - հէնց, եւ ոչ
թէ Տատարագոմ, Տատարագոմ, Տատար-
ագոմ...» (էջ 28): Այսինքն, Ռուբէն Տէր
Մինասեանի կամ Զարեանի յանցանքն
էր, որ Մասիս այդ գիրքը իրօք կոչուէր
է Տատարագոմ:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԽԱՌՆԱՊՈՒՐ

Ա. Զաքարեանի կողմէ Զարեանի ընու-
թագրումը չի փոխարինու գլուխ գործոց մը

պէտք է սեպել: Կարծէր իմանալ, թէ
անոր կենսագրութեան մասին վերջին 15
տարիներուն լոյս տեսած նիւթերն ի՞նչ
կարդացած է հեղինակը: Հետեւեալ իրեն. -

«Եւ այսպէս. տակաւին 1903-1905 թթ.
աշխարհում թիւ առաջին պրոլետարատրա-
կան ճանաչումը երկրում, ուսկիցիայի
տարիներին ուղեւորութիւն, - արդէն իսկ
Առաջին Համաշխարհային շեմին, 1913-ին
Պ. Միլեակովի [իմա՝ Միլեակովի Վ.Մ.]
եւ իր «Ռեզի»-ի տխրահռչակ «կուսակա-
կան» վերափոխումներով վերածում է
հրոսակային մակարդակի»²⁶:

Թերեւս ընթերցողը կարենայ մեղի բա-
ցատրել «հրոսակային մակարդակ»-ին ի՞նչ
ըլլալը: Վերջինս կարեւոր է, որովհետեւ
Ա. Զաքարեան կը շարունակէ այսպէս. -
«Հայութեան կողմից բարձրակարգ
[հրոսակային մակարդակ] մի կողմից Տ.
Օլեքսինը²⁷, միւսից Կ. Զարեանի գործու-
նեւութեան միմեանց ճանաչուող ցուցանի-
չերով:

Ճիշդ եւ ճիշդ տեղին ու ժամանակին
հաւաքագրուած ցարական դեմքերի որ-
դի՝ «միթոս» [բարբառային՝ «իրեր թէ»
Վ.Մ.], վերափոխու կրթութիւն ստա-
ցած (հաղիւ թէ) ... անա այցելու էր
վերահսկողին հէնց այն օրերին, երբ նա
դառնալի «Ազգայն»-ով արձագանգել էր
Սղերդի (Տարօնի) արիւնալի եղեռնին»
(էջ 28):

Զաքարեան, կասկածի որում հերթա-
կան սերմանութեամբ, յամանադէպս կ'ու-
ղէ ըսել, թէ Ա. Աշխարհամարտի նիւթը-
նակին Զարեան որպէս գործողակ հաւա-
քագրուած էր ցարական վարչակարգին
կողմէ: Հոգ չէ, թէ այդ նոյն վարչակար-
գին հետապնդումով 1907 - 1909-ին Գե-
րմանիա բանտ նետուած ըլլալ, կամ այ-
նուհետեւ անոր Կոկկաս մուտքը արդիւ-
ւած էր: Ճիշդ է, սակայն, որ Վերահսկողին
մէջ «հաղիւ թէ» կրթութիւն ստացած ըլ-
լալ Զարեանը, քանի որ ասիկէ-անկէ կեն-
սագրական քանի մը տող ճարած ու սխալ
կարդացած բանասէրը չի փոխած է վերահս-
կը, ուր Զարեանը գացած է հայերէն սոր-
վելու Միլեակովի անունով մօտ, եւ Պրի-
սէլը, ուր իր համալսարանական կրթու-
թիւնը ստացած է:

Շարունակենք. -

«Այցելել էր Ա. Զօյանեանի եւ Էդ. Շա-
հինի վաղեմի բարեկամին, եւ նրա խոր-
հրդով դարձել մայրենի հայերէնով բա-
նաստեղծ... ինչպէս ինքն էր արձանա-
գրում (երեւի թէ յետագայում): Ի հե-
տեանս՝ 1916-ին խաղաղին լեզուով լոյս
է տեսնում նրա առաջին «Երեք երգ»
գիրքը... Եւ նոյն թուականի Նոյեմբերի
27-ին վարձանում է Վերահսկողին... Թուե-
րի լեզուով վերջնական կարգում, քանի որ
ինքնակենսագրութեան տուեալով էլ՝
1915-ին Կ. Պոլսից մեկնել է Բուլղարիա,
այնտեղից էլ, թէ՞ երբ - Ֆլորենցիա (...):»
(անդ. ընդգծումը բնագրային է):

Բանասէրին ստեղծած աւելորդ թնճու-
կը «Թուերի լեզուով» քակենք, ընդառա-
ջելով իր խնդրանքին: Զարեան վերհա-
րէնին այցելած է ոչ թէ 1915-ին, ինչպէս
Զաքարեան սխալմամբ կարծած է, այլ
1909-1910-ի սերը, որմէ ետք մեկնած է
Պոլիս ու ապա՝ Վերահսկողին: «Երեք երգ»
ստեղծ համար վիշտը երկրի եւ վիշտը
երկրի» (եւ ոչ թէ «Երեք երգ») խաղա-
րէն առանձին գիրքով 1916-ի հրատար-
կութիւնը ոչ մէկ կապ ունեցած է վեր-
հարէնի հետ: Զարեան Պոլսին մեկնած է
1914-ին, իսկ 1915-ին Պոլսի արիւնալի անցած
է Խոսիւ, նախ՝ Հոռոմ եւ ապա միայն
Ֆլորենցի:

ԶԱՐԵԱՆ - ՕՇԱԿԱՆ - ԶԱՐԵԱՆ

1924-ին Հայաստանէն մեկնելէ ետք,
Զարեան մինչեւ 1925-ի վերջը բարեկամա-
կան գիրք պահած կ'երեւի խորհրդայնայ
վարչակարգին հանդէպ, մերթ ընդ մերթ
աշխատակցած է երեւանի ամառուին,
Թղթակցած է տեղւոյն գրադէմներուն
հետ, եւայլ²⁸: Ասիկա կը հակասէ «Ան-
ցորդը...»-ի վերջաւորութեան, բայց
դեռ պէտք է եղած վճռական փաստերը կը
պակային մեղի՝ նոյնքան վճռական եղբա-
կացութեան մը յանդէպ համար:

Ըստ Զաքարեանի, կարծես թէ Զար-
եան Փարիզի մէջ ուրիշ գործ չէ ունեցած,
քան Զարեանի դէմ խաչակրութիւնը շա-
րունակել: Ան իր «արշաւ»-ին վերադա-
դած կ'ըլլայ ոչ այլ ոք, քան Գահրէ
ապրող Յակոբ Օշակուն: Օշակուն, որ
կարծէր ինչը չունէր նման յօդուած մը
սեփական նախաձեռնութեամբ գրելու,
կը թուէ թէ անդէտ կը սպասէր Զար-
եանի «փոփոխութիւն»-ին, որպէսզի «

ՄԱՀՈՒԱՆ ԵՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ԸՌԹԻՒ

Հինգ տարի առաջ մեզմէ կը բաժնուէր Գառու, 93 տարեկանին: Իր պարագային՝ այնքան խաբուսիկ տարիք մը, քանի ինք մնաց միշտ քարմ, գործօն, ստեղծագործող, առանց դադարելու յարակալ մերկայութիւն մը ըլլալէ փրանսահայ կեանքին մէջ, իմաստով մը նաեւ՝ հայկական ընդհանուր կեանքին մէջ, առանց սահմաններու: Իր խոնարհ, խիստ հաւակրելի եւ ընկերային խառնուածքը զինք մօտ կը պահէր ընկերութեան, հայ քէօտար, բայց մասնաւորաբար հայ: Ձեր մերժելու իր հովանաւորութիւնը ընծայելով ամէն ճեղքարկի գործակար կը նկատէր հայ կազմակերպութիւններուն համար:

Իր հինգերորդ տարեկիցը նշելու ամէնէն արժանաւոր եւ յարգելի եղանակը կը նկատեմք, անգամուսին մը համար, քեմը ամբողջութեամբ տրամադրել իրեն, առանց որեւէ միջամտութեան. առանց փորձելու մերկայացնել իր դիմագիծն ու վստասկը: Նայնալէս՝ իր կեանքը: Անգամուսին մը համար քոյր քոյր:

տրուի իր բառերով եւ իր հետ լուսնաւորութիւն իր աշխարհին մէջ, կադրողութեամբ համար մերանգնական իր խոհերով, երազով, հոգիի եւ մտքի իր տագնապներով եւ քափառումներով, կեանքի եւ արուեստի իր դատումներով, ու նաեւ՝ Հայուն իր զգացումներով: Այս մտածումով ստորեւ կը մերկայացնենք հասկա՝ միայն մը զանազան շրջաններու եւ տարբեր առիթներով իր յայտարարութիւններէն, որոնք լոյս տեսած են մամուլի քէ իրեն մուկուած հատորներու մէջ:

Առանձին սիւնակով նաեւ կը մերկայացուի իր անտիպ ինքնակենսագրականէն մաս մը, զայն քաղելով այն ճայնագրեալ ընդարձակ ժողովրդէն գործիքի մը շուտ հետ: Թուականն էր 1973 Նոյեմբեր 17:

ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԵՆՍ

Գ Ա Ռ Զ Ո Ւ

ԻՐ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

Կը զմայլում մեր ժամանակաշրջանի գիւտերով, բայց անոնք երկիւղալի են: Եթէ մարդը կարենար փոխուիլ... Մեքենան չի կրնար փոխել կեանքի ճակատագիրը, եւ կը հաւատամ հաստատօրէն որ բնութեան հետեւաւորով, մարդ կը հետեւայ ճշմարտութեան: Համեմատութեան այնպիսի պակաս մը կայ մտքի-հոգիի եւ նիւթի, գիտութեան եւ անոր կիրարկումներուն միջեւ: Ասիկա (գիտութիւնը) մարդը չազատազերեր: Անոր իմացականութիւնն է որ կը փառաւորուի, բայց շատ սակաւօրէն ան կը դառնայ դէպի բարին: Կը տեսնեմ շատ գերիներ եւ քիչ երջանիկներ (...):

Ընկերութիւնը ենթակայ է տարանջատումի: (Վերոյիշեալ համեմատութեան պակասը) արուեստագէտը կը մղէ ինքնապաշտօնութեան, մեկուսացման, անհատորակութեան, կամ ճիշդ հակառակը, ինչպէս Օր եւ Բոր արտայայտութիւններու պարագային, օրինակ,՝ զայն կը մղէ գտնելու ժողովրդային լեզու մը, ուր զուտ նկարչական տարրերէն դուրս մտած գործին արուեստի այլ բնագաւառներէ միջոցներ, գործնական, գործածական իրեղէններ:

(Մետաղեայ մերօրեայ շինարարութիւնը) պողպատեայ վանդակն է, զոր մարդիկ իրենց իսկ ձեռքով կը շինեն... Օղանաւը քիչ մարդկային է, պարագայութիւնն է իր գետինը... Փայրիքի մէջ, մի միայն ինքնաշարժերու ետեւ շրջադարձները ինծի անձկութիւն կը պատճառէ: Միշտ կը խորհիմ թէ պիտի ճգնուիմ ինքնաշարժէ մը:

(Հաւատք եւ նախանձամտութիւն): Կը հաւատամ ստեղծագործ ուժի մը... սակայն ներքեւէն որ չեմ մտածած այդ մեծ հարցերու մասին: Նկարչութեան մէջ շատ կ'ապրիմ: "Գայտնութիւն" (Apocalypse) բառը առի շատ տարտամ իմաստով եւ զուտ ենթակայական խորքով մը: Յայտնութիւնը, ինծի համար, արդի ժամանակներն են: Անձկութիւնն է ան մարդուն՝ դէմ յաղիման մեքենային թէքիք լաւաջիւղութիւններուն, որոնք յաճախ կը սպառնան զինք ոչնչացնել...: Այս

անվտանգութեան, կորստեան եւ ի վերջոյ վախի մթնոլորտն է որ փորձեցի թարգմանել պատմաբանութեան մէջ, որպէս նիւթ ունենալով արդի կեանքի մեքենական բոլոր արտայայտութիւնները: (Ու դեռ) Յայտնութեան տեսարանները կու գան մեր առօրեայէն: Անոնք արմատախիլ անտուններն են, գերբնակ քաղաքները, ակերները, թշուառութիւնը եւ, մանաւանդ՝ սա թիւը, սա յոգնապառ բազմութիւնը մարդոց, գիշերը՝ մեթրօներու ելքին:

Ո՞ր դարաշրջանին պիտի ուզէի ապրիլ, - Ո՞չ մէկ: Անոնք, իւրաքանչիւրը, ունեցան իրենց դաժանութիւնը: Վերածնունդը՝ որ այնքան գեղեցիկ գործեր տուաւ, ոճիւրներով ապրեցաւ: Մ'արդե՞ն է որ անողորմ է:

Երբեք նկարչական ուսուցիչ մը չեմ ունեցած: Եւ ինքզինքս կազմաւորեցի եւ փակուեցայ իմ աշխարհիս մէջ՝ ինչպէս որ կ'ըսեն: Առանձինս ներկայացայ, 1930ին, Անկախներու Մալոնին: Անկէ անցայ Գերանկաններուն, ապա՝ Անանա-յին Մալոնին: 1939ին սարքեցի առաջին ցուցահանդէսս:

Առաջին իւզանկարներս շատ լուսաւոր էին, որոնց մասին ըսին թէ յետ-տպաւորապաշտ են: 1933ին վերացական կը նկարէի, նոյնիսկ papier-peint գործեր ըրած եմ (...): Վերացականութիւնը զիս հասցուցած էր փապուղի մը, ուր ելք չէի տեսներ (...): Առաւօտները կ'երթայի աշխատանոց: Կ'ըսեմ, քառակուսիներ կը գծէի: Ի վերջոյ զգուցայ: Քիչ քիչ անկէ դուրս ելայ, ձեւերը սկսան անձեր դառնալ: Մակերես ելայ, ինչպէս որ Յորանան՝ ընկերվարութեան դուրս... (վերացականութիւնը) անկասկած անհրաժեշտ փորձառութիւն մըն էր:

Դէմ չեմ այն փնտռումներին, զոր կը կոչեն՝ վերացական արուեստ, ամբողջովին ձեւաբանութիւն՝ պայմանադրականութեան, սակայն ան պէտք է ըլլայ աստիճանի մը, ուր ձեւերը ներկայանան անխառն զը-

տութեամբ: Եթէ անոնք չհասնին այդ վսեմացուցին, կը դառնան պատկերազարդումներ: Շատ մը վերացական գործեր գէշ պատկերայիններ են: Պատկերայինը որ կ'ընդօրինակէ ձեւերը, վերացականը որ կ'ընդօրինակէ բիծերը՝ կը գտնուին նոյն մակարդակի վրայ: Սակայն վերացականը բանալի եւ չափ չունի, կրնայ պատրանք պատճառել... Նկարչութիւնը պէտք է արտայայտէ անկէ անդին: Յառաջդիմութիւն չկայ եթէ մեծ արուեստը մարդկայինին դէմ է: Նիւթը պատրուակ է, պէտք է անկէ անդին նկարել երբ աւարկայ կը նկարեն:

- Եթէ նկարիչ չըլլայի, դերասան մը կ'ըլլայի:

Երբեք գրաւուած չէի Մօրիս Տընիէ՞ եւ կամ խորանարդապաշտ տեսութիւններով: Երբ կ'աշխատիմ բնութեան կամ աշխատանոցիս մէջ, իրականութիւններու աշխարհին կը բաժնուիմ տեսակ մը կրօնական թաղաւորութեան համար, ուր ձեռքս կը թուի հնազարդիլ անտեսանելի ուժի մը մղումին: Երբ պատկերակալին առջեւ նստիմ, կը մտնեմ մերթնէն տարբեր աշխարհի մը մէջ, կարծես՝ աղօթքի մէջ:

Պէտք ունիմ բնութեան ճշմարիտ ներկայութեան եւ այդպէս կը նկարեմ: Առանց ուղիւն է որ բոլորը մէկ կը տեսնեմ բնական եւ գերբնական: Ճշմարիտ լոյսը զոր տպաւորապաշտները նմանցուցին, անշուշտ իրական լոյսը չէ, ամբողջովին իրական լոյսը: Անոր կը նախընտրեմ ինչ որ չիւնի կը կոչէին իտէալ լոյսը: Ես ազատ եմ, լուսաճաճանչ արեւին տակ, այս նոյն տեսարանը իրապէս տեսնել նման լուսնակ գիշերին: Ես իրաւունք ունիմ այդպէս ներկայացնելու... Եթէ հիմա ձիւնն իսկ գծեմ, զայն կարմիր պիտի տեսնեմ:

Իրականութիւնը ճախ է: Ինծի համար

ամէն ինչ կը թուի թաթաւուն արտերկրային լոյսի մը մէջ: Այս երազի եւ իրականութեան խառնուրդն է որ զիս կը հետապնդէ: Պիտի ուզէի արտահանել մոզականութիւնը որ կը գտնուի ամէն ինչի մէջ:

Ներշնչումը... ան ինքնին կու գայ, երբ կ'աշխատիմ: Ըստ իս, նկարիչը արհեստաւոր մըն է: Կը ջանամ լաւագոյնս աշխատիլ, առանց ուրիշ մտադրաւորի, առանց փորձելու պատգամներ փոխանցել:

Խոնարհամտութիւնը... Շատ խոնարհամտութեամբ պիտի յաջողիք թերեւս քիչ մը թափանցել աշխարհի խորհուրդին:

Ամէն գնով ինքնապաշտութեան որոնումը զիս կը սարսափեցնէ. կը վախնամ որ ամուլ ըլլայ:

Ես ոճ չունիմ: Ան ինքնութեանս արտայայտութիւնն է: Ոճս պարզ գրութիւն մըն է, ինքնակենսագրական խորքով, բընական՝ որպէս շնորհագրութիւն, խորապէս զգացուած եւ բացայայտիչ՝ ներքին իրականութեան մը, եւ հետեւաբար՝ արտաքին իրականութեան մը... Պէտք է այս ամէն ինչը ըլլայ բնական, երբ ան անձնական է, արդէն անյարիւր է (...): Ձեմ դիտել ինչու նախապատմութիւն ունիմ գաղտնի թէ արօտալայրերու մէջ երկարող շուքերու, զորս կը ձգեն ծառերը արշալոյսին եւ վերջապէս: Ասիկա ինծի քաղցրախորժ խորհուրդ մը կը ներշնչէ:

Ես նախ զձագրութիւն կը մտածեմ:

Նկարչութիւնը ամէնէն աղնուականն է, ամէնէն էականը: Եթէ երբեք մէկ կ'ըսեմ ընդհին (արտայայտութեան միակ ձեւ մը),

ան ալ նկարչութիւնը պիտի ըլլար... Նկարչութեամբ է որ միայն ամբողջովին եւ խորապէս կ'արտայայտուիմ, նկատի առնելով անոր կարելիութիւնները:

Պախին հետ կ'ապրիք անսահման աշխարհի մը մէջ, ուր ամբողջ մարդկութիւնը կը տրոփէ ու ձեռով մը կատարելութեան կը մատչի: Կը զգացուի մարդուն վերածննդը՝ իր հրաշքներէն: Բարձր քաղաքականութեան արուեստն է ան:

Ներկայիս արուեստը կը զարգանայ անանական ուղղութեամբ(․․․) շատ կաղապար-մարդիկ, մեքենայ մարդիկ ունինք, որոնց ճաշակը կազմուած է ձայնասփիւռէն, շարժանկարէն: Մեր օրերուն արուեստը շնչահեղձ է զրկուած՝ իր երանաշնորհ առանձնութենէն: Այլեւս չի կըրնար իր մէջ պարփակուիլ, արտայայտելու համար ինչ որ Մոնթէրլան կը կոչէ "Իր անհրաժեշտ բաժինը": Կը տարուի քաղաքական կամ այլ հրահանգումներէ, եւ կարելի չէ հանդիպիլ անհատական արժէքներու: Փոխանակ կենալու լուսանցքին վրայ եւ իր սրտին լուծեան մէջ փնտռելու, ժամանակակից նկարիչը խումբի մը մաս կը կազմէ: Մինչդեռ կը խորհիմ թէ ճշմարիտ ստեղծագործութիւնը առանձնակեաց կ'ըլլայ:

"Իտալական" ձեռով հեռանկարը զիս կը պարտաւորեցնէ եւ կը գրաւէ: Սիրելով գիծը եւ անոր արտաբեւեռացումները՝ ամբողջովին ազատ կը զգամ այդ գիծերուն ճշգրիտ շրջանակին մէջ: Ինչ կը վերաբերի մնացեալին, իրականութիւնը իմ բնական շնչառութիւնս չէ. նիւթերս, անձերս, տեսարաններս միայն երեւակայութեան մէջ գոյութիւն ունին: Վենետիկը ներկայացնեմ թէ գնացքներու կայարանները եւ երկաթուղիները, կամ թէ երկրագործական գործիքները -ինչ որ յաճախ կը պատահի- երբեք "ըստ բնութեան" չէ, այլ ամբողջովին ներքին շարժանկարի մը, զոր բնականաբար մէջս գործի կը մղէ: Երբոր ձեռք առնեմ վրձինս, շատ աւելի թաթաւուն եմ Պօտրէնէն, Էտկար Փոյէն կամ Ժերար տը Ներվալէն քան իմ ջօշափելի շրջանակէս:

Նկարելու "ձեռք" գոյութիւն չունին: Բաղադրագիր չկայ: Արուեստագէտը մարդ մըն է, որուն փնտառուքը վերջ չունի, ի յառաջագունէ լաւագիտակ՝ թէ երբեք պիտի չգտնէ, թէ իր հետախուզութիւնը եզր չունի, օրէնք չունի կամ թէ վարդապետութիւն՝ կառչելու համար: Եւ ի դժբախտութիւն իրեն, եթէ անոնցմէ մէկը գտնէ եւ անով տարուի, ու չայլոյի զայն ջնջել՝ մօտը կենալու համար անմեղութեան, այն ատեն իր վերջն է:

(Պալմիրայի մասին): Միշտ կը տեսնեմ երկրային դրախտը որ մեռած է: Իր մէջ կը զգայի յանկարծ թէ բնակիչն էի այդ վայրերուն: Ան իմ միջոցս էր, վեհ, մաքուր: Պալմիրայի մարդիկը իմ ընկերներս էին:

(Վենետիկի մասին): Անցեալը որ հոն էր, դատալ ինչ որ ինձի կը պակսէր... Ես Իտալացի եմ առանց Իտալացի ըլլալու:

Կը հաւատամ արուեստի հին առաքինութիւններու վերածնունդին եւ վերադարձին՝ կենսունակ ակերտ, վերջին յիսուն տարիներու կեղծ յառաջապահութեան հետ խզումէ մը ետք...:

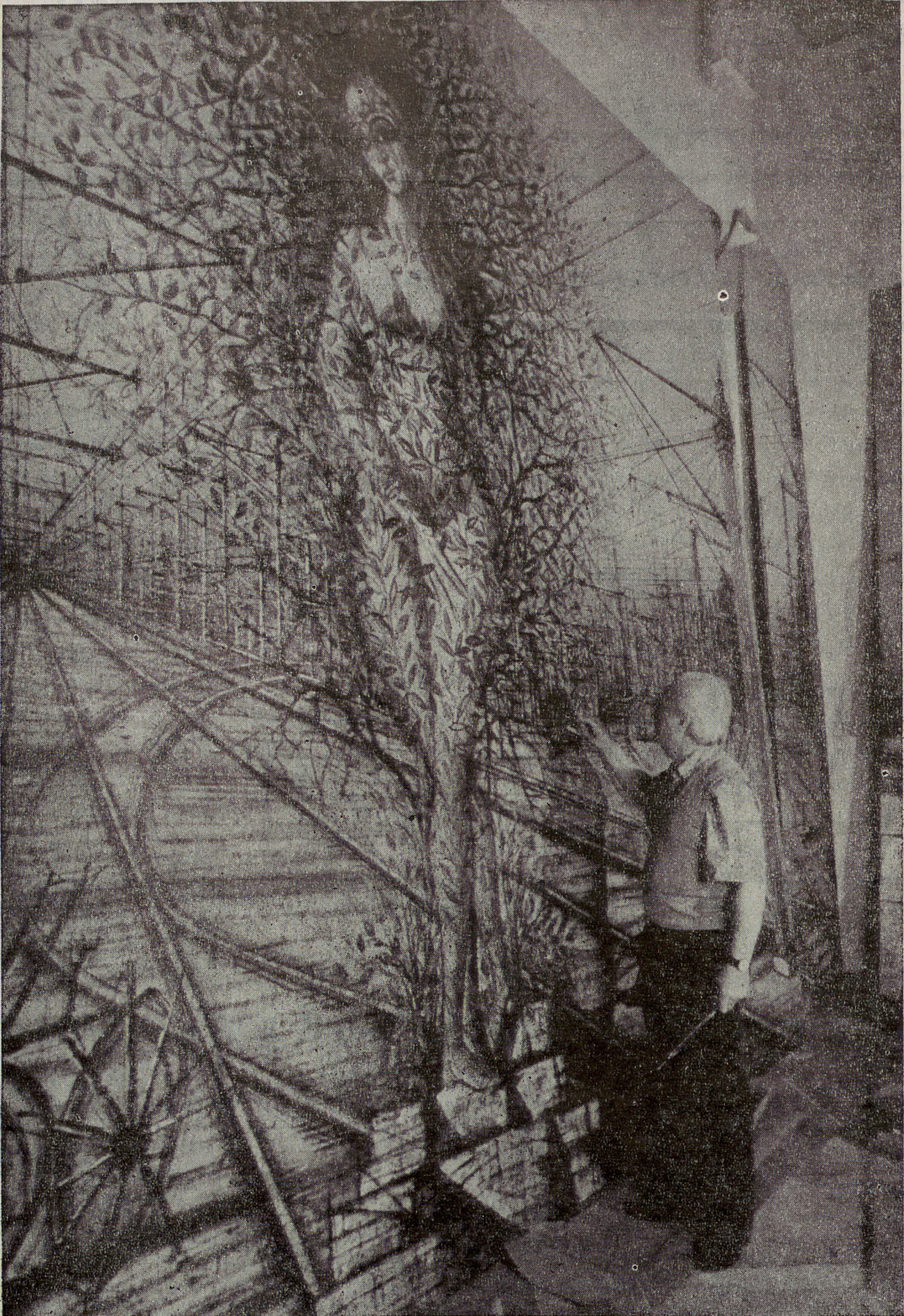
...Հակառակ մեր քաղաքակրթութեան մեքենայացումին, ես պատրանքներ ունեցող անձ մըն եմ: Կը հաւատամ թէ մարդը միշտ պիտի մնայ մարդկային: Ու

միշտ պիտի գտնուին անհատներ, որոնք ծովին անծայրածիր տարածութեան դիմաց կամ ծաղիկի մը առջեւ պիտի զգածվին եւ իրենց զգացումը պիտի վերածեն գիծերու: Ու նաեւ պիտի գտնուին ուրիշ մարդեր, որոնք պիտի ունենան յուզումներ այդ գիծերը դիտելով:

Որքանաչափ տպաւորուած նկարներէս մին է "Մայր Հայաստանը"¹³, զոր ամէն անգամ տեսնելու կը վերյիշեմ մանկութիւնս:

Գործիս հետ ունեցած իմ ցեղային ազգայնական անդրադարձայ Հայաստանի մէջ, ուր դատալ գիծերու վիտուալ, զարդանկարչութիւն եւ ճարտարապետութիւնը՝ տաճարներուն:

Եթէ դեռ աւելի հեռուն երթամ, պատահական տարիներս, Պալմիրայի եւ

CARZOU travaillant sur la «Femme-arbre» dans la partie de son «Apocalypse» consacrée à la renaissance de la Terre.

Բուրգերուն (Սուրիա եւ Եգիպտոս) միջեւ կը տեսնեմ նախնիքս, հայ ժողովուրդը, որ կ'օգնէ Սաղակիւններուն Սուրբ Երկիրը վերադարձելու: Եւ կը մտածեմ այս ժողովուրդին, որ գիտցաւ հնարել Ռոման ոճը, հաստատել ետք աշխարհի առաջին քրիստոնեայ Պետութիւնը, այս ժողովուրդին՝ որուն վերջին թագաւորը՝ Լեւոն 2. Լուսինեան, Ֆրանսացի իշխան, կը հանգչի Սէն-Տընի մայր տաճարը, Ֆրանսայի արքայներուն կողքին, այս ժողովուրդը, որմէ միայն վսեմ յիշատակաբաններ կը մնան հողին վրայ, զոր ինք քաղաքակրթած է, անթարկուելի առաջ դարուս առաջին ցեղասպանութեան... եւ որ վերագտաւ իր հայրենիքէն մասնիկ մը Սորհրդային Միութեան մէջ:

(Գառգուի Ակադեմիական հառէն, 1979 Ապրիլ 4)

1) Գառգու առաջին անգամ հրապարակելով է 1927ին, մասնակցելով հայ նկա-

րիչներու հաւաքական ցուցահանդէսին, ուր գործեր ունէին Երուսաղէմ, Փոլս, Մարտիրոս Սարգս, Վարդան Մալխեան, Ժան Ալլապեան, Ռաֆայէլ Շիշմանեան, եւ ուրիշներ:

2) Մօրիս Տընի (1870-1943), նկարիչ եւ գրող, հեղինակ՝ ժամանակակից արուեստի տեսութեանց: Տեսարանը եղաւ Նապոլեոնեան (Մարգարէ") խումբին, որուն մաս կը կազմէին անուանի նկարիչներ: Սէրիզիէ, Պոնար, Վիյար եւ ուրիշներ:

3) Կը վերաբերի ձանկ Արամեանի (1820-1879) գործին, որ առաջին անգամ լոյս տեսած է 1861ին: Պատկերը, որ վերյօրինումն էր հեղինակին նախորդ նմանօրինակ երկու գործերուն, խորագրուած էր "Հայաստան", եւ կը ներկայացնէր աւերակներու վրայ նստած հեռաբակ Հայուհի մը: Արամեան, Փայիզի մէջ ունեցած է տպարան մը: Ինք կերտած-ձուլած է իր անուանվ ծանօթ տառատեսակները, որոնք մինչեւ այսօր կը գործածուին:

Գ Ա Ռ Ա Ջ Ո Ւ

Ի Ն Ք Ն Ա Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ծնողքիս պատմությունը բաժանված է երեք մասի։ Ծնած եմ Հայկազ 1907 Յունուար 1ին, գոնե այդպես կը կարծէի մինչև վերջին անգամ երբ քեզի հետ Հայկազ գացինք եւ այցելեցինք հայկական եկեղեցին։ Հոն հաստատեցի թէ ծնողեանս թուականը արձանագրուած է հին տոմարով։ Ուրեմն ծնած եմ Յունուար 14ին։

Հայրս՝ Յարութիւն Զուլումեան, առեւանգած է մայրս՝ Հայկանոյ թաշահանը։ Այս պատճառով է որ անոնք խոյս տուած են Տիգրանակերտէն եւ ապաստանած Հայկազ։ Այս է պատճառը Հայկազ ծնելու։ Ծնողքիս այս փախուստը այնքա՛ն մեծ դայթակղութիւն յառաջացուցած է, որ տիգրանակերտցիները իրենց վրայ երգ յորինած են։ Մարդիկ զայն կ'երգէին նոյնիսկ ծնելէս ետք, մինչեւ իսկ 1919ին Եգիպտոս մեր մեկնումէն ետք(*), ուր մօրս ընտանիքը փոխադրուած էր Յեղատպանութենէն, առաջ։ Ասոնց համար, ներառեալ ես եւ քոյրս, ժանտահաւեր էինք։ Մեծ մայրս խեթ աչքով մեզ կը նայէր։ Իրեն համար մայրս գէշ բարեբու տէր մէկն էր, տեսակ մը թեթեւաբարոյ կին։

Կը թուի թէ մեծ հայրս թաշահան, ծանօթ ճարտարապետ մը եղած է, ուրեմն որոշ դասու պատկանող... Այո՛, իմ ալ ճարտարապետ դասնալս կըրնայ ժառանգական ըլլալ։ Յամենայն դէպս, մօրս ընտանեկան բարձր դիմքը անհամապատասխան ըլլալու էր հօրս ընկերային մակարդակին, որ արդեւ իր լոյսն անոնց ամուսնութեան... Լուսանկարիչ մը տարբեր բան է քար-գելի նկատուած վաճառականէ մը։

Հօրս լուսանկարչատունը կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնական հրապարակին՝ Պապ-ըլ-Փրաթի վրայ, մեր տան տանիքը։ Հայրս կենսասէր մէկն էր եւ, առանց ունենոր ըլլալու, լաւ կ'ապրեցնէր իր ընտանիքը։ Կը յիշեմ շաբաթափերի սովորութիւնները, երբ քառանիւ կառքերու ձիերուն սնդանգոցով կ'երթայինք դպրոցը խորոված ուտելու։ Կ'երգէինք, մարդիկ կը պարէին, կը նուագէին։ Կը յիշեմ նոյնիսկ որ, համաշխարհային պատերազմէն առաջ, անգամ մը հայրս այցելեց Եգիպտոս զիս ալ հետը տանելով, ուր արդէն հաստատուած էին մօրեղբայրներս եւ մեծ մայրս։ Հայկառակ տարահամոզումի փորձերու, ինք չուզեց Եգիպտոս հաստատուիլ, Հայկազի կեանքը գտնելով աւելի հեշտ։

Հայկազի մէջ աշակերտած եմ Փրանսական Փրէյր Մարիսթներու վարժարանը։ Վարդապետները ուղեցին որ կաթոլիկ դառնամ, ու ասոր համար ըրին զանազան խոստումներ – ձրի ուսում եւ այլ առաւելութիւններ։ Մայրս մերժեց եւ զիս քաջեց դպրոցէն. – "Ինչ որ էինք, այդպէս կը մնայինք"...

Հօրս մահուան ճիշդ թուականը չեմ յիշեր (մեռած է 1916ին, Գ.Գ.)։ Այս ալի չըման էր երբ Հայոց մահուան կարաւանները Հայկազին կ'ուղղուէին դէպի Տէր Զօր։ Նոյն ատեն Հայկազի մէջ կը տրէր թիֆուի համաճարակ. եւ մահերը համատարած էին։ Անկէ նաեւ մեռաւ հայրս, որ կը թուէր ըլլալ մեծ մարդ մը, զօրաւոր, գեղադէմ. ունիւր իր լուսանկարը, եւ իր կողքին՝ այնքան փոքրիկ նիւսարկեկ։ Մայրս վերապրեցաւ նոյն հիւանդութենէն, եւ քաջաբար շարունակեց հօրս գործը – լուսանկարչութիւնը։ Ամբողջովին անհաստատ էր, –այդ չըմանին եւ Հայկազի պէս տեղ մը, որ կին մը նման արհեստ մը կիրարկէր։ Այդ ատեն է որ օգնեցի մօրս ամէն ձեւով, նոյնիսկ երբեմն լուսանկարելով։ Անձրեւոտ օրերուն, հովանոցը կը բռնէի լուսանկարչատան մեքենային վրայ կամ յաճախորդներու գլխուն վերեւ, որ չթրջուէին հողածածկ տանիքէն իջող անձրեւէն։ Մարդիկ կու գային ընդհանրապէս անձնագիրներու կամ անցագրերներու համար լուսանկարուելու։ Կը յիշեմ որ նոյնիսկ գործով կ'երթայինք շրջակայ գիւղերը։ Ոնայրդութեան համար մայրս կ'առնէր հաւաքական լուսանկար մը, յետոյ մէկ մէկ կը կտրէինք գլուխները անձատ լուսանկարներ ընելու։

Մանկութենէս վը յիշեմ զօսանքներս. կը խաղայի մեր բակը, նոյնիսկ մեր տանիքին վրայ։ Ունէինք հրեայ դրացիներ, որոնք մեր ծառայութեան պէտք ունէին ամէն շաբաթամուտին։ Կ'երթայի իրենց տան լոյսը, կրակը վառելու, եւ այլապէս օգնելու։ Տանիքէն կը դիտէի հրապարակի արեւելեան բաղնիքները, ուղտերու կարաւանները որոնք կը մտնէին դիմացի կարաւանէրայր։

Մտքիս մէջ դրոշմուած վը մնան հրապարակի կախաղանները։ Ուրեմն երբ բաղնիքեան մը ներկայութեան, թրքական իշխանութիւնները հոն կը կախէին իրենց յանցաւոր նկատածները, որոնց սպիտակ հագուածին վրայ գրուած կ'ըլլար անոնց յանցագործութիւնը։ Ձեմ գիտեի եթէ անոնց շարքին կը գտնուէին նաեւ Հայեր։ Հայոց ջարդերու օրերուն, կ'ամբափակուէինք տան մէջ, սոսկումով լսելով փողոցէն անցնող ջարդարար խուժանին ձայնը։ Բացառութիւն էր մայրս, որ քաջաբար կը նստէր պատուհանին առջեւ, տեսնելու համար դուրսը անցած-դարձածը։ Մեր տունը կը պատսպարուէին նաեւ բարեկամներ, որոնց մէջ կը գտնուէր երիտասարդ մը, որ չէր հեռանար։ Յիշողութեանս մէջ վառ կը մնայ ճիշտ. "Պէտք է որ երթայ, չէ թէ պիտի դան մեզ բոլորս ջարդուի"։

Մայրս զիս փրկելու համար զիս յանձնեց Պէյրութ մեկնող բարեկամներու։ Ատեն մը ետք եկան –կը խորհիմ երբ Թուրքերը քաջուեցան Հայկազին եկան ինծի միանալու ինք եւ քոյրս՝ Տիգրանուհին։ Պէյրութէն նաեւ անցանք Ալեքսանդրիա, ու ապա՝ գացինք Գահիրէ, մօրեղբօրս մօտ։ Ան է որ զիս արձանագրեց տեղւոյն Գալուստեան վարժարանը։ Փայլուն աշակերտ էի, միշտ առաջինը, եւ այդպէսով ընտրուեցայ որպէս Շիւրախան սան, չորս տարուան կրթութեանով, ու 1924ին մեկնեցայ Փրանսա։

(Անտիպ հատուած)

1973 Նոյեմբեր 17

(*) Գաղթականութենէն ետք Հայկազ հաստատուած տիգրանակերտցիները "Հայկազի" (Հայկազոյ) սխրագործութեան նուիրուած երգը կը շարունակէին երգել նոյնիսկ վաթսուեանեան քուսակներում, որպէս իրենց փառքի մաս կազմող երգիծախառն պատմութիւն։

ՋԱՐԴԻ ԹԵՄԱՆ

ԱՆԳԼԻԱԳԻՐ ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՈՒ

ԳՐԻՉՈՎ

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

Հայ գրադէտ մը էտկար Հիլզընրաթին հարց կու տար մտերիմ գրոյցի մը ընթացքին.

– Բայց ինչո՞ւ հայկական ջարդերը, երբ Հոլոքոսթը ձեր գրիչին կը սպասէր։ Հարցումը կ'երթայ Հիլզընրաթի 1989ին լոյս տեսած վէպին՝ "Վերջին մտքին հէքեաթը"ին, որ իր նիւթը կ'առնէ հայկական ջարդերէն եւ ցեղասպանութենէն։

Չունինք լեհ-հրեայ հեղինակին ճշգրիտ պատասխանը. ինչ որ ունինք անոր խօսակցին՝ հայ գրադէտին պատմածն է.

– Ես այնքան խորունկ թաղուած եմ պատմութեանս ցաւին մէջ, – կ'ըսէ Հիլզընրաթ, – որ չեմ կրնար զայն գրականութեան վերածել։

Անշուշտ խօսքը ո՛չ յուշագրութեան մասին է, ո՛չ՝ վաւերագրութեան, այլ գեղարուեստական գրականութեան։

Երբ գեղարուեստական գրականութիւնը որպէս առանցք արուեստը ունի, մինչ ջարդի նման երեւոյթ մը ճիշդ հակառակ բեւեռին կը կանգնի, բնական կը դառնայ անկարելիութիւնը գրականութեամբ ջարդը պատկերելու առաջադրանքին։ Կարելի է հետեւցնել, որ ջարդ եւ արուեստ հասարակութիւն չեն գար, թէեւ հայկական ջարդերը "արուեստ"ով իրագործուած են, անմարդկային սահմանները ծայրագոյնի տանելով։

Վերջին մէկ-երկու տասնամեակներուն ամերիկեան գրական հրապարակը ողորկեցաւ անգլիագիր հայ հեղինակներու ա՛յն գործերով, որոնք ջարդը ունէին որպէս նիւթ։ Այսպէս՝ Փիթըր Նաճարեանի «Daughters of Memory» (1986), Մարք Արաքսի «In My Fathers Name» (1996), Նէնսի Գրիգորեանի «Zabelle», Միշլըին Ահարոնեան Մարգոմի «three apples fell from heaven» (2002) վէպերը, Փիթըր Պալաքեանի «The black dog of fate» յուշագրութիւնն ու Տայանա Տէր Յովհաննէսեանի բանաստեղծութիւնները նորաւղղութիւն մը հաստատելու եկան ամերիկահայ անգլիագիր հեղինակներուն մօտ։

Հայ-ամերիկեան գրականութեան մէջ արդէն անուն դարձած Փիթըր Նաճարեանի (վիպագիր) եւ Տայանա Տէր Յովհաննէսեանի (բանաստեղծուհի) գրութիւններուն ճիշդ կեդրոնը ցեղասպանութեան մութ կորիզն է ("Արեւին ճիշդ կեդրոնը մութ ըլլալու է..." Վահէ Օշական)։ Այս երկու անուններէն ետք արդէն սերունդ մը հայ-ամերիկացի գրողներ կը թուին շրջանցած ըլլալ այդ կորիզային մութը։ Անոնց մասին է մեր խօսքը։

Գրեթէ քառորդ դար առաջ գրուած իր յօդուածին սկիզբը Նոնա Պալաքեան հետեւեալը կ'ըսէ այդ շրջանին հրապարակ իջած հայ-ամերիկացի գրադէտին համար.

"Պէտք էր ամբողջապէս ամերիկեան շրջապատին պատկանէր, ամերիկացի ընթերցողին հետաքրքրական ըսելիք մը ունենալու համար. միաժամանակ սակայն պէտք էր կորսնցնէր իր ճշմարիտ խառնուածքը, որ կը կազմուէր իր հայկական անցեալէն եւ ամերիկեան ներկայէն"։

Այստեղ շեշտը "ճշմարիտ խառնուածք"ին վրայ է, ուր հաւասար ներկայութիւն ունին "հայկական անցեալն ու ամերիկեան ներկայն"։ Այսօր սակայն այդ "հայկական անցեալ"ը, որպէս էութեանական ներկայութիւն գոյութիւն չունի, որովհետեւ ինչ որ հաւաքական ապրում էր որպէս հետեւանք հաւաքական փորձառութեան մը (ջարդ եւ աքսոր), արդէն դադրած է գոյութիւն ունենալէ հայ-ամերիկացի գրադէտին համար։ Չկայ այն, զոր Ն. Պալաքեան կը ընտրուէ որպէս "ազգային ժառանգութեան ուրոյն մթնոլորտ"։

Յօդուածին մէջ տիկին Պալաքեան, ըղ-

գոյշ կերպով կը հաստատէ հայ գրողներուն բերած "նոր շեշտը" ամերիկեան գրականութեան։ Այսօր ճիշդ հակառակն է, որ տեղի կ'ունենայ՝ ամերիկացի գրողներ, որոնց հայութիւնը կը կապուի զայն որպէս "ծագում"՝ ընդունելուն (հոսկէ "ծագումով հայ ամերիկացի"՝ ընտրուած կարգ մը արուեստագէտներուն, ինչպէս Ուիլիամ Մարոյեանին կամ Արշիլ Կորքիին), նոր շեշտ մը կը բերեն ջարդին շուրջ եղած գեղարուեստական գրականութեան։

Սակայն հակառակ այս տարբերութեան, գիծը որ կու գայ Սիւրմէյեանէն, կը շարունակուի այսօր եւս՝ ինչ որ կը գրուի Ջարդին մասին՝ այս գրադէտներուն կողմէ, շատ աւելին է, քան սոսկական ներկայացումը կամ պաշտպանութիւնը հայկական Ջարդերուն եւ հարցին՝ այդ գրականութեան առանցքը՝ "տիեզերական հարցն է մարդկայինին եւ արդարութեան"։

Տիկին Պալաքեան իր յօդուածին մէջ կ'անդրադառնայ վեց հեղինակներու, որոնցմէ չորսը ԱՄՆ ծնած են, սակայն բոլորին ալ միջավայրը, որպէս շրջապատ թէ՛ հոգեվիճակ, խիստ հայկական եղած է, բան մը որ լրիւ կը հակադրուի այսօրւան հայ-ամերիկացի գրադէտներու միջավայրին։

Այս վէպերն ու գրութիւնները գրեթէ բոլորն ալ նոյն սկզբնակէտը ունին՝ լուսութիւնը, որ կը շրջապատէ Գիպը, Ադէտը. մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն լուսութիւնը. այդ լուսութեան անհասկնալի բնոյթը, խորհրդաւորութիւնը, որոնք կ'առաջնորդեն հարցադրումներու, հարցադրումները՝ պրպտում եւ researchի (անշուշտ ամերիկեան granներով վճարւած), եւ ի վերջոյ՝ երկի ծնունդին։

1 – Առաջին եւ գլխաւոր հարցումը որ կը ծագի եւ ինքզինք կը պարտադրէ՝ ինչպէ՞ս կարելի նման սարսափ լռել (անշուշտ կայ այս հարցումը ջրող միւս հարցումը՝ ինչպէ՞ս կարելի է նման սարսափ խօսիլ։ Սակայն Ամերիկա ծնած – մեծցած անգլիագիր հայ գրողները իրենց ստացած կրթութեամբ, պիտի չհարցնէին զայն)։ Այս հարցումին պատասխանը վեր կ'առնէ մարդոց որոշ տեսակի մը հոգեբանութիւնը, կամքը, հաւատքը, եւ կը կազմէ այս վէպերուն ենթահողը, որուն վրայ բարձրացած վիպական կառոյցը ինքզինք կանգուն կը պահէ։

Այս յաջողութեան մէջ գեր ունի հեղինակին ոչ-գործօն ներկայութիւնը։ Արդէն ընդունուած իրողութիւն է, որ գիւրք մը հրատարակուելէն ետք, կը դադրի հեղինակին սեփականութիւնը ըլլալէ, եւ կը սկսի իր ուրոյն կեանքը ապրել։ Որքան ալ ճիշդ ըլլայ ասիկա, ներքին կապը միշտ ալ գոյ կը մնայ հեղինակին եւ երկին միջեւ։ Կարգ մը երկերու պարագային այս կապը բացայայտ կ'ըլլայ, մինչ այլ երկերու պարագային ինքզինք կրնայ մոռցնել։

Կայ նաեւ այն պարագան, երբ երկ մը դուրս է հեղինակին անմիջական ներաշխարհէն որպէս գիպաշար կամ եղելութիւն, իսկ հեղինակին երկին գացող կապը կը խառնուի միայն ստեղծագործ երեւակայութեան վրայ։ Այս է պարագան է. Հիլզընրաթին, եւ որոշ չափով՝ հայ ամերիկացի միւս գրողներուն։

Հիլզընրաթ իր վէպը կը հիմնէ քան տարուան պրպտումով ձեռք բերուած վաւերական դէպքերու եւ մանրամասնութիւններու վրայ, որոնք անմիջական կապ չունին իր ժողովուրդին պատմութեան կամ հոգեբանութեան հետ։ Այսինքն այդ դէպքերը չունին բարոյական անհրաժեշտ այն ծանրութիւնը, որպէսզի կարենան

Իշխել հեղինակին վրայ եւ գինը առնել իրենց քառսին մէջ:

Նոյնն է պարագան անգլիագիր հայ հեղինակներուն, որոնց մեծ տոկոսը ծնած է ԱՄՆ, յաճախ ծնողներէն միայն մէկը հայ եղած է, եւ որոնք ապրելով կիսով կամ ամբողջովին ամերիկեան շրջապատի մէջ, եւ միշտ անգլիալեզու լինելով «պաշտպանուած», շատ ուշ, դրսեցիկ մը պէս լսած են հայկական ջարդերուն մասին, որովհետեւ անոնց մեծ հայրերն ու մեծ մայրերը՝ իրենց անցեալին եւ իրենց գաւազաններուն կամ թոռներուն միջեւ լուրջ թեման վարագործ մը քաշած են: Խցած են այդ անցեալին տանող որեւէ անցք, տուններուն մէջ միայն անգլերէն խօսելով...¹⁴: Հետաքրքրական է օրինակ հայ-ամերիկացի վիպագրուհի Լորա Գալփաքեանի խօսքը ճիշդ այս հարցին առնչութեամբ:

«Որեւն ո՞ր երթամ հարցումներու պատասխաններ գտնելու ասկէ ետք, իմ անցեալիս եւ լուրջեան, ընթերցումներուն եւ գրական շնորհներուն, գրագէտի իմ յանդգնութեանս կապուած: Եւ ինչո՞ւ մինչեւ հիմա այս հարցումներուն չեմ անդրադարձած իմ գրականութեանս մէջ: Թերեւս պէտք էր սպասելի, որ մանչերս մեծնային, նման վէպ մը գրել կարենալու համար: Ինչպէ՞ս պիտի կարենայի քովի սենեակէն հանող գաւազաններուն անմեղ ծայրերը ներդաշնակել Հայկական Ջարդերուն հետ: Թերեւս պէտք էր մեծնայի, աւելի իմաստուն դառնայի, թէեւ ոչ այնքան, որքան Հելլեն Գալփաքեանը (հեղինակին հօրեակալն մեծ մայրը, Մ.Ե.): Բայց թերեւս ժառանգորդը իր ուժեղ կամքին, միաժամանակ ըլլալու համար այնքան զօրաւոր, կարենալ վիճելու իր լուրջեան դէմ»¹⁵:

Այս հեղինակներուն համար Եղեռնը այնքան հեռու դէպք մը եղած է, որքան որեւէ ամերիկացի գրողի: Յետոյ երբ որոշ տարիքի մը իմացած են անոր մասին, հարցին մօտեցած են աւելի մտածումի եւ տրամաբանութեան, քան՝ ապրումի ճամբաներով:

Տակաւին կայ այլ աղբիւր մը, որ թէեւ անմիջականօրէն կապ չունի գրականութեան հետ, բայց մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ այս գրողներուն վրայ՝ ուշադրութիւնը որով կ'արժանանան, ջարդին առնչուող իրենց առաջին երկին լոյս ընծայողին հետ: Այս ուշադրութիւնը միայն հոգեբարոյական չէ, այլ յաճախ նաեւ նիւթական, ինչպէս Anahid տարեկան գրական մրցանակը, որուն պարգեւը հինգ հազար (5000) ամերիկեան տոլար է, «Երկինքէն կողովով իջած», ինչպէս ըսաւ Միլըրին Ահարոնեան Մարգոմը մտերիմ զրոյցի մը ընթացքին:

Տակաւին, Հայերուն մօտեցումի կերպը հայ-ամերիկացի գրողներուն ամբողջովին այլ եղած է ի սկզբանէ: Մինչ Հայերը պէտք է ամէն բան անհատուց ընեն, «ազգային պարտականութեան» եւ «ազգային գոհողութեան» անունով, փոխընդունակութեամբ կ'ըսէ, թէ 1986ին իր «Daughters of memory» գիրքին հրատարակութենէն ետք, «անոնք ինծի նոյնիսկ հարկեր տուար պիտի տային, որեւէ նիւթի չորը չատախօսելու համար» կամ՝ «Իր վճարէին ինծի պարգապէս որ իրենց հետ բաժնակցէի»¹⁶:

2 - Երկրորդ կէտը, ուր կը միանան հայ-ամերիկացի գրողները, լեզուն է, կամ՝ հայերէնի անգլիալեզուութիւնը: Հայերէնը իրենց համար եղած է «գաղտնիք» լին լեզուն, այն լեզուն, որով իրենց մեծ ծնողները խօսած են: Մէկ կողմէ իրենք, Ամերիկա ծնած այս հեղինակները ուզելով լրիւ մերուիլ ամերիկեան շրջապատին, բաւարար ճիշդ չեն թափած սովորելու զայն, միւս կողմէ՝ ծնողները չեն ուզած անոնց սովորեցնել այն լեզուն, որ անմիջականօրէն կը կապուի անցեալին, այսինքն յիշատակներուն ամէնէն դժիւրին: Լեզուն մոռացութեան տալով, հոգեբանօրէն իրենք զիրենք համոզած են, որ ձերբադատ կը մնան յիշատակներուն յաճախանքէն եւ անդհանքէն:

3 - Մեծ հայրերուն լուրջեան պատը քանդելը սակայն ընտել պայմանաւոր չէ եղած հայերէն լեզուի իմացութեամբ, այն պարզ պատճառով, որ գոյութիւն ունին, Ջարդերէն անմիջապէս ետք նոյնիսկ, օտարներու կողմէ գրուած մեծ թիւով

վաւերացողներ (Մորկնթաւ), յուշագրութիւններ (Մարիա Ճէյքըպսըն), նամակագրութիւններ (գանազան երկիրներու ղեկավարներու կողմէ իրենց պետութիւններուն ուղարկուած) եւ այլ փաստաթուղթեր: «Յիշողութեան թել»ը հայ-ամերիկացի հեղինակներուն մօտ կտրուած ըլլալուն, անոնք պարտաւոր ձեռք պիտի ձգէին՝ «դէպքեր» ուն իմացումը:

4 - Սակայն մեղ կ'առաջնորդէ չորրորդ կէտին, զոր կ'ուզեմ ընթերցողին ուշադրութեան յանձնել՝ առաքիլայական մօտեցումը, որ կ'իշխէ հայ-ամերիկացի գրողներուն երկերուն մէջ:

Միլըրին Արեւելքը եղած է այն տարածքը, ուր ջարդէն վերապրողներուն մեծ մասը կայր հաստատած է, մինչ փոքր տոկոս մը միայն շարունակած է քրթը, հասնելու համար Արեւմուտք եւ ԱՄՆ:

Միլըրին Արեւելք մնացողները, ըլլան անոնք վերապրողներ թէ անոնցմէ եկած սերունդը, փորձած են չլիւլի մօտիկ անցեալը, մոռնալ այդ հողերուն վրայ կատարուածները, եւ միմիայն ինքնին ներկայով ու գալիքով: Եթէ հեռուէն Ջարդին մասին լսեն ու իմանալը ցաւ էր, Միլըրին Արեւելքի հողերուն վրայ, գէմփերուն մէջ եւ շուրջ ապրիլը ճնճերիւ էր:

Ասոր ամէնէն ցայտուն օրինակը հետեւեալն է. Եփրատի աւազանին շուրջ ապրող եւ անոր ջուրը խմող Հայերը կ'ամ պիտի հրաժարին այդ ջուրը խմելէ եւ ծաւալէն մեռնին, կամ պիտի հրաժարին յիշելէ, թէ ինչե՞ր նետուած ու թափուած են հոն, ինչե՞ր կատարուած են այդ ջուրերուն մէջ: Այս օրինակը պատահական չէ, եւ շատ խորունկ, հոգեբանական վիճակի մը ձեւաբանութիւն է:

Ջարդը, «նեքսէն», գրուած է գրիչովը հայ-ամերիկացի գրագէտներու, որոնք արդէն «դրսեցիկ» հանգամանք ունէին, եւ կրնային հարցը արժարծել «դուրսէն», իր ամբողջ խորութեամբ:

Այս «դուրս» սակայն անտարբերութիւնը չէ ամբողջական օտարին, որովհետեւ հեղինակներէն իւրաքանչիւրը կը դիմէ իր մօտիկ մէկ հարապատին՝ մօր, մօրաքրոջ կամ մեծ մօր մասին: Բոլորն ալ «հերոս» բառը կու տան իրենց հարազատին: Ջարդերուն անպատկերելի խժոժութիւններէն աւելի, անոնց տոկայու եւ մահին դիմադրելու հերոսութիւնն է, որ կը հմայէ այս հեղինակները առաջին հերթին:

«Արեւո՞ք 2015 թուականին հայ ծագում ունեցող Ամերիկացիները պիտի յիշեն հայրեր տարի առաջ, հեռուոր երկրի մը մէջ տեղի ունեցած դէպքերը, թէ՞ այդ բոլորը անկապ բաներ պիտի թուին իրենց իԱ. դարուն կեանքներուն հետ»¹⁷:

Երբ հարցումը կը դրուի, կը նշանակէ թէ այլընտրանքի առիթ կը տրուի: Այս պարագային սակայն այլտրանքը՝ յիշել թէ մոռնալ ջարդերը, ոչ միայն անտուր, այլ անընդունելի է: Այս հարցումն ու անոր հետեւանք եղող ընտրութեան կարեւորութիւնը հարցի մը առնչութեամբ, որ ոչ մէկ հարցադրումի ենթակայ է, ցոյց կու տայ, թէ որքա՞ն դուրս են հայ-ամերիկացի գրողները այս հարցէն:

Անշուշտ հարցը իրապաշտ ըլլալու, երեւոյթներուն տրամաբանութեամբ եւ ոչ զգացումներով մօտենալու համոզումէն կը ծագի. այս յօդուածին մէջ հեղինակը ինք կը խոստովանի:

«Մեծցեր էի դէպքերէն անտեղեակ, բայց նաեւ զգացականօրէն անոնցմէ անկախ»¹⁸:

Այս կեցութեամբ, որ գրեթէ բոլոր հայ-ամերիկացի գրագէտներուն համար ալ նոյնն է, եթէ որոշ ժխտականութիւն մը կը պարունակէ Ջարդին եւ անոր յիշատակին հանդէպ, միւս կողմէ հայ-ամերիկացի հեղինակներուն կ'ապահովէ այն հեռաւորումը, որ անհրաժեշտ է հարցը զեղարուեստականօրէն ներկայացնելու համար:

Միլըրին Ահարոնեան Մարգոմ հարցազրոյցի մը ընթացքին շատ հետաքրքրական բան մը կ'ըսէ գրականութիւն-պատմութիւն առնչութեան մասին:

«Գլխաւորը այն է, որ ես կը հաւատամ թէ լաւագոյն գրականութիւնը ճամբար-տութիւնը կը ներկայացնէ այնպիսի համոզիչ ձեւով, զոր պատմութիւնը շատ յաճախ չընէր»:

Այսօր հայ-ամերիկացի գրագէտը կըրցած է ունենալ մտածումի այն ազատութիւնը, զոր կը ցանկայ նաեւ անոնք՝ Հայերուն (կարծես ինք անոնցմէ մէկը չըլար...) :

«Անոնք պէտք է ազատ զգան դէպի ա-

ռաջ նայելու, պէտք չէ մոռնան, բայց պէտք է ներքին»¹⁹:

Բայց այս գրագէտներուն երկերէն քանի՞ն է, որ զեղարուեստականօրէն յաջողած կրնան համարել: Դժբախտաբար հազիւ քանի մը հատը միայն այն տասնընեակ մը գիրքերէն, որոնք կ'իշխան ամերիկեան հոսանքին մէջ, եւ զեղարուեստը մոռցած, կը փորձեն հետաքրքրական դառնալ, յիշողելու համար գրական շուկային մէջ:

Այս գրականութիւնը, որ վեր կ'առնէ անձնական-ընտանեկան յուշերը, ազգային խաբկանք կու տայ ընթերցողին, բայց մասնաւոր հեղինակին:

«Երկինքէն երեք խնձոր ինկաւ» («three apples fell from heaven»)

Այս բոլորին որպէս օրինակ կը ներկայացնենք Միլըրին Ահարոնեան Մարգոմի գիրքը՝ «Երկինքէն երեք խնձոր ինկաւ»²⁰:

Ահարոնեան Մարգոմի այս գիրքը ոչ փոքր նաճարանի վէպերուն կը նմանի (որոնք հիմնուած են մօրմէն լուրջ պատմութիւններ վրայ), ոչ ալ Փիթըր Պալաքեանի յուշագրութեան: Գեղարուեստական գրականութիւն է, պատում թերեւ, որովհետեւ չամբողջացներ վէպի կամ պատմութեան պայմանները:

Միլըրին Ահարոնեան Մարգոմ (Ահարոնեանը մօրը մականունն է, իսկ Մարգոմը՝ ամերիկացի հօրը) Սաուտի Արաբիա ծնած եւ ԱՄՆ հասակ նետած գրող մըն է, որուն առաջին գիրքն է ասիկա, առաջինը եռահատորի մը, որուն երկրորդը արդէն լոյս տեսած է «Երազկոտ տղան» (The daydreaming boy)²¹ խորագրով, իսկ երրորդը մամուլի տակ է:

«Երկինքէն երեք խնձոր ինկաւ» ձօնը «նէշէին եւ տէտէին» է, անոնց, որոնք ապրած են արհաւիրքին ձեռք, բայց նաեւ տեսած «նորից» եկող «անմահ» դարուն»²²:

Պարագիւրը քանի մը յղումներ ունի. այս խօսքը գրեթէ բոլոր հայկական հէքեթներուն աւարտը կը նշէ՝ «Երկինքէն երեք խնձոր ինկաւ, մէկը ըսողին, մէկը լսողին, մէկն ալ այս հէքեթը սուտ է ըսողին»: Թէեւ խօսքին ամբողջութիւնը չէ յիշուած, բայց մեզի, Հայերուն համար շատ յատկ է, թէ «սուտ է ըսողին» յղումը այստեղ ուր կամ որո՞ւ կ'երթայ: Գիրքին տարածքին կը հանդիպին «տարածայնութիւն, յերիւրանք» (rumour) բառին. արդէն ամէնէն առաջին հատուածը ա՛յդ ունի որպէս խորագիր՝ «այս է պատմութիւնը, զոր յերիւրանքը կը դիմէ»: Այս «յերիւրանք» որոշ հեղինակներ մը օգտագործուած է, ակնարկելով թերեւս յամառութեան, հայկական Ջարդերը «յերիւրանք» նկատելու, երբ աշխարհի մեծ պետութիւններուն արիւններն իսկ այդ Ջարդերը հաստատող մեծ թիւով փաստաթուղթեր կը պարունակեն:

Պարագիւրի տարբեր գիրքով գրուած ինկաւ բառը ուշադրութիւն կը գրաւէ եւ առնչութիւններ կը յուշէ՝ ինկան, հեղինակուհիին երեք մօրեղբայրները, անոնք, ամբողջ ժողովուրդը մը:

Միւսն է Մի Բիմէն մեջբերումով հեղինակուհին իր տեղը կը ճշդէ պատմութեան առջեւ, անիչ ներս մտնելէ առաջ՝ «Տեսած ըլլալ, բայց ժառանգել»:

Գիրքը մանր, բերման մէկ էջի չափ կարճ պատմութիւն ամբողջութիւն մըն է: Այդ պատմութիւնը դիտանկիւնը ոչ միայն տառնապ եւ ցաւ կը պատճառէ, այլ գիրքին կու տայ զեղարուեստական իր առաջին յատկանիւրը: Պատմութիւնը գրուած են կերպարներուն ներշնչանքով, անոնց ձայնով, անոնց դիտանկիւնէն: Այսինքն Ջարդը գրուած է կատարումի պահուն իսկ, զայն ապրող կերպարներուն ընդմէջէն, խորունկ, ոսկորին հասնող երեւակայութեամբ, որ պատումը վաւերականօրէն իրաւ կ'ընծայէ, այնպիսի լեզուով մը, որ միաժամանակ բիրտ է եւ բանաստեղծական:

Տարբեր կերպարներու ներաշխարհը էջին վրայ կ'ուրուազծուի ոչ թէ անթափառակցութեան հոսքի խաղաղ քառուով, այլ կարճ, խիտ ու խիտ նախադասութիւններով, որոնք կը մատնեն սարսափին տիրապետութիւնը միտքին վրայ:

Անմոռանալի, կենսերին մայցեալ օրերը ընթերցողին հետ ապրող կերպարներ են Մարգիւրը, Մարիան, Անահիւ-Ֆաթման, Ժանարամը, նոյնիսկ Պարագիւրի չունեցող:

Մարգիւրը զարգացած երիտասարդ մըն է, որուն մայրը զինք աղկայ հագուստ-

ներով ծալած եւ պահած է տան ձեղույնը, ուր կամաց-կամաց հաւասարակշռութիւնը կը կորսնցնէ, «քերթուածներ» կը սկսի գրել, եւ ինքզինք կ'ըզնայի գրեթէ կը հռչակէ (writer of the caca poems). Ինչպէս օրինակ «Սաղմոս 151»-ի մէջ:

Մարիան, զոր ջարդի օրերուն Մուսթաֆային կ'ընկալէ, բայց յետոյ պերճադիւ կը դառնայ, երբ կը լսէ զինուորացի Մուսթաֆային մահը, կ'ողբայ իր կեանքն ու ինքզինք:

«Մուսթաֆան ա՛լ պիտի չվերադառնայ պատերազմէն. հապա ո՞վ պիտի գայ զիս սպաննէ...»:

«Պարագիւրի պատմութիւնը ըստ տեղի չունեցող յանկերգին» բաժինը գրուած է սահմոկեցուցիչ պարզութեամբ եւ անտարբերութեամբ: Պարագիւրը, որ խորքէն 8-9 ըմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող Բաղամէն գիւղն է, եւ որ երբեմն Պրոքընէն որպէս յիշուած է, այստեղ փոքր տոնապիտութեամբ մը կը միացնէ պոքմա - աւերել թրքերէն բառ, չէն հայերէն բառին, նշելով հակադրութիւնը, կամ ուղիւով յուշել ի սկզբանէ աւերուած իմաստը, որ կրնայ նաեւ վերաբերել ի սկզբանէ աւերումի ծրագրութիւն:

Թուրքի կերպարը կը գտնենք Թուրքի մը միամիտ խոհերուն մէջ, «Un bon gardarme» հատուածին մէջ. այստեղ չեն անշուշտ Յ. Օշականի խորունկ վերլուծումն ու պատմական յղումները, բայց գրութեան պարզութիւնը ինք այնքան ազդեցիկ է, որ կրակով կարծես կը տաղէ այդ կերպարը ընթերցողին միտքին մէջ: Այս հատուածը, Մարգիւրի նուիրուած հատուածներուն հետ, թերեւս գիրքին ամէնէն աւելի ճնշող բաժիններն են: Թուրք Ժանարամային նկարագրութիւնը կու գայ ներքէն, իր մեղախօսութեան ընդմէջէն, պարզ, նոյնիսկ պարզունակ բայց եւ անմարդկային մտորումներով: Յատուած է, որ թրքութիւնը սերունդէ սերունդ կենսաձեւով փոխանցուած վիճակ մըն է, որ այդ ժողովուրդին անգամները ի վերջոյ կը հասնէ ուրիշ չարաբար եւ արեւն հեղումը վայելելու հիւանդագին հաճոյքին: Ասոր գիտակցութեան ամբողջական չգոյութիւնը կը չեղտէ ահաւորութիւնը կացութեան:

Միւս կողմէ՝ Մարգիւր Հայու յատկանիւրը իր մէջ ամփոփող կերպար մըն է իր ընկերասիրութեամբ, մշակուած միտքով եւ արուեստի հանդէպ ունեցած սիրով:

Մարգոմի այս գիրքը խորապէս գեղարվեստական է. այնտեղ չեղար գրուած է ոչ թէ պատմութեան, որ խորքին մէջ արդէն ծանօթ է, այլ պատմութիւն ձեւին, օգտագործուած լեզուին եւ վիճակներու խորացումին վրայ: Այլ խօսքով՝ Մարգոմի համար առաջնահերթը կարծէք Ջարդը բառով ըսելու, Ջարդին բառային համազօրը գտնելու փորձն է:

Մ. Ե.

1) Էսկաթ Հիլզընրաթ, «Վերջին մըրֆին հէփաթը», 1993 Նրետան, «Կայրի» հրատարակչութիւն, քարգմանութիւնը Լիլի Տէր Միքայէլ:

2) The armenian-american writer Nona Balakian, New York, 1958.

3) Նոյն տեղը, էջ 5:

4) Լոբա Գալփաքեան, Ararat vol. XLV N° 177 Winter 2004 Anahid awards issue, էջ 17:

5) Նոյն տեղը, էջ 18:

6) Նոյն տեղը, էջ 33:

7) «Will they remember?» Paul Ignatius, Ararat, N° 3 Summer 2002, էջ 35:

8) Նոյն տեղը, էջ 37:

9) Նոյն տեղը:

10) «three apples fell from heaven», Micheline Aharonian Marcom, Riverhead Books, New York, 2001 hardcover. 264 p. Մեր յղումները 2002ին հրատարակուած քրեակազմ օրինակէն են:

11) «The daydreaming boy», Micheline Aharonian Marcom, Riverhead Books, New York, 2004.

Ա. Ալիքեան ներկայ քերթուածը զրկած է յատուկ "Յառաջ"ին մէջ տըպ-ւելու համար : Որպէսզի ընթերցողը "Թափանցէ" անոր ենթահողին, անտեղի չէ ընկերակցող նամակէն քանի մը հատուած մէջըներել . "Ղրկածս Թանկագին է ինծի համար յամէն իմաստով : Ներգաղթելէն առաջ մնաք բարոյս է Աղբալ-եանին : Հոն ամէն մանրամասնութիւն տեղը-տեղ է : ... Երբ ներգաղթելու թուղթս առի, անմիջապէս յայտնեցի իրեն : Խնդրեց , որ երկու օրէն անպայ-ման իրեն այցի երթամ : Պայմանաւորուեցանք : Հիանալի կը յիշեմ , 1947 Յու-լիս 14ին էր : Կ'ապրէր Ճեմարանի Հին շէնքին դիմացը : Գացի եւ գինք դտայ քարիւղի օճախին առջեւ , ձիթախիւղով արմաւ կը տապկէր : Առաջ ալ , անգամ մը տեսած էի գինք նոյն դործով զբաղած , երբ տիկին Գոհարը զրկեց զիս , որ դասի կանչեմ Աղբալեանը : Ուշացած կամ մոռցած էր , որ դաս ունի : Հրա-ժեշտի օրը օճախը մարեց , կիսեփ ձգելով արմաւը : Անկողինի վրայ նստաւ ,

ուր կը գրէր եւ երկար , յուզումով պատմեց ինծի իր կեանքին գիրքի ողիսա-կանը : Բնաւ աղքատ յուզուած չէի տեսած : Ինչ տը է : Մտածելով , թէ անօթի է , ոտքի ելայ : Անգամ մը եւս ըսաւ , թէ լաւ կ'ընեմ ներգաղթելով : Յետոյ ծրար մը տուաւ ինծի , որուն վրայ գրուած էր "Աւետիք Իսահակեանին" : Մէ-ջը հազուատցումներ էին իր հարազատներուն համար ի Հայաստան : Ողջերթ մաղթեց ինծի , համբուրելով : Անշուշտ ծրարը հասած օրս իսկ յանձնեցի Իսա-հակեանի : Այս յանձնելն ալ իր պատմութիւնն ունի : Ինչ որ է : Կարծեմ ամիս մը ետքը նոյն Իսահակեանը , որ մէկուն հետ էր փողոցը , մօտեցաւ ինծի ու ականջիս , շատ կամաց , դուժեց Աղբալեանին մահը... Իմ այս վերջին հան-գիպումէն ներշնչուած է քերթուածս եւ ատոր համար ալ Թանկ է սրտիս : Միշտ ուզած եմ գրել այս մասին : Հայաստան չէի կրնար , հերս կ'անիծէին ու կը թաղէին : Այս քանի մը օրը Աղբալեանը յուշեց զայն ինծի" :

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Գ Ր Ի Զ Ը

Նիկոլ Աղբալեանի ստուերին

Կարծես քէ քիչ ըլլային ներքուստ խուժող կանչ ու կոծ ,
Ահա զեղումն ալ արեան ուղեղիս մէջ այն պահուն ,
Երբ դեռ ծայրն եմ ծրարոց :
Ի գո՛ւր առի անիծեալ բեռն այս իմ փուլ ուսերումս .
Հիմա հարկ է՝ դողդողամ վայրկեաններուս իսկ վրան ,
Ինչպէս ձեռքի ափերով կը պահեմ բոցն հովուն դէմ :
Արդեմ կէս դար է , որ այս մատեանն իբրեւ քաւարան
Կը քաշէիս ամէնուր :

Ան հե՛տս էր միշտ , երբ դժխեմ

Դէպքերն անոր գոյացման համար շրջող քերթերուն
Չէին հասած տակաւին ,

Տերեւաքափը յուշող շշուզներու պէս դեղին ,

Երբ կ'երթայի կնոջ պէս օրինական գրկած գայն

Սուլամիթեան մտերմիկ ժամապրութեան եւ ապա

Կոչումներու զանգան ,

Երբ դեռ չէին խնուած քառուղի , դար ու նամբայ ,

Երբ որ մարմնով եւ ծիւրեալ չէի այսպէս , մոռնով՝ կոնդ ,

Եւ կ'ըզայի գիտութեանց խիզախել լեռն ապալեր ,

Որոհալով միշտ բզգուն խորիսխի պէս Օկիւսք փոնք

Եւ Նիկոլայ Մատ , քանզի ինծի այնժամ կը քուէր ,

Թէ անոնք եմ , լոկ անո՛նք

Իմաստութեան ամենայն "ուստն ու զիարդն" անողոք :

Ես չմոռցայ՝ գայն , նոյնիսկ երբ արեգակն յանկարծեցն

Մոռցաւ երկիրը տակաւն սունգանքին մէջ մահուան ,

Իսկ երբ շողաց վերստին , յիշեց նաեւ մե՛ր ածուն

Արդարութեան բիրին պէս՝ լոկ մէկ քթիք , մէ՛կ վայրկեան :

Յետոյ՝ դարձեալ խաւարում ,
Դարձեալ տղմուտ փուլում ամէն մոյթ ու խոյակի
Եւ մոլեգնում գեմքերու
Կոյր մթուքեան ու անձկուտ սպասման մէջ բանտային ,
Ուր քուեցաւ , քէ իմ մէջ գոյգ էակներ գոյակից
Ջրածգորէն աւելի՝ սեղմուեցան իրարու ,
Երբ որ փողեր շառաչմամբ ուղղուեցան ի՛մ ալ սրտին :

Այնուհետեւ՝ մտովի "մնա՛ք բարեա՛ւ" սիրելեաց ,
Իսկ "քշնա՛րի" հօր գաւակ մնաչուս . "Տոկա , խելո՛ք կաց..." :

Եւ սկսաւ ձիւն-ձմրան մէջէն կածան մ'անսպառ ,
Որուն հասկէտը վերջին դարձան խուցն այս , մահիւն այս ,
Ուր ծունկերուս վրայ խոնջ կը չափչփեմ բուն ու բառ ,
Կարծես հողմեր որսալով ու լեցնելով ծակ կարաս :
Արդարեւ խէք կասկածն է , որ կը մրկէ , կը ցաւ
Տարահալած իմ հոգին ,
Թէ փախնէփախ հողապրած իմ գիրով այս հազի՛ւ թէ
Խառնուիմ ես մեր Բանի սպասաւոր փաղանգին...

Ժամն է արդէն , որ բրդուն դնեմ բերանըս : Ունիմ
Բուռ մը արմա... Ինչպէս միշտ , ձիւնափողով տապկեմ գայն...
Բայց դրան զանգն է ահա... Գիտե՛մ , գիտե՛մ , սա՛նն է իմ :
Եկաւ երաժեշտ տալու ինձ : Կը ներգաղթէ Հայաստան :
Ելլեմ , բարի երբ մաղթեմ ու երանի՛ տա՛մ իրեն...

Սակայն ինչո՞ւ սա անտէր , սա գլացած աչքերէն

Արտասուքի կաթիլներ ինկան եջիս վրայ բաց :

— Ահ , կարօտի , կարօտի՛ քաց եմ աչքերը , Աստուա՛ծ...

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱԼԻՔԵԱՆ

Միայն Դուք եք, լեզուով արտայայտվելիս :

“ԱԽԹԱՄԱՐ”

Մեկնելով Թումանյանի Հանրաձայնության առաջադեմ, Ս. Գաբումանով ստեղծած է "Սխթամար" խմբագրային ուժեղ պոեման։ Ինչպես միշտ, հոս ալ նուազախումբը կ'արթթամ է, յաճախ պայլթուցիկ, լմանանորի եւրոպական տիպի դասաթայլերի հանգոյցներու վրայ։ Երկու թիւերը անդամ երբ Հայաստանի երգապատումն ենթը կ'ընդհատուին եւ նուազախումբը քնադիրը կը Հարստանյա լուսաթափան պարզութեամբ (կըպիօգո, սիւրիքօգո շնորհիւ փայտանի փողայիններու փայլուն, հեղաձայն երկայլութեան։

Կարճ նախերգանքէն ետք, երգչախումբը կը սկսի հիւսել իր երգապատումը աշխինքն, ամէն գիշեր դադապողով Վանաձովը կտրող տղուն՝ արկածախնդրութիւնը, հայափայ եւ հայաշունչ, լայնանիւթ թեմաշով: Յանկարծ անա ուրիշ անպատեղի ընդատումով մը. այս անգամ երգաթելը ընդհատողները պատ-թէշոնքներն են, "նա կուռով է կատարել", կարծես ուտալ կ'ուզեն սիրահար տղու բազուկներուն, դոնք պիտի կարեն "անհրաժայէտացող ծովը: Երաժշտականօրէն, գեղիցի եւ յաջող զարգացում մըն է ծովախաւար արիւնի կանգնած "սեւ-սեւ" ըստւերին (սիրահարը) եւ անոր յաջորդող "կատակածաւո՞ր լուռ գիշեր"է դասոյթին ըը (երաժշտական ֆրազ), իրենց խորհրդաւոր եւ խուսերդային (ֆիլիէ) արձաղանգներով: Այսպէս, օպուռայի ընթրմենանուգին յանկարծ կ'ը հակադրուի "Ո՞ր է ջահել էն խիզախը...". ան ժայթքէ պատի հոսովու թոքերէն (փալանո), դատապարտող եւ անիբերդարորուն կը յաջորդեն, տղոց ցատումը ("մեր թամարին համբուրում / Ինչի՞ տե՛ք է մեզ զնու՞") եղերական շէտերերով, սկը մարի թամարի ձեռքերով վառու ջահը... Հոս կը լսուին իտալարին մէջ ողնկորոյս տղուն մահաշունչ "Ա՛խ թամար...":¹⁾ Ետերը: Կտորին իրապէս եղերացայտ պատկերը պատեղ է գետեղուս (իմքէլփիսո) զիւ ձայներու "Ա՛...": վրայ, ու կը յանգի զանգերու մահազոյղ ղոցանջին:

Կտորը գրուած է 1968ին, տպուած Ն
Երփ՝ 1998ին: Այս քանթաթը արժանի
կենդանի կատարողութեամբ, թեքեա ն
ւաղաղօր ղ բեմայարդարումներով:

"ՍԻՐՈՅ ՅՈՒՇԵՐ"
(2 CD, 2005)

Տիկին Ս. Գարամանուկի կենսագրությունն, կ'իմանանք որ ան Հեղինակն է Հ. Բրիւրի մօտ մեներգնհրու՝ դաշնակի ը կերակցութեամբ: Հայաստանն դուր Գարամանուկ կը ներկայանայ ամէնէն բազում յօրինողը: Այս երկու խոստացիներուն վրայ արձանագրուած են 22-31 (եւ 27 (II) երգեր՝ մեկնաբանուած իւր երգիչ-երգչուհիներու կողմէ (Երեսմեկ Բրիւրին դաշնակով կ'ընկերակցի, բարձրահասակարժուութեամբ, այս խոստացիները թողարկող եւ արտադրող Շահ Արծրունի (Նիւ Երբ):

Այս մենեբզները "Ռոմանս" անունով
ցինք տրուած լլլալով որ անոնք կը հ
մապատասխանեն արեւմտեան վիպ
պաշտ (դասականացած) սիրային-քո
երգական այն երգերուն, որոնք ընդհ
նուր առամամը կ'արտայայտեն մարդ
հատի ներաշխարհը։ Ռոմանսները
ռուքուած են զեղարուեստական նո
քերթուածներու վրայ (վախ՛վզներու պ
րապային "միայն "Ա"...) տառի վրա
յուզում, սէր կամ ցասուն ու նուիրա
զգացումներ զեղերգով։ Հայկական
մասը հաւանաբար ծնաւ այն օրը
Ար. Շահմուռտեան անմահացող
կատարումով Գ. Երանեանի "Հայաստ
ն", բաղմած յնութեամբ եւ ներգաշ
կումով Կոմիտասի։

Գարամանուկի ընտրած թերթուման
կըն ներկայացնեն, համայնապատկեր
հայ թերթողութեան եւ, հետեւաբար, -
հոգեմտաշխարհին: Քերթումած - բնա
րը, միաձուլուած երգ - մեղեդիկին, ըն
թացկոյնութիւն մեկնին - նուազակից զ

նախկին, Կը կազմէ գեղարուեստագիտական
ամբողջութիւն մը իր լրիւ զգացական եւ
մտաւորական էնթազմաւարգով եւ ան-
տեսանէիլ ու անչափելի իւրաքանչիւր տա-
րածքներով: Կը խորհինք թէ Հայկական
Ռումանի գեղարուեստական ձեւաւորման
եւ ստեղծարարական նրբութիւններուն
խսկական հիմնադրեր պէտք է ընդունիլ
Ռումանոս Միլիքեանը (ան մահացած է
Կոմիտասի մեռած տարին, 1935ին):

Դժուար է այս յիսուն է աւելի մենեք-
ներուն ընդհանուր բնորոշում տալ. կա-
րելի է միայն ըսել որ Ս. Գարամանով
գործած է կատարեալ ազատութեամբ
ըլլայ բնադիրներու լիադուլիեան, լլլա-
նրաժշտական ձեւայարտոյններու ընտ-
րութեան, լլլայ գեղադիրական լեզու-
նապարտական ընտրութեանց մէջ: Մ'ար-
դու ներշնչարարի մնայուն բնադիրները
լմա՝ մեր զգացական եւ խոհափիլիսոփա-
յական աշխարհը, կենարար երեւոյթնե-
րու մասին մեր խոլումները՝ մաս, սէր
նուիրում, երջանկութիւն, կարելի
գտնել սոյն ըբրթուածներուն մէջ, որոնք
ահա, երգաւորութեամբ, ունեցած են ի-
րենց անշուշտիւնը, բանադարեանական, ձայ-
նատիգերակալն երգաարարածք:

Ահա մենքդեմքու առաջին փուլն՝ մը
առաջին տասը: Այդեհտան լիակատար
Հոն կարելի է գտնել ուրախ երգն ալ, օ
բօրօրինն ալ, հալածհիւնն ալ, շուման
եան ոճ բիւրողն ալ (կ'ուզէիք որ Ռ. Տէս
նոյլ քերթուածին վրա՞յ ալ հայկակա
մօթիֆներ կամ զբերած ողբերգորէք)
Հիդիսիակ այս ստուար փուլնը կը բանա
ի՛ր քերթուածով եւ ի՛ր երգ-երածչտու
թեամբ:

...Սիրտս սրտիմ գամած՝ եարս
կու գայ ինձ (I/1)

Գարամամանուկ կը հաւատայ իր ներշնչումին. ընդողներ չի փնտռեր՝ ոչ մէկէլ կապկելու ոչ ալ ուրիշի մը հետեւելու համար։ Իր միակ ուղեցոյցերը բնագլխի ու անող ոգին են։ Եթէ երգահիւօրը հաւանականման է, ինչպէս Ա. Իսահանի՝ "Ես որ մեռնեմ" ի երաժշտութիւն (1/4), ինչէլ լաւ. եթէ իրմա Սէճմեանը՝ "Ինչ աղուոր է" (1/3) սիրոյ երգը շահայտուի չի հնչեր, ինչէլ փոյթ. հեղինակը ներշնչուած է քերթուածին համամարդկային տարածքէն. նոյնպէս, Կարպիս Ճանճիկեանի (1920 - 1946) "Իր կուրծք վերջին (1/6) զրուիթեան հողը զմայլ տեղերէն արբեցած, որոնք Դուռն են - Մեծարեց - Զարիֆեան քերթողական առանցքէն կ'անցնին, հեղինակը զեղբերի, վարժ լուրդողի նման, ծայրն լուրմներու (մոտիլալիս) յորճանքն ու թալիդներէն պոճին հօթը հատուակները մէկ ամողորմութեան վերածած։

Կարինի հեռուն / ճանաչողքը լռյսին
 օրը կ'արինի (...
 Կը հատնի հոգին / կարիլ մը
 դառնութեամբ / որպէս իրիկուն մը
 մեղսի

Տերխին Գաբամանուկ շատ կը սիրէ տա-
ւիդացնել դաշնակը. արբէժները ամէնու-
րեք կը ծածանին յաղթասպան՝ դրօշա-
ներու նման, ձայնակցելով երգին, որպէ-
ջ լիզէժ, ալիք կամ յորձանք, կամ ներքո-
անդիմադրելի, անշրջադարձելի արտո-
յա յառապաշտածէ։ Այլ անդապելի արբէ-
ները երբեմն պատճառ եղած են, որ մե-
զրկուիք լուռ շնչառութիւնէն, երաժշտ-
կան զայրուածութեան ընձեռած խո-
հուրդէն. ճիշդէ, որ Չայքովսքին կը
Ռոսինին երբեմն տեղի տուած են շ-
ռափօսութեան, սակայն, ինչո՞ւ չընկա-
նան Հիւլիօ Ռոզֆը, էրեք Սաթին, Է-
նաւանք Անթոն Վեպեկոն եւ ... Աւ-
Տէրաշեքեան։ Սխալ ձատկցուել չեմ
զեր. Ս. Գաբամանուկ զիտէ, լա՛ւ զի-
երաժշտական, լուծիւններու արժէքն
զաղանիքը։ Պ. Դուբեանի "Առ Կոյսն" կը
զը փաստերէն մէկն է այդ զիտութեան
հոն, դաշնակի ամենազուսպ արբէժն
հեռաւոր արձագանքներ են միայն, դէ-
հողը սահող "սեմ ձակաւ"ից ու
խմորուող խոհերուն. հոն կը շնջո-
ղէպել յաւիտենական լուծիւնը շտապ
հետզհետէ մարող հողիին վերջին ց-
բերը. հոն Գաբամանուկ յաջողած
անձեմ մշտադարձ ցայտաղբւրներէն մի-
իւր երաժշտամտածողութեան եւ յա-
կն ներկիւնութեան։ Սյա օրինակ մի-
ջէ. Չարիֆեանի "պոլլալէ յաջող" հիւ-

(I/10) կամ վարդապետի "Լուկ Լուսին, ո՞ւր կ'երթաս"ը (I/11), նաև Մեծարենյի "Հեշտագին գիշերներ" (I/12) քերթըրած-երգերը կը խալտան մենիկ պահե-րու նուիրուած կանացի ներշնչանքով գողտրիկ, խորհրդաւոր, գաղտնի, քըն-քուշորէն թրթռուն: Ահա մեր "մեծ"երէն-երէքը, որոնց գրիշը հմտօրէն երգաւոր-տաղով կրկնապէս գեղարուեստականա-ցած է:

Մենեդժերներու յաջորդէ փոփոխելու ունիլ զի մը տարբեր երեւոյթ: Հոն կան քերթըւածներ որոնք, ի՞նչպէս բան, այնքան ալ երգային չեն կամ չունին երգաչափութիւնը: Բնական է, երբ երգած տառնորդութիւնը դասակարգէ: Այս քերթ մը յաղորդէ ու տարբերակ միտք ինծի յուշողը Գարամանուկի երաժշտութեան աւելի քանի մը քերթուածներու ինքնութիւնն է: «Սկսիլ սկսիլ, լաւատեսութեամբ սկսիլ եւ վերսկսիլ» (Հատմէճեան, I/18), «Թաց բիբերէ՛դ դուրող չի՛թերն այդ վայելջ / բամփփին դեռ Հին չպարէն այն դրացի...» (Եղիշէ Արք. Դուրեան, I/15), կամ՝ երկարապատում «Սիրտերու Համերգ / Կանայի Հարսնիք/Ձուրն է վերածուած/Գինի է ամեղ» (Պ. Վաղարշ, 1927-1998 I/14) տողերը՝ ներշնչելիք շատ բան չունին երաժշտին (Թերեզեա Գովգուէք բուն կամ ելիկաքմիկի ձեւի երաժշտայարգարում մը աւելի յարմարէր ասոնց): Պարանկանութեան արգասիքը եղող այս տողերը կրնան թրթրագոյնել յուզումի լարերը, կամ կրնան՝ երկուք ալ զգայուն եւ հաղորդակիւն դառնալ: Հաւանաբար Այո՛, Հոն գրուած խօսքերը մտածել կրտան, խորհրդածութեան կը մղեն մենակամած, բայց «Սիրոյ յուշեր» ու ընտանիքին մաս կրնան կազմել, կրնան՝ «յուշ»-ի վերածուիլ եւ երգ կրել ու մեզ հասցնել: Կր կասածիմ:

Վերադառնանք հոն ուր երդե եւ բանաստեղծութիւն, շունչ եւ հոգի, գիր ու նշանադ կրնան նոյնանալ եւ "հոգեւոյն կիրակի" եւ տօն մատուցանել թէ՛ լսողին եւ ընդունին, թէ՛ գրողին եւ երգողին, օրինակ՝ Զարիֆեանի "Քանի կ'անձն յամարմոյն / Ժպտին աչքիս վարդ կ'ըլլա" (I/16), Սիրվարդ Կիւլպէնկեանի (1913-2003) "Այգուն զամ քեզ, արեւ բերեմ Արփի շողով լուսանաւ / Սիրոյ քերկր բարեւ բերեմ / Բոցէ թեւեր ունենաւ" ("Նամակ", I/19), կամ Կապուտիկեանի "..." Դու՝ դեռ աչքերից չընկած արցունք" (I/20)։ Այս երեք բանաստեղծութիւններ ալ խորապէս անդրուած են Տիկին Գարսեմաւու կողմէ։ Հոն կը լսենք քերթուած ին հարազատ թարգմանը եղող երգը կը թրթուրէ երգերուն ներմուծուած հասկանալի երամբով եւ չեղտերով. անմիջապէս մե՛րը կ'ընենք քիչ առաջ մեզի անծանօթ այս ստղերը։ Օրինակ՝ Ս. Կիւլպէնկեանի "Նամակ"ը ճոխ եւ խիտ եզրատողեր ունի, որոնք վարկային են, ինչպէս հեղինակին գրեթէ բոլոր ուղեւորները, շողջողուն են կամ սրտաւթովի, ինչպէս քերթուածին անպարճոյժ ան սողըրը, "Սէյր սրտիս մխուած դանակ Շուրջ վէրքիս դեղ է, ջան"։ Այսպէս ժողովրդական ըսելակերպով եւ անհատակ լուռ, գլացողմբ միաճուլուած են նոր քերթուածին մէջ եւ կը վայելեն միեւնոսանկալանդ, բարբախուն եւ հայարոյր երգայծեր։

Տիկին Ս. Գարամանուկ, մերձապե-
տեն զեղեցիկ առիթը քիչ մը իմացակ-
ալիմուք, զուրաթախոհական երգամ-
թերք ներմուծելու իր սողերուն մէ-
կեր խօսքերուն հեղինակը Ձահարառն է
մանրագրերի մասնաճիւղի խումբը (1/22 -
31) կը վերաբերի "երկնքաբանութեան
Ձահարառ իր կէս զաւեշտական համ-
կարճապոյն սողերուն տակ կը ծած-
քաղցրաբոյր, շղարչալին, թախանց-
քնարականութիւն մը ուր յատուկ է իր-
եւ շատ սիրելի աշաքանի մը սողերը

Բանաստեղծին հետ լրիսին
 ճառարայ կ'ելլենք երգե-
 ինքը կ'երգե - մենք երգելու պես
 կ'ընենք (I/)

Կա՞մ՝

Փեյրքուած մը գրուած/Իրրես գրչածս
Երկինքի կապոյտը իրրես մագաղաթ-
Հոն/Իսկոն Եւ (1/5)

Երկրի մեջ ի վեր խորսխած /
Զարաննի աստղ մը և

Երեւ Բիւիւն տարի Է / Երկրագունտին
կը ճայի / Ու կը մարի ինդպէն (I/24)

Գարամանոսովի մանրակրկիտ ձայնա-
շարը, խիստ վանկային (բացի մէկ տեղ
"կ'երարգեմ"ի վերջին վանկի մէկըման-
րը), միշտ արբէժային ձեւերուն վտա-
ւած (բացի 3 հատն), յերեքայաձորը՝ խե-
լօք՝՝ ձայնանիւրով միշտ պարարտ, ա-
տով ալ քիչ մը ծանրացած նախադասու-
թիւնները, արդեօք հարց կու տանք, կը
թարմարին այս նուրբ գուպ, անաղմուկ
թեթեւահոգի գրեթէ անչօչալիքի մէջ
տրամաթիկ պաթոսայն հոգեկիմախե-
րէն (որքա՛ն տարածուած մեր օտաւ...
վարկաօրէն խուսալիդ տողերուն։ Կ'
մտածենք տիկ։ Գարամանոսովին թեւադ-
րել երկրորդ տարբերակի մը մասին մը
տածել Զահրատի այս խրալատուկ տ-
ղերուն վրայ՝ ո՞՞նք որ Եւլայ քիչ է
խաղային բռնք գաւշտալունէ, թեթե-
ւառանց դաշնակներու, գրեթէ առա-
մեղեղի կամ իրեքայաձորը ձայնանիւ-
րու (օրինակ՝ երգագրի մը որդեգրել ու
կարենայ՝ խեղալէն մարեցնել՝ տալ ու
կընդդիւր)։ "Ատուկ"ին սկիզբը (1/3)
դաշնակ երկար կլիսսանո մը ուն-
այդ ձեւը, թէեւ շատ ծանօթ, հիմն-
յիւէցնող միակ տող պէտք է նմար-
այս տասը պոէզոնիկ ,օղային, կապու-
ւուն անհոգ, անձայնօրէն պաթոս-
քերթուածներուն տրուած։ Զահրատ
տողերուն ու խօսքերուն ողեղէն, սրամ-
թեթեւասրտութեան մերձ աւելի թեթե-
ւահոգի երգ է հարկաւոր որ խօսքին հ-
ձեռք ձեռքը, սիրտ սրտի կարենայ
քակտելիօրէն կերտել իրարու ընդե-
ւած խօսք-երգ երկամիասնութիւն։

2005 թ. ապրիլի ունի, ուժանակներու և
 Էրուած Էրկրորդ խտասալիկ մը
 (II/1-27): Ընդհանուր առմամբ հոն
 վերադառնելու վերոնշեալ յատկանիշներ
 չափերը, արբէմները, հեղինակին սիր
 դարձուածքներն ու ոճերը, երբեմն քն
 բերգական, յաճախ արտայայտապա
 Պ. Դուրեանի երկու քերթուածներ
 զատ, որոնց մասին վերը թրտալով
 ցանք, կէս վերադառնելու Մատթ. Ջար
 եանը (II/12, 27, մանաւանդ իր ցնդ
 "Մի դպիք" (II/2, բանաստեղծութիւն
 խաղաղ ոճով մը երաժշտաւորուած
 կրկին ու կրկին Ա. Իսահակեանը
 փունջին գեղեցկագոյններէն (II/4 եւ
 Վ. Թէքէեանը, Կարպիս Ճանճիկեան
 Արմենուհի Թէքեան (1910-1992), Լ
 ներոյս Կոպէլեան (1912-2002), եւ մի
 չափեր: Վ. Թէքէեանի "Ես սիրեցի"
 գաւորուած է 40ական թուականներ
 Գ. Ալէմազի կողմէ: Այս խտասալի
 լաւագոյնները թերեւս Կ. Ճանճիկե
 "Օրէ օր" (II/17) եւ Վարդան Կոմիկե
 "Միերդ" (II/18) երգերն են, հար
 երգային զգալուն ատաղձով, ուր կ'
 ժշտութիւն են քերթուած զերկու
 բողոսական. Վ. Կոմիկեանի "Միեր

Սրտիդ մէջ հոսող արիւնը ըլլամ /
Գաղտնիք գողնամ

Եւ նոյն աւիւնով չաղախուած միւս
ղեիւր զգեցած են համապատասխան
գալիկ խորհրդապալատ, հեշտասիրա
թրթիւ :

Վերջապէս դատական Հնչարարակով
նինք երկու զուգերդեր (II/13, 14)
չալոյս Կոպէլեանի քառասորդերուն վր
անոնցմէ առաջինը առաւօտեան օր
ցայիւն մըն է արթննալու մօտ եղող մ
կիկին նուիրուած, իսկ յաջորդը՝ "Ին
խափուս", կանացի բմալքով օծուն
մըն է լուանի եւ անոր պատկերին հ
երկուքն ալ առինքնող են իրենց բնա
կան օրուս եւ քնոր սթրիմացիաներ

Այսպէսով կ'աւարտենք վերաբաշխ-
 փարամաւորակի երեք խտաստիկները
 Անոնք արգասիքն են հեղինակին ան-
 կանդ երեւակայութեան բազմաձիւր
 տայայտաճեւերու ճոխութեան, կան-
 յորդառատ, բարախուն, բազմաշերտ
 տեղծադրածական բներգերու ինքնա-
 շարահիւստակին, որուն անդամներն
 ըրեցւել վերաթեւորուած են հայ հի-
 նակներու անմոման քերթուածները
 մասնաւորի Արեւմտահայ աշխարհի
 ըրոնք ահա միտքը կը գործեն երգային
 ճրբագետն ներս՝ պոպոզալով երգաբ-
 յայտութեան երկնասլաց տարածքին
 ըայ յորպէս նորածին եւ անմարտ
 նեղ:

Q. I

Մ Փ Ի Ի Ռ Ք — Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Յ Ա Ր Ա Բ Ե Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Նամակ Գր. Պրյեսեանին

Պիտի փորձեմ ստորեւ համադրել տարբեր առիթներով այս ու այնտեղ յաճախ հապճեպօրէն, արած գրառումներս։ Նըման մի փորձ արել եմ արդէն այս տարի ապրիլեան դիտաժողովից (2002) անմիջապէս յետոյ՝ ջանալով յատկացնել տեղաւորութիւններս, նաեւ որոշ եզրայայտումներ անել։ Բայց վերանայելու կարիք կայ՝ թելադրուած մասնաւորապէս «Միտք եւ Արեւնայ»-ի մէջ տպագրուած ձեր յօդուածներէից, որոնց նիւթը «Միտք - Հայաստան յարաբերութիւններ» են։

Ինչն է այստեղ առաջին հերթին աչքի զարնողը։

Թերեւս տարբերակ այն երանգը, որ թուում է այսօր ունի «Միտք - Հայաստան յարաբերութիւններ» բանաձեւը, կազմարկ կոչուած ու իմաստաւորուած խորհրդային տարիներին։ Ինձ այնպէս է թուում, որ այդ երկանգամ յարաբերութեան թէ՛ անդամներն են փոխուել, թէ՛ ինքը յարաբերութիւնը, եւ այդ կազմարկը խանգարում է նոր իրադրութեան նորոյցում դիմադները նկատելու։ Այսօր Հայաստանը եւ Միտքը հեռու են երկրեւեռ ամբողջ լինելուց, որ էին դեռեւս մի քանի տարի առաջ։ Կարծում եմ, որ Հայաստանցիների վերջին տարիների զանգուածային արտադրութիւնը փոխել է ու կրողնակում է փոխել Միտքը։ Եւ այս փոփոխութիւնը այնպիսի վճռական հանգամանք կարող է ստանալ, եթէ տակաւին չի ստացել, որ մղի Միտքը դոյուլութեան նոր ոլորտ, հիմնուած նախկինից տարբեր սկզբունքի վրայ։ Թերեւս սընկալում եմ, բայց յոյս ունեմ, որ զոնէ Հայաստանի պարագային տպաւորութիւններս աւել հաւաստի են։

Հայաստանը այժմ երկդիմի կացութեան մէջ է՝ յայտնուելով իրերամբեր, հակամէտ հոլովոյթների յորձանուտում։

Կայսրութեան փլուզմամբ չէր միայն, որ սկսեցին յատկութիւն ստանալ Հայաստանի մինչ այդ գրեթէ չնկատուող պետական սահմանները։ Շրջափակման տարիների տեւական ճնշումը, սահմանների երկայնքով ընթացող մարտերը խակապէս իրական դարձրին այդ սահմանները։ Նրանք սկսեցին զանազանուել, առանձնանալ պատմական բազմաթիւ Հայաստանների բազմապիսի սահմաններից, դառնալ երբեմն դաժանօրէն արդիական, իսկական։ Ուրեմն՝ առաջին ընթացքը, որ ընդունուած է անուանել «ազգային պետութեան կայացում» ներառում է թանձրացնել սահմանների գոյացումը, սրունց արդիականացումը։ Սակայն այս հոլովոյթը սովորաբար զուտ զաղափարաբանական միջավայր է տեղափոխում, ուր մասնաւորապէս ծածկում կամ էլ մերժում է հակադիր ընթացքը։ Հայաստանի սահմանները այսօր թափանցիկ են ինչպէս երբեք։ Զանգուածային ներգաղթը եւ արտադրութիւն, արտադրայ աշխատանք փնտռողների, ձմեռներու կամ այլ նպատակով երկրից հեռացողների ու վերադարձողների անցուղաձգը աննախադէպ սաստկութեան է հասել։

(Ընդունուած է խօսել տխրահռչակ «ուղեղների արտահոսք» մասին։ Ահա

հրաշալի օրինակը նրա, թէ ինչպէս է ուրիշ տեղից անմեղօրէն փոխառնուած կազմարկ մոլորութեան մէջ գցում։ Ռուսաստանում լիովին արդարացուած դործածութիւն, ունեցող՝ Հայաստանում այն դառնում է հերթական դատարկ կազմարկ։ Այնքան խօսուեց «ուղեղների արտահոսք» մասին, որ բոլորը հաւատացին ուղեղների առկայութեամբ։ Այնինչ արտահոսքի ընդունակ ուղեղների քանակութեան առկայութիւնը ակնյայտ չափազանցութիւն էր։ Սա՛ ի միջի այլոց, փակուածների մէջ)։

Այս հանգամանքը հաշուի առնելով, դժուար թէ չափազանցութիւն լինի հայութիւնը որպէս անդրազգային հաւաքականութիւն դիտելը, ինչպէս այդ հայեացքը սահմանուած է Տիախրալի առաջին համարի նախաբանում Խ. Թէօօլեանի կողմից(*)։ Հայերի զանդուածային ջրջանութիւնը Միտքը - Հայաստան երկրեւեռ ամբողջին զգալիօրէն տարբեր կերպարանք է հաղորդում։

Կրկնե՛լ դարձեալ, որ մեր առջեւ ու մեր մէջ յայտնուել է Օտարը, Այլը, որ կասկածի տակ է առնում ի միջի այլոց հայ յղացքի միատարրութիւնը։ Այն մեղ երեւում է ուրիշ կենսաձեւերի ու քաղաքակրթութիւնների, ամենահասարակ թեքնաբանութեան տեսքով, որոնց հետ յարաբերութիւնները այլեւս միջնորդուած չեն Մոսկուայի կամ խորհրդային դադափարաբանութեամբ։ Սրանք մեզ յղում են առաւելապէս բազմապիսիւսեան ու այլատարրութեան, յուսում են կենտրոնախոյս, ամբողջի ու մէկի տիրապետութիւնից խուսափող միտումների հնարաւորութիւնը աւելի քան միասնութեան ու համախմբման կոչերի հաւաստիութիւնը։

Առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի այս երեւոյթի մի եզրը։ Հայի միատարրութիւնը խախտող ամենաազդեցիկ գործոնը, որ միաժամանակ ցանկանում է պահպանել այդ միատարրութիւնը, իշխանութիւնն է։ Որոհօրէն Հայաստանի դեկաւարութիւնը մի երեսով դարձած էր Մոսկուայի իշխանութեանը, իսկ միւսով՝ «ժողովրդի հետ էր»։ Այժմ իշխանութիւնը այնպէս ցայտունօրէն է բաժանում իշխողներին ու իշխուողներին որ ազգային ընդհանուր պատկանելիութիւնը այլեւս ի գործ է նրանց նախկին հայ ընդհանուր պիտակի տակ միաւորելու։ Եւ եթէ այսօր չարանակում են նախկին յանգով խօսել երազանքի, նպատակների եւ արժէքների մասին ու մոռանում են անդ-

րադառնալ իշխանութեան խնդրին, ապա պատճառը միայն իշխողների ամօթխածութիւնը չէ։ Ազդին ծառայելու ինքնին հասկանալի հրամայականը այսօր աւելի քան երբեք՝ խնդրական է դառնում։ Իշխանութիւնը երկիւղեղ է հայ յղացքը աննախադէպ ցայտնութեամբ, զրկել այն նախկին անմեղութիւնից։ Ահա այսպէս է որ մենք որ պիտի միաւորէր բոլոր Հայերիս, մինչ այժմ անձանօթ դադափարաբանական բեռնուածութիւն է ըստացւում։ Իշխանութեան շուքի տակ ա՛մէն բան նոր երանգ է առնում։

Այս խնդրի մի մասնաւոր դրսեւորումը կարելի է անուանել այսպէս. «Իշխանութիւն ու մտաւորականութիւն»։ Վերջին տասնամեակների հայ մտաւորականութիւնը, չնչին բացառութեամբ, անհրաժեշտաբար եղել է պետական - կուսակցական կառոյցների մէջ ներգրաւուած եւ եղել այդ կառոյցներով մեծապէս որոշադրուած։ Այժմ վիճակը այլ է, խորհրդային ժամանակի նախկին մտաւորականների ընտրած ռազմավարութիւններից՝ տարբեր։ Թողնում եմ այս բարդ հարցը մի ուրիշ անգամի ու անցնում մտաւորականների այն փորձաթիւ խմբին - որ հետաքրքրում է ինձ առաջին հերթին, որ փորձում է փոխուել ու նոր կերպարանք ստանալ, աշխատում է մտաւորականի նոր կերպար կերտել, իրեն յանձնելով ժամանակի ջամիներին եւ «չէզոք» ասպարէզներում իր դիմացկունութիւնը, վերապրելու իր կարողութիւնը փորձարկելով։ Փնտրելով լինելութեան այլ եղանակ։ Պիտի յաջողի՞։ «Հայ մտաւորական» յղացքը ուրեմն՝ ի թիւս ուրիշ, նման միաձոյլ երկանգամների «հայ արուեստագէտ», «հայ ըրիտսոնեայ» եւն. . . անդրադարձի կարիք ունի, կասկածի տակ առնելով յղացքի բոլոր քաջածանօթ ու աւանդութեան նուիրաւործուած յատկանիւնները։ Թերեւս հարկ է պարզապէս բաժանել մտաւորականը հայի տիրապետութիւնից, որ թող կը տայ նաեւ խուսափել բոլորին նոյն պարունակի մէջ տեսնելու իշխանութեան «քաղաք» կամ քից։

Չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ Հայրենիք յղացքը կենտրոնական է եղել արեւելահայ իրականութեան համար՝ սկսած «Վէրք Հայաստանի»-ից։ Շատ հետաքրքրական կը լինէր գրել այդ դադափարի պատմութիւնը եւ հետեւել նրա փոփոխութիւնների ընթացքը։ Դժուար է չէ նկատել, օրինակ, որ Վահան Տէրեանի

Նայիրից եւ Եղիշ Զարեհի Անուշ Հայաստանը միանգամայն տարբեր յղացքներ են։ Երբ Տէրեանը գրում է. «Միթէ՞ վերջին պոէտն եմ ես, / Վերջին երգիչն իմ երկրի», ապա հարցը պէտք է, կարծում եմ, հասկանալ ուղղակիօրէն։ Իր բանաստեղծութեամբ Զարեհը հիմնում է Հայրենիքը, ճիշդ կը լինի ասել՝ պատկերում - պատկերացնում է, վերկայացնում է այն։ Սկսել էր հայրենիքի պատկերի ժառանգելը, Հայրենիքի ներկայութիւնը այլեւս անհրաժեշտ գործօնն էր ստեղծագործութեան, բայց եւ այդ ներ - կալութեան ամէնօրեայ հաստատումը, վերա - պատկեր - ստեղծող, ստեղծագործութեան ներկայ տպաւորումը։

Ուստի զարմանալի չէ, որ արդի արեւելահայ գրական լեզուն իր միջինացումով, հարթեցումով տեսքով, բայց պահպանելով իր հիմնական մասնայատկութիւնները՝ կենտրոնաձիգ մղումը եւ այլամերժութիւնը, ամբողջականի ու ամփոփի իր յաճախանքով դարձել է մերօրեայ լրագրային լեզու եւ պետական, իշխանութեան դառնալու ճանապարհին է։ Հնարաւոր է որ այսօրուայ հայկական պետականութիւնը իր կարելիութեամբ հասնի պարտական է այդ լեզուն։ Այս կարգալիւծակը «գրական լեզուն» ստանում է՝ պետական, լեզուն պաշտօնում փոխարինելով ռաբիւին։ Վերջինս, թրւում է, սերում է գլխաւոր լեզուից, որը կոչուել էր զաղուլում ու բանտում եւ իր զանգուածային կերպարանքը ստացել փողոցում, խմորներում - «Բաժակահաճոյի ժամը» - եւ այլոք։ Օրինախախտների ստեղծած լեզուն խորհրդային բանտիւրութեան օրինական դաւալն էր։ Յղիւրւած զաղութային խօսքը - ուսուցիչներ, ի հարկէ - Ս. Դովլատովի վկայութեամբ, Ֆիլիքական ուժին հաւատարմաբանութիւնն էր։ Ընդգծելով ճամբարային խօսքի հիմնաւորք աւանդութիւնը, անբեկանելի կամոնները, երկաթեայ կազմարարներն ու անթիւ սահմանափակումները՝ խօսում է նաեւ այդ լեզուն՝ «պանիշ պերճախօսութեան յանկարծահաս հրափառութեան» մասին։ Ինչեւէ, զանգուածային ռաբիւին բնորոշ է բառերի ծայրայեղօրէն սահմանափակ քանակութիւնը։ Ո՞տքը գրեթէ աւելորդ է, այնքան որ ամէն ինչ նախապէս հասկանալի է. «Հարց չկայ»։ Հասկանալի նշանակում է նախապէս դիտելով - մտածելով առհասարակ չի խրախուսում՝ «խորանա՛նք ախպեր» - և պահանջուող պատասխանը դրուել, ջոկել յայտնի - որ հարկ է իմանալ տարբերակների թիւից՝ «ջոկի՛ր, ախպեր»։ Անհասկանալին, անձանօթը մերժում է՝ «հասկացանք, ախպեր»։ Կատարելապէս անխափառ հաղորդակցութիւն, որտեղ ա՛մէն բան անվերապահօրէն հասկանալի է, դեռեւս չասուած՝ հասկանալի, ընդունւած կամ մերժուած։ Ո՞տքը յանգեցնում պայմանական նշանի։ Արդէն հիմնականը «ասում է»՝ կեցուածքով, ժեստով, ձայնի իւրայայտուել եւ յատկանշական եւրասիականում։ Բառը ծայրայեղօրէն յաղեցած է յարանշանակութիւններով, եթէ յիշենք զաղափարաբանութեան Ռ. Պարթի սահմանումը, որոնց հիմնական բովանդակութիւնը յաճախ այդ լեզուով խօսողների խմբին պատկանելութեան ազ-

(*) (Նօթ հրատ.) Նկատի ունի հանդէսի առաջին համարի «The Nation-state and Its Others: In Lieu of a Preface», Diaspora, A Journal of Transnational Studies, Volume 1, number 1, 1991, p. 3-7. Դիտել որ Բայադեան Սփիւնէն «հայութեան» տեղափոխումը մը կը կատարէ, երբ հայութիւնը կը մտածէ իրրեւ անդրազգային։ Թէօօլեանի առհասարակ սփիւնէները կը նկատէ «նշանակները անդրազգայնութեան»։ Ահա հիմնական գրառքը։ Diasporas are emblems of transnationalism because they embody the question of borders, which is at the heart of any adequate definition of Others of the nation-state,

Տ Ա Ր Ե Ր Ք Գ Ի Տ ՈՒ Թ Ե Ա Ն

Բ.

Երբ մեր գիւղի կայարանի ֆարսիին
Եզրայրս ու ես
ձեռքէն բռնած մայրիկիս
Ամառնային ոսկեկամար յասկաբոյր երկունքն ամէն օր
Կը սպասէիմք հայրս գործէն
Պոլսէն բերող կառախումբի ժամանման,
Տեսա՛յ տեսակ հասակ հասակ շոգեկառքեր
առհասարակ բեռնատար
Ազգարարիչ սուր սուլիւնով տեսական
Մեծաշատաչ դրոշմաւոր մեր առջեւէն կ'անցնէին -
Մինչ մեր աչքերն կ'ծու ծուխէն կը գոցուէին խոզտած
Մեր ռաւերն ալ վախէն ետ ետ կը մղուէին ակամայ՝
Տարօրինակ բան մը կ'ըլլար նոյն պահուն -
Հագիւ քէ
Վայրաշարժը մեր առջեւէն ֆանի մը ֆայլ հեռացած
կը տարբերէր սուլիչին ձայնը հատու...
Ալ առաջոտան սոյլը չէր
սկանջ ծակող ցաւցնող,
Սակայն ոչ քէ տկարացած հեռացումի պատճառաւ
Այլ կարծես քէ կոտրած նկուց յանցաւոր
ձայնանիշը շեղած ինկած արուած
Որ քիչ առ քիչ
Կը կորսուէր անիւներու երկաթաւունջ յանկերգիւ հետ խուսափուկ
ժամանակի վազքին մրցողը
ամէնուն պէս անցաւոր...:

Աւելի վերջ երբ մենք դարձանք մեծ ֆաղափ բնակիչ
Ես պատանի
Մեր բարձրադիր պատշգամբէն կը դիտէի հիացիկ
Տողանցքն հանդարտ ու համաչափ ֆայլերով
գիւնդաւորական վարժարանի սաներուն՝
Փողերայտումն ու մեծաքանակ քմբուկն առած առաջնորդ
ֆան քէ յոխորտ դեր-գնդապետն հեծած ձի...
Ամէն ինչ լաւ գուարնալի հեշտաւոր էր

մընչեւ հասնիլն ուղղութեամբ մեր շէմֆի -
Քայլերն հնչեղ, ֆայլերգն անշեղ մեղեդիովն ռօքտոր
գոր կ'երգէի ես ալ անոնց հետեւորդ՝
Տակնուկրայ կ'ըլլար յանկարծ
հագիւ անցած մեր դռնէն -
Փողերն հարուլս՝ ձայնափոխ
Խմբերգն ամբողջ շեղաձայն
Թմբուկի զարկն ու ֆայլափոխն անտանելի կաղն ի կաղ...:

Տարիներ վերջ
Մեր դպրոցի փորձանաւոր տասներորդ
դասարանէն սորվեցանք
Տարազը բարդ ձայնալիքի տարածման
եւ շարժումի արագութեան՝ ըստ մեր դիրքին անփոփոխ...
Ուրեմն սա լուրջ օրէնք էր բնութեան
առնչուած ժամանակին, միջոցին՝
Երկու հիմերն համատարած գոյութեան...

Ալ ի՞նչպէս
Կրնայի ես գարմանալ
ըմբոստանալ բնավորի
Եթէ կանգնած արագավազ հոսանքի մը եզերքին
Կը տեսնէի եղափոխման տարբերումի ոգին ժպտուն, որ անփոյժ
ժամանակի աններեւոյժ երկվարին հեծած անսանձ հերարձակ
Կու գար կ'անցնէր անոր մէջէն, իմ մէջէս...:

Բնութեան ո՞ր կանոնին դէմ, ուժին դէմ
կըցեր եմք մենք դէմ դնել -
Աղանակի պէս շողշողուն ու տոկում
Մտածումը բացատրութիւն պիտի ըլլայ
Թէ յիշատակն ազգուն...:

ԶԱՐԵՀ ԽՐԱՆՈՒՆԻ

22 Յուլիս 2005

●►
զարարութիւնն է, եւայն: Հակառակ ակ-
ներեւ տարբերութեան, այս երկու լեզու-
ները՝ գրական ու ռաբիս, ունեն էական
ընդհանրութիւն՝ զաղափարաբանական
թանձր միջավայրը՝ իշխող այստեղ ու
այնտեղ, յագեցած յղացքներով որ ժա-
ռանդուել են պատրաստի ու երբեք անդ-
րադարձի չեն ենթարկուել, եղել են ինք-
նին հասկանալի, տուեալ: Հրամայական-
նը ոչ թէ հասկանալը, վերիմաստաւորե-

լը, աւանդութիւնը վերափոխելն է այլ
անխաթար, մանաւանդ Այլի, Օտարի
ներխուժումից անվնաս պահպանելը:
"Տրամ"ի հեղինակը նման բաների մասին
չատ է գրել:
Այլը տեսնելու ու ընկալելու, հասկա-
նալու եւ լինելու համար, այսպիսով,
կարիք ունենք ուրիշ խօսքի, այլ լեզուա-
կան ռազմավարութիւնների: Մ. Նշան-
եանի յօդուածից իմանում ենք, որ պե-
տութեան կան մօտեցումը իր կողմնակից-

ներն ունի թէ՛ Հայաստանում, թէ՛
Սփիւռքում, անգամ Սփիւռքի լաւագոյն
մտաւորականների շարքում: Ժիշն ա-
սած, սա չէ որ ինձ մտահոգում է: Իմ
հոգսն ուրիշ է: Մտաւորականի այս նոր
տեսակը, եթէ պատրանք չէ, կը կարողա-
նա՞յ ոտքի կանգնել, գտնել խօսքի իր
հնարաւորութիւնը, իր "անկողմնակալ"
ռազմավարութիւնը, երբ թէ՛ պետութե-
ան կան, թէ՛ բազմաթիւ այլ մօտեցումնե-
րի առաջին ու առաւել անպաշտպան թի-

րախն է: Նա որ խուսափում է համահա-
յաստանեան, համազգային եւ ուրիշ հա-
մապարիակ նշանակութեան նկրտումնե-
րից, չի ուզում ենթարկուել կամ հակա-
դրուել իշխանութեանը: Կը գտնէ՞ Սփիւռ-
քում իր աջակիցը, ուղե-կիցը: Ան մօ-
տաւորապէս այսպէս կ'ուզէ վերածեա-
կերպել "Սփիւռք - Հայաստան յարաբե-
րութիւններ"ի մասին խնդիրը:

ՀՐԱԶ ԲԱՅԱՆԵԱՆ

Հ Ա Ր Ց ՈՒ Մ Ն Ե Ր

Հրաչ Բայազեանի այս «Նամակը» քանի մը տարի առաջ հասած է ինձի
եւ իր բնական տեղը ունի «Միտք եւ Արուեստ»ին մէջ, որուն, կ'ակնարկէ: Պայ-
մանաւորաբար «Նամակը» ձեւը առած, «գրառութեան» յօդուած մըն է անիկա
«Սփիւռք - Հայաստան յարաբերութիւնները» խնդրին շուրջ եւ կ'ակնարկէ
«Միտք եւ Արուեստ»ի մէջ յոյս տեսած բազմաթիւ յօդուածներու, առաջին
Համագումարի առթիւ (10. Թէօքթօլեանի, Մ. Նշանեանի): Հարցին «միւս կող-
մէն» խնդրականացումը նշանակալից երեւոյթ մըն է որուն պիտի անդրա-
դառնամ միայն այն չափով, որ ոչ-իշխանաժէտ մտաւորականութեան մը
փաստեղծն մէկը կը բերէ, այնտեղ ուր արտաքինապէս յետխորհրդային միա-
տարրութիւնը կը նշմարուի: Պիտի չփորձուիմ ալ «Նամակ»ի մը «պատասխան»
դրելն, ոչ թէ որովհետեւ անհասկանալի կը գտնեմ ատկեւ, այլ ընդհակառակը՝
չափազանց բարդ եւ նոյն ատեն բաւականին ակնհայտ ենթահող ունեցող,
արժանի՝ անդրադոյն եւ առանձին, անդրադարձի մը:

Այստեղ խնդրոյ առարկայ են այնքան սովորական դարձած «սփիւռք» եւ
«հայրենիք» ըմբռնումները, որոնց կը հետեւի խնդրականացումը Հայուն եւ
Սփիւռքահայուն: Մէկ խօսքով՝ հայութեան ներկայ, թեքնաբանութեան շրջ-
նանի տարբերակն կ'առնչուի այս յօդուածը, դրուած մտաւորականի մը, գիտ-
նականի մը կողմէ (ճշգրիտ ըլլալու համար Ֆիդիլքամաթեմպիլիքական գի-
տութիւններու թեկնածու) որ կը հետադառնէ տեղադրական թեքնաբանու-
թիւնը (քեֆնոլոմի) եւ այդ մասին հրատարակած է բազմաթիւ յօդուածներ
եւ «Մշակոյթ եւ Տեխնոլոգիա» հատորը (Երեւան 2003), խմբագրած է «Եւրո-

պալի ուղին դէպի տեղեկատուական հասարակութիւն» ժողովածուն: Բնորոշ
յօդուած մըն է «Այլակերպման մղումը (ժամանակակից թեքնաբանական հո-
լովոյթի ընկալումը Հրանտ Մաթեոսեանի ստեղծագործութեան մէջ)», տե՛ս
«Ինքնութեան հարցեր», խմբ. Ա. Ստեփանեան, Երեւան 2002):

Գրառման որոշ կէտեր գուցէ բաւական չեն զարգացում (իշխանութիւն -
մտաւորականութիւն, ոչ-միատարր Սփիւռք, սփիւռքեան զաղափարաբանու-
թիւն) բայց ասիկա կը պատկանի ստանձնուած գրեական պիւն, որ իրեն պա-
տասխանող, համապատասխանող «ուղե-կից մը» կը փնտռէ, որպէսզի երկխօ-
սութեան մը շնորհիւ բացայայտէ իր գրողութիւնը:

Մասնաինչ կ'ուզեմ ընել մէկ կէտ. պետականութեան (ոչ իշխանութիւն)
եւ լեզուի կապի հարցը, որ գրութեան հեղինակը կը դնէ շրջուած կերպով,
երբ պետականութիւնը հարկատու կը դարձնէ «արեւելահայ գրական լեզուն»:
Նախադասութիւնը առեղծուածային եզր մը ունի, նոյնիսկ եթէ «հնարաւոր է»
դարձուածքը կը մեղմէ հաստատումին տարողութիւնը: Արդեօք այդ լեզուն է
որ կարելի կը դարձնէ պետականութիւնը: Ի՞նչ է այս պարագայը՝ որ պետակա-
նութիւնը կը թուի ունենալ լեզուին հանդէպ: Ի՞նչ է այդ լեզուն կարգավի-
ճակը, ինչպէս կ'ըսեն: Իր առդարձի՞ն բնոյթը: Ամէն պարագայի՞ յստակ է որ
պետականութեան եւ լեզուին միջեւ, եթէ ոչ մեղսակցութիւն, առնուազն ներ-
քին յարաբերութիւն մը կայ, որ յատկացման կը կարօտի:

Գ. Պ.

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

Ն. Պ Է Թ Ի Կ Թ Ա Թ Լ Ե Ա Ն Է Ն

Որքան յայտնի ու շատարա՞յն իր երգի-ծարանութեամբ, գրեթէ նոյնքան խուսափուկ ու լուսկեաց իր մարդկային էութեամբ է, որ յակնադրում է Նշան Պէշիկթաշեանը: Եւ դուցէ թէ իր կիրառած գրական սեռն է, որ իրենով ծածկում կամ անծանօթ է պահում մարդկային տեսակին: Այն իմաստով, որ երգիծարանութիւնը անմիջապէս չի առնչւում Ես-ին: Ասել է թէ՛ երգիծարանութիւնը նախ հասարակութիւնը, միութիւնը, խումբը, եւ ա՛յս իմաստով տեսակէտն է իրեն իրրեւ նիւթ ընտրում, եթէ անգամ յստակօրէն անհատներին է մատնանշում: Հասկանալի է, որքան, թէ ինչու գրով յայտնակերպուող մարդկային տեսակն այս դէպքում թաղուած է մնում այնքան յորդուն (Պէշիկթաշեանն, ի վերջոյ, առատագիր հեղինակ է) գրութեան տակ:

Միւս կողմից՝ "լուս" են նաեւ անձնակազմ կեանքը վկայող այլ աղբիւրները՝ յուշեր եւ նամակները: Ինձ դոնէ անյայտ են Ն. Պէշիկթաշեանի մասին յուշերը: 70ական թթ. "Սփիւռք" շաբաթաթերթերում տպագրուած մի քանի դրութիւններ կան միայն, որոնք երգիծարանի վատթար առողջական ու ծանր

նիւթակազմ վիճակի մասին են տեղեկացնում:

Նամակները: Սակաւաքանակ են նաեւ Պէշիկթաշեանի գրած (թէ՞ պահպանւած) նամակները: Մի քանի տասնեակը չգերազանցող գրութիւններ, որոնք տեղեկութիւններ փոխանակելուց այն կողմ չեն անցնում յաճախ: Այդ գրութիւնների մի մասը 30ական թթ. է գալիս, "Մենք" լրջանից, երբ Պէշիկթաշեանը, ինչպէս եւ "Փարիզի տղոց" մեծ մասը, հանդէսը պահելու ներքին տագնապով էր բռնւած: Ահա եւ նամակներն էլ հանդէսին աջակցելու միտքներն ուղղուած խնդրադիր - պահանջադրեր են, որոնք, դատելով որոշ նամակները բովանդակութիւնից, անարդիւնք են մնում յաճախ: "Մենք" ի հետ կապուած նամատրիպ կամ այլ կարգի ուրիշ գրութիւններ անպայմանօրէն պահպանուած կը լինեն "Փարիզի տղոց" անձնական գրութիւններում, որոնց միտքով հրատարակութիւնը "Մենք" ի տպագրուած համարներին հետ միասին պիտի որ ամբողջացնէ 30ական թթ. սկզբներին կարճ համախմբումով բնակւած "Հարժման" պատմութիւնը:

Ներկայացնող նամակները Պէշիկթաշեանի կեանքի վերջին տարիներից են գալիս, եւ, անշուշտ, իրենց համախմբողը հէնց սա է: Այդ տարիներին էլ ծանր առողջական վիճակի պատճառով մեկուսացած երգիծարանը իր ներկայութիւնը շաբաթականում էր պահել մամուլին թղթակցելով: Իսկ նամակները նրա անձնական կեանքն են վաւերացնում:

Կարելի է նկատել, թէ այս (եւ ընդհանրապէս նամակները) թէ՛ սկիզբը, թէ՛ շարունակութիւնն են իր փոխ տեղծած գրականութեան: Այն իմաստով, որ գրեթէ ընկալումների ու հայեացքի նոյն շրջանակն է, որ օղակում է եւ գրականութեան եւ նամակների մէջ: Ուրեմն եւ նամակներով հնարաւոր կը լինի ամբողջացնել հեղինակին:

Նամակները պատրաստելիս հարկ չի նկատուել որեւէ տեսակի շտկման կամ յաւելման, քանի որ Պէշիկթաշեանը դժբաղդ էր բաւականին խնամքով: Նամակները պահուած են Երեւանի Ե. Չարենց գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում, 2. Որբունու եւ 3. Ասատուրեանի ֆոնդերում:

ՍԻՐԱՆՈՅՇ ԴՎՈՅԵԱՆ

Սիրելի Որբունի,

22 Նոյ. 1956

Երէկ առաւօտ ընդունեցի նամակդ: Երէկ չորեքշաբթի ըլլալուն՝ չպատասխանեցի քեզի, յուսալով հանդիպում մը ունենալ, մեր բարեկամ Պարսամեանին գրատան մէջ:

Ամէն բանէ առաջ, շնորհակալ եմ անկողնոյս ու խորապէս, որ միտքդ դրանցում ես "Հրապարակ" հայր'ով, ու նամակով ալ յայտնած ես դիտողութիւնդ: Ըսեմ այս առթիւ որ միշտ հաստատեցի եմ ընկերակամութեանդ եւ ազնուութեանդ:

Դիտողութիւնդ մասամբ ճիշդ է: Անկասկած, հետաքրքիր կայ գրութեան մէջ, սակայն, այդ հետաքրքիրութիւնը չէ դացած պոռոտախօսութեան, այլ արդար է եւ տեղին ու չափաւոր եւ անխուսափելի: Մի՛ մոռնար որ այդ նիւթով կը շօշափուի ընդհանրական հարց մը: Իմ գրութեան նիւթը առնուած է թէեւ իրականութենէն, բայց պատմութեան տրուած է խորհրդանշական հանգամանք: Այս պարագան յայտնեցի, կարողա՞յ առաջ: Եթէ պատմութեանը քնննքը իրապաշտական տեսանկիւնէն, կ'անշնան դիտողութիւնները, անտարակոյս:

Սովորութիւն չունիմ գրութիւն մը անմիջապէս տեղ մը դրելու: Նամակդ ընդունելէս երկու օր առաջ, Անիէր, բարեկամի մը տաք սենեակին մէջ, սկսայ վերստին մաքուրի առնել պատմութեանը, կատարելով բացում բարեփոխութիւններ: Պիտի ջանամ "չափաւոր" կոչած հետաքրքիրութիւն ալ չափաւորել ասելի, ու հեղինակը չիօսեցնել հերոսին բերանով, որքան որ կարելի է:

Կրկին շնորհակալութեամբ ու սիրալիր բարեկերպ

Քոյդ
Եղբայրօրէն
Նշան Պէշիկթաշեան

Յ.Գ. - Սիրելի Որբունի, առիթը սպտա-

գործելով կը ներկայացնեմ խնդրանք մը: Հեռուն գտնուող բարեկամ մը, որ հիւանդութեան շրջանին, ունեցաւ եղբայրական վերաբերում, ինձի՛ն խնդրած էր, մօտաւորապէս ամիս մը առաջ, որ իրեն դրկեմ Արամ Չարենցի թարգմանած խայկական քառասունները: Պարսամեանը չունէր. յանձն առաւ գտնել միւս գրաւիճակներէն: Երէկ յայտնեց որ անոնք ալ չունին: Եթէ բարեկամիս գրեմ որ սպառած է, հաւանաբար չհաւատայ: Դուք ըսիր որ օրինակ մը ունիս այդ հատորին: Եթէ քեզի համար անհրաժեշտութիւն մը չէ այդ գիրքը, շատ կը խնդրեմ որ թղթատարով դրկես հասցէիս: Պիտի ըլլամ մեծապէս գոհ ու շնորհակալ: (Գործածուած ըլլալը կարեւորութիւն չունի): Եւ ինչպէս կ'ըսեն՝ "ես ալ տակը պիտի չմնամ":

Ն.Պ.

6 Փետրուար 1964

Սիրելի Գրչեղբայր՝
Ազնիւ Որբունի,

Ընդունեցի քերթը եւ ստացայ ներփակ նամակը, առաքեալ Պուլկարիայէ: Շնորհակալութիւն:

Յարկաբաժինի մը տէր եղած եմ ու գուրս ելած անարեւ սենեակէս: Հիմակ ալ անելի մը մէջ եմ: Այդ անելը խոշոր, խոթոռ ու խաւար պարտք մըն է: Ամէնը այսքան չէ:

Կինս հիւանդ է, ես ալ հիւանդ եմ: Կը տառապիմ թոքերէս: Կ'ունենամ գլխու պոտոյ, ծունկերս ալ կը կ'թոտին ու ամիս քանի մը անգամ կ'իյնամ դետին: Խստիւ արգելուած է դուրս ելլելս՝ ձմեռաց եղանակին, երբ մանաւանդ ցուրտը սաստիկ է:

Անցայ (շատ ուշ) քարտիկըմէ, ուտիօներէ եւ արեան քննութենէ: Պէտք է, գրեթէ տարի մը, առնեմ երեք տասնեակ

դեղ, որոնց գինները դայթակղեցուցիչ են, որով յարատեւօրէն առնելս դարձած է անկարելի: Չունիմ ընկերային ապահովութիւն, քանի որ իբրեւ գրող կը պատկանիմ ազատ արուեստեաններու դասակարգին: Միակ յոյսս ծերութեան նըպաստն է: Վաթսունհինգը վաղուց անցուցի: Դիմած եմ ուր որ անկ է, սակայն խնդիրը կը քաշըռուի ինը ամիսէ ի վեր: Յարկ հարցումներու հեղեղով մը ողողեցին զիս: Պատասխաններս հատոր մը կ'ըլլան:

Դարձած եմ յոռետես: Կեանքը անոյշ սուտ մըն է, իսկ աշխարհը՝ գեղեցիկ սըլխալ մը:

Դուն ի՞նչպէս ես, ի՞նչ կ'ընես... Ամէն ոք, առաւել կամ նուազ ու կամայ թէ ալ կամայ ելեւէջի մէջ է: Կարծեմ դուն ամէն մարդէ քիչ մը աւելի: Կը մաղթեմ նոր վերելք մը: Վերելք վերջնական: Ես անկումներու մէջ եմ:

Երբ օդը տանելի ըլլայ, տաղտուկս փաւտելու համար, կ'երթամ ազնիւ հայրենակիցիդ, Հայկակին, ան ալ ամենայն զգուշութեամբ: Քանի մը ամիսը անգամ մը միայն:

Դժբախտաբար, այնտեղ չհանդիպեցայ մեր սիրելի ձիգմէճեանին:

Բարեկներ ու համբոյրներ անոր ալ, քեզի ալ:

Եղբայրաբար
Քոյդ
Նշան Պէշիկթաշեան

Յ. Գ. - Լոյս կը տեսնէ՞ Գրական թերթը: Կը յիշէ՞ս, առաջին թիւը անձամբ տուիր երեկոյ մը, մերձ Օֆերայի: Շարունակուեցա՞ւ, կը շարունակուի՞: Եթէ այո՛, բարեհաճէ զրկել ինձի:

Ահաւասիկ հասցէս. -
N. B.
23, rue St. Charles
Villemomble
(Seine) Ն.Պ.

Villemomble, 22 Հոկտ. 1966

Սիրելի Որբունի,

Ընդունեցի նամակդ, որուն պահարանին ու թուղթին վրայ եթէ Սիւնն Հրատարակչականին անթէքը չըլլար, պիտի կարճէիր ստացածս սպառնադիր մըն է:

Բայց այս անգամ կրցայ վերծանել քերթը, որուն համար կ'ըսես՝ թէ Գրչեղբեանը աչքերը գոց կը կարդայ: Կը հաստատ, որովհետեւ բաց աչքով անկարելի է կարդալ: Պէտք է աչքերը գոցել՝ գուշակի պէս: Ես ալ այդպէս ըրի գրեթէ:

Կ'ըսես թէ քու մասիդ գրածս կարդալով այնքան խնդացիք, որ կարծես հրացանաձգութեան կ'ենթարկուէին Պէշիկթաշեանի զաւրով (որ թարգմանի "խարխուլ") փողոցի "Սիւնն" տպարանի պատերը, որոնք լուրջ վտանգ մը անցուցին:

Այդ տպարանին պատերը փլէխու վրտանդ ջոռին. ընդհակառակն այնքան տոկուն են, որ Ռուսերը գնել ուղեցին՝ Պէշիկթաշեանի պատին միջնամասը ամրացնելու համար, սակայն Շալոբ Սիմոնեան պահանջեց առասպելական գին մը:

Այդ տպարանին պատերուն փլուզումէն վախնալու չես սուրբմն: Մէջը գտնուող գլխաւորին մօտային փլուզումէն վախցիր առաւելապէս:

Սրտագին շնորհակալութիւն՝ եղբայրական սրտագին մաղթանքներուդ համար:

Վիճակս կայուն է, շնորհիւ դեղերուն:

Կը տառապիմ թոքերէս (կարծրացած եմ) ու երկամներէս:

Երբ քալեմ՝ դժուար կը ընձեմ, երբ քալեմ՝ յաճախ վար կ'իյնամ: Ծունկերս ալ

չեն կրնար կրել զիս։ Վերջապէս, ամէն մէկ տեղս բան մը ունի։ Երկու բան մնացած է անմիտութիւնը ու աչքս։ Ուրեմն կը գրեմ ու կը կարդամ, եւ միշտ առանց ակնոցի։ Եօթնասունը անցաւ։ Կեանքը... Յետախառն ոսկի... եւ մենք դայն մտնեցինք, կենսաշահութեան պայքարին մէջ, տուինք աժանագին, կամայ ակամայ...

Գրող եղանք, առանց գնորդ ընթերցողի...

Շատեր շատոնց ինկան... նոր նահատակներ ալ կ'իյնան... Շարաքներով առնոց յուզումը կ'ապրիմ, երբ մանաւանդ մեռնողները գրող են։ Ես միշտ կը յիշեմ Եղիային սա տողերը։

«Ամէն մեռել զիս իրեն հետ կը քաղէ. իբր աղջ կու լամ, իբրեւ մեռեալ կ'որդնաւորմ, Երկնաւորին եւ ի՞նչ արդեօք կը պարտիմ Որ այս անկուր տանգաւաց զիս կը մատնէ...»³

Բաւական է այսքան շատախօսութիւն։ Դուն քաղող ես, քանի որ, գրելէ զատ, կը ճամբորդես ու կը մշակես ծրագիրներ։ Բոլորով սրտիւ կը մաղթեմ քաղողը թիւն եւ յաջողութիւն։

Համբարներով քոյր Նշան Պէշկիթաշեան

27 Դեկտ. 1971

Շատ ազնիւ ու շատ սիրելի գրչեղբայր՝

Յակոբ Ասատուրեան, Նիւ Եորք

Քանի մը օր առաջ ընդունեցի ապահովագրեալ պահարանդ՝ յղի։ Եւ ստացայ այդ ծոցեր պահարանին մէջ ներփակուած ջերմ նամակդ, տաք սիրտով գրուած յօդուածիդ լուսատիպը⁴, եւ չորս չէք, գումար \$90։ Իրապէս ծոցեր պահարան կամ կաղանդ պապայի պահարան։ Ստացայ եւրոպական կաղանդէն օր մը առաջ։

Որքան ու անվերջ չնորհակալութիւններ նախ քեզի, եւ ապա նուիրատուներուն բարի։

Որքան լաւ պիտի ըլլար, եթէ գրութեանդ մէջ յիշուած չլրաց տխրահրուշակ վահան Մայիքեան մեծ մակաթոյժը, որ բացարձակապէս, անվիճելի կերպով չարակամ էր հանդէպ հայ գրողներուն։ (Ինք կը ստանար տասը հազար Ֆրանք ամսական, իսկ բազմալստատակ Զօպանեանը միայն չորս հարիւր Ֆրանք ամսական)։

Դուն վստահաբար անձամբ չես ճանչցած զինքը։ Ինչեւէ... Դէմքը յաճախ է հայելի հոգոյ։ Եթէ անձամբ տեսած ըլլայիր զինքը, քաւական էր դէմքը գիտել, հասկնալու համար հոգին, որմէ քիչ ունէր տեւ այդ քիչն ալ սեւցած էր։

Ձախճախիչ փաստերով կ'ապացուցանեմ ըսածներս։

Յամենայն դէպս ձեր գրածն է իրաւացի ու մեծապէս շնորհաւորելի։ Դեռ կան եղեր սրտի տէր հայ գրողներ, որոնցմէ մէկը դո՛ւն ես։

Սօսքը կ'ընես կազմակերպութեան մը, որ վստակութիւններուն ամսաթուակ է յատկացուցած։ Արդեօք Բարեգործականն է, մասնաւորապէս պարոն Արեք Մանուկեանը։ Մօտաւորապէս տարիուկէս առաջ

(կը կարծեմ) նամակ մը ուղղած եմ իրեն, ու խնդրած՝ համեստ ամսական մը, պարգեւով վիճակս։ Յարկ չեմ արժանացած պատասխանի։ Այստե՞ղ ալ երկու չափ, երկու կշիռ։ Խորութիւն հրէի ու հեթանոսի։

Մտաւորական օրիորդ մը, քանի մը տարի առաջ, դիմեց Լիզպոն, Ֆրանսերէն նամակով, Կիւլպէնիեան հիմնարկութեան, ինծի համար։ Մերժում, հակառակ իրենց ունեցած գնահատութեան, հանդէպ գործիս։ Ինչ ոչնչութիւններ սակայն, կ'օգտուին կանոնաւորաբար։

* Որոշեցի քեզի զրկել հինգ օրինակ "Գրիգոր Նարեկացի եւ Սմբատ Բ." թատերախաղէս, միակ ծրարով մը. մէկն անշուշտ քեզի կը պատկանի, միւս չորս հատն ալ կը խնդրեմ որ բարեհաճիս յանձնել կամ զրկել նուիրատուներուն։ Ամէնքն ալ պիտի լրջան ձօնադրուած։ Ձեմ կըրնար ամէն մէկը զատ զատ ծրարել ու հասցէագրել։ Հիմա, ինծի համար աշխատանք է անհնարին մէկ ծրար կազմելն անգամ։ Ապա, պէտք է գտնեմ մէկը, որ տանի մինչեւ նամակատուն, որ հեռու է մենէ։ Այդ պատճառով այս նամակն ալ կը զրկեմ պարգօրէն, որովհետեւ օգային թղթատարով ճամբելու համար հարկ է երթալ թղթատարատուն։ Կնոջս ու ինծի համար ալ գործ անկարելի։ Հաւանաբար քիչ մը ուշանայ առաջումը ծրարին։ Պիտի զրկեմ ապահովագրեալ։

Հակառակ երկարաբանութեանս, դարձեալ կարճ է գրութիւնս, քանի որ այնքան բան կայ ըսելիք, բայց ես մարմնապէս անկարող եմ պարզել վիճակիս համապատկերը։ Սաչափը գիտցիր որ ամէն օր, գրեթէ առանց բացառութեան ու առանց չափազանցութեան, մէջն եմ տարատարուսական տանջարանի։ Յաւեր ունիմ բազմաթիւ, անհանգստութիւններ անհամար։ Մտածումներս ալ սին են կրկնակի։ Կարծրացած են թոքերս. կը չնչեմ դժուարութեամբ։ Ստամոքսս գրեթէ հանուած է. մնացածը յոյժ նրբէնի (վեց անգամ նշգրտել ճաշակած եմ վիրաբույժի)։ Ունիմ տակաւին յօդացաւեր ծունկերուս մէջ։ Քալել չեմ կրնար։ Տարիուկէս է որ բանտարկուած ընակարանիս մէջ, կը ճղենիմ նման անդամարոճի։ Բայց զիս ամէնէն աւելի չարհարողները խայտառակ աղիքներս են։ Ունիմ պնդութիւն մը (սփազմածիք տեսակի, սաստկագոյնը) յաճախ լաւաժն անգամ չլրաց օգտակար։ Հաւատա՛, այս տանջանքներուն դիմաւորու համար, պէտք է լրջալ հրէշ կամ հերոս, սուրբ կամ սատանայ, ձիւն կամ ձիւղը։ Ես ասոնցմէ ալ մէկը չեմ։ Եւ սակայն, կը դիմանամ, չնորհիւ աղօթքներուն։ Գիշերները երեք տեսակ դեղ կ'առնեմ գոնէ ընանալու համար քանի մը ժամ։ Առած դեղերս թոյն են։ Բայց ի՞նչ արած։ Եւ շատ քիչ են ու չափազանց դժուարութեամբ կու տայ դեղագոյժը, վախնալով պատասխանատուութենէ։

* Փարիզ ու չըջակալքը ընակող մեր հայրենակիցներէն հազիւ երկու-երեք հոգի տարին երկու-երեք անգամ կ'այցելեն ինծի, զալով հիւանդութիւն։

Գիտես որ մարդաբէն իր գտնուած քաղաքին մէջ պատիւ ոչ ունի, երբ մանաւանդ ըստ ըսածիդ պէս եղած է ծեր ձի։

Երբ մարդաբէն իսկ պատիւ չունի, հայ գրողը ընտել չունի յարգ ու պատիւ սէր, գրող-գործարար։

Գալով հայ ա'յն գրողին որ քաղաքացիական քաջութիւն ունեցող երգիծաւոր է, ոչ միայն բնաւ երբեք պատիւ չունենար, այլ կ'ունենայ թշնամի։

Ունի նախ փա՛ռք Աստուծոյ, բարեկամներ (որոնցմէ մէկը դուն ես), որոնք դժբախտաբար հեռու են։ Սակայն, մօտ են սիրտով։ Եւ այդ պարագան կը մխիթարէ, կը հոգեզինէ զիս։

Բարեկամութիւնը բարձրագոյն, վեհագոյն է մարդոց մէջ։ Եղբայրութեան իտէրալիս, աստիճաններուն հասած։ Բարեկամութիւնը կատարելագործումն է հոգիներու։

Առանց բարեկամներու՝ տխրութեան տեղատարաւի մը տակն եմ տիւ եւ գիշեր։

Կը համբուրեմ քեզ, բարեմաղթելով Առողջութիւն տեսական, որ առաջ է ամէն բանէ, որ վեր է ամէն բանէ, որ կ'արժէ անհաշուելի գոհարներով գանձատունէ մը անելի։

Առանց Առողջութեան, չկայ կատարեալ կոչում, նուիրում, առաքելութիւն։

Քաջ գիտցիր որ ծեր ու հիւանդ գրող-չեղբոր մը օգտակար ըլլալը՝ գործ է աստուածահաճոյ։

Օրհնեալ ես դու իրրեւ գրող, եւ կը համբուրեմ հոգեւին քեզ

Քոյր Նշան Պէշկիթաշեան

6 Ապրիլ 1972

Սիրելի Գրչեղբայր՝

Յակոբ Ասատուրեան,

Երկու օր առաջ ընդունած եմ 25 Մարտ թուակիր նամակդ։ Տիւ եւ գիշեր տանջարանի մէջ եմ, հակառակ դեղերուն։ Նամակ ստանալը բան մըն է թէ՛ սիրելի, թէ՛ սարսափելի։ Որովհետեւ պէտք է պատասխանել։ Բազմաթիւ են դիմումներ թուղթերը, եկած զանազան տեղերէ։ Բայց չեմ ուզեր քեզ ալ թողուլ առանց պատասխանի։ Կը գրեմ ծունկիս վրայ, որովհետեւ ա'լ քալելը իմ գործն է, կը գրեմ զսպած ցաւերուս դազանները, աւելի քան վայրէ։

Դո՛ւն ալ հիւանդ ես։ Շատ ու շատ ցաւալի։ Ամէն գիշեր կ'աղօթեմ ծանօթ հիւանդներուս համար։ Յանկին մէջ դուն ալ աւելցար։ Անշուշտ ամէնէն ետքը կ'աղօթեմ ինձի համար ալ։ Սակայն, Աստուած չի լսեր ինծի համար խնդրածս, թէ եւ յաճախ կը լսէ, երբ կ'աղօթեմ բարեկամներու համար։

* Մաշգին խօսքը անգամ մի՛ ըներ։ Ունէ մարդու հանդէպ ունեցիր գութ (որ կէսն է սիրոյ)։ Մարդ եղողին հանդէպ ունեցիր սէր։ Բայց ոչ մէկ դուրս կամ յարգանք հանդէպ հրէշներուն։

* Տարիուկէս առաջ, զանազան քաղաքներէ առաջարկած էին ինծի համար սարքել պատուոյ հանդէսներ։ Ձեմ պատասխանած։ Արժանապատուութեան խնդիր էր։ Կը փափաքէի որ կարեւոր քաղաքի մը մէջ ըլլայ այդ հանդէսը։ Սկսաւ "Սփիւռք"ը, դուն աղետաբար ձայնակցեցար։ Եւ վերջապէս, Նիւ Եորքի հանդէպը։ Խորին եւ կրկին չնորհակալութիւններ⁶։

* Թերեւս օր մը գրեմ Ալեք Մանուկեան

(1) Տղագրուել է Պէյրութում, Էտվամ հրատարակչութիւնում 1957թ.։ Գործի տակ իբրեւ գրութեան բուական նշան է 1956-ը։ Գծուած է կռակի քէ արդեօք Պէշկիթաշեանը կատարե՞լ է շտկումներ, քէ ոչ, քանի որ գործի մէջ հետաքրքրիւն մեծ չափաբաժին ունի։

(2) Նկատի ունի "Գրական ամսաքեր"ը, որը հրատարակուել է 1961թ. Դեկտեմբերից մինչեւ 1962թ. Մարտը, ընդամենը չորս համար։ Թերթը հիմնադրուել է իբրեւ հակադեմոկրատիա 1961թ. Նոյեմբերի 19-ի Փարիզում տեղի ունեցած Հայ Գրողների Ընկերակցութեան ընդհանուր ժողովին՝ ՀԳԸ-ից հետագա մի շարք մտաւորականների ջանքերով։

(3) Հատուածը եղիւ Տէմիրբիպաշեանի "Մահակեղանութիւն" բանաստեղծութիւնից է։

Նին, քանի որ կը թելադրես, ո՞վ է արդեօք այդ պէշկիթեցի գրագէտը։ Ես դիտած եմ որ գրողները յաճախ չար կ'ըլլան, հանդէպ իրենց գրչեղբայրներուն։

* Կուսակցական չեմ ես ալ։ Զտարին գրագէտ մը պէտք է ըլլայ կուսակցական։ Այս է իմ հաստատ համոզումս։ Համակիր կրնայ ըլլայ, եւ պէտք է ըլլայ սա կամ նա կուսակցութեան։ Եւ այն ալ առանց մոլեռանդութեան։

Կինս ու ես շատ սրտանց կը մաղթենք քեզի առողջութիւն եւ յարգալից բարեւներ ու բարեմաղթութիւններ Տիկինիդ։

Եղբայրորէն Նշան Պէշկիթաշեան

27 Յունիս 1972

Ազնիւ Գրչեղբայր՝ Յակոբ Ասատուրեան,

Նամակդ (2 Յունիս թուակիր) գրեթէ նոր ընդունեցի, մեր թղթատարին գործադուներուն եւ անոնց հետեւանքը եղող անկանոնութիւններուն պատճառով։

Կը պատասխանեմ ծունկիս վրայ գրելով։

Եղբայրաբար յուզուեցայ, տեղեկանալով որ ունեցած ես տաքնապ մը սրտի։

Ճարտարագէտներու պետ բարեկամ մը ունեցած եմ Բուդապէս անուամով, որ մեծ տաքնապ մը ունեցած էր սրտի։ Բայց տանեակ տարիներ կըցաւ ապրիլ՝ զրուշանալով յոգնութենէ, յուզումէ, շատակերութենէ, շատ խմելէ։

Եւ տակաւին կ'ապրէր, եթէ անխիղճ ու անխելք Անդրեայիները անդադար չո՞ւնային իր ընակած թաղը։

Ուրեմն նոյնը ըրէ եւ դուն, փա՛ռք Աստուծոյ, վախ չունենալով ու՛րաւորութիւններէ։

Քեզ տեսայ "Սփիւռք"ի Պարոյր Սեւակի նուիրուած թիւին մէջ, չորս հոդոց խմբակարի մը մէջ։ Աջ կողմը կայ Մարո Մարգարեանը, իսկ ձախ կողմը Անահիտ Սահինեանը եւ ողբացեալ բանաստեղծը։ Գեղեցիկ ես ու համակրելի։

Զիս մի՛ հարցներ, դժուրի մէջ եմ։ Օրերս թունաւորուած են, վէճերներն ալ մէջը քլլալով։ Ես իմ վրայ կը զարմանամ թէ ի՞նչպէս կը տանիմ տարտարոսեան տանջանքը։ Կը համբուրեմ քեզ շատ սիրով

Քոյր Նշան Պէշկիթաշեան

(4) "Պայքար" օրաքերթի Դեկտեմբեր 11 համարում Հ. Ասատուրեանը ապագայում է "Ամօքապարտ գագուրում" յոգւածը, որտեղ կոչ է անում տեղծել փոստ, որը պիտի օգնէր ներքալան կառիք ունեցող Սփիւռքի գրագէտներին։ Յօդուածում մէջբերուած նամակ կայ, որ կարծում եմք Նշան Պէշկիթաշեանի գրած նամակն է, որտեղ խօսում է իր ծանր ներքալան վիճակի մասին։

(5) Գրիգոր Նարեկացի եւ Սմբատ Բ., Պատմական քառերգութիւն, ութ պրակ, Փարիզ, 1950թ.։

(6) Մեր ձեռքի տակ եղած հաւաքածոն ներում կան պակասող համարներ, ուստի չկարողացանք նշել, քէ "Սփիւռք" շաբաթաքերթի ո՞ր համարն է նուիրուած Եղի Նշան Պէշկիթաշեանին։ Զկարողացանք նշել նախ քէ Նիւ Եորքի ո՞ր համարն է մասին է խօսքը։

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻՒ 319

ՀԱՄՕ ԲԵԿ-ՆԱԶԱՐԵԱՆ ԵՒ ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ

Միևնույն միջավայրից՝ Կովկաս, ծընունդ առած, փաներադ դարի երկրորդ տասնամյակում շարժարտեստի մարզում սովորական վրաստան ու Հայաստան եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ հաստատուած երկու ակնառու հայ դէմքեր՝ Համօ Բեկ-Նազարեան եւ Ռուբէն Մամուլեան, իրենց անդրանիկ արհեստավարժ փիլմերով, միջազգային շարժարտեստի պատմութեան մէջ իւրայատուկ եւ մնայուն տեղ վաստակեցին:

Այս երկու ռահիլիայ դէմքերը, փառաբան իրադարձութիւնների բերումով իրարից մոռններ հեռու ընկած, տարբեր երկրներում ու վարչակարգե-

րում աշխատելով հանդերձ, անտեղեակ ու անհաղորդ չմնացին միմիանց փիլմերի նկատմամբ: Սփիւռֆառայ մամուլի էջերում, փչչեմ այն տողերն ուր Մամուլեան գնահատական ու քննադատական կեցուածք է ցուցաբերել Բեկ-Նազարեանի երկերից մի քանիսի նկատմամբ (ՆԱՄՈՒՍ, ԵՐԿԻՐ ՆԱՅԻՐԻ, ՊԵՊՕ): Համարեայ անուշադրութեան մատնուած այդ տողերի մէջ, պարփակուած են մշտեք ու տեղեկութիւններ, որոնք խիստ շահեկան են եւ կարեւոր նպաստ են բերում Հայ շարժարտեստի պատմութեան հոլովոյթն ու լեզուամտածողութեան զարգացման ընթացքն ըմբռնելուն:

Պատմականօրէն մոռացութեան է մատ-

նրած նաեւ, ի սփիւռս աշխարհի, փառաբան երկրների կողմից բանեցուող գրաքննութեան հարցերը, որոնք յաճախ էապէս խանգարել ու պատճառ են դարձել, որ հայ փիլմը անծանօթ մնայ միջազգային շրջանակներին:

Նկատի ունենալով վերը նշուած խնդիրները, որոշակի ծանօթագրութիւններ կցելով, իրենց մտայն ստորեւ բերում ենք ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ «ՆԱՄՈՒՍ» ՇԱՐՏԱՆԿԱՐԻ ՄԱՍԻՆ (Այնքանադր Մեյիֆ, - «Շինարար», Նիւ Եորք - 1931) գրութիւնից մի քանի հատում:

ԱՐՔԻ ԵՌՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՀՕԿ-ի (1) Նիւ Եորքի կեդրոնական վարչութիւնը մօտ երեք տարի առաջ (2) նոր էր ՆԱՄՈՒՍ-ը Հայաստանից առաջել: Հրապարակային ցուցադրումից առաջ՝ քարտուղար լինել Մ. Պետրոսեան ուղեց ժապավէնը քննել, վերատառութիւնների (3) մէջ սպրդած սխալները սրբադրելու, եւ միաժամանակ դադարաւար կազմելու շարժապատկերի մասին:

պէս նկարի վերջին տեսարանը գոցուեց: Սրահը լուսավորուեց պայծառ լոյսով:

Շունչ առինք բոլորս էլ:

- Խնչպէս դուք Հայկական շարժապատկեր, - հարցրի Մամուլեանին:

- Շատ հետաքրքրական, որովհետեւ մերն է - «Հայկական», ինչպէս դուք էք ասում:

Թարմ ուժեր, բայց նրանք նպատակաւորաբար կերպով չեն օգտագործուած: Դրամայի բեմադրութեան մէջ տեխնիկան կազմում է ամէն քայլափոխում: Նախ, պէտք է ընդունել, որ ՆԱՄՈՒՍ-ը որքան որ հոգեբանական ուրոյն ապրումների սրտկերպացումն է, նա միաժամանակ ցեղադրական բնոյթ ունեցող մի արտայայտութիւն է, ցուցադրելով ժողովրդի նահապետական սովորոյթների, ըմբռնումների եւ հինաւուրց բարոյական հասկացողութիւնների մի թանձր, խեղդող մթնոլորտ, որից ուզում են որ ներկայ սերունդը ազատ լինի: Բայց մեր այդ ձրգտումի մէջ պէտք էլ որ միակողմանի լինենք: Թերեւս Հայաստանի դերակատարները համոզուած են որ իրապաշտութիւնը, կենսական երեւոյթների հայելիի նման ճշգրիտ պատկերացումը ստիպողական պայմանն են դրամայի հարազատութեան: Եւ հաւանօրէն այդ իրապաշտական խոստ-

րը, եթէ նա հարազատ իրապաշտութեան անունով միմիայն բացասական տիպերի, կէս խնթերի, հարեցողների, կոռուարարների եւ ոճրագործների ցուցադրումով զբաղուի: Դրամայի առաջին տեսարանից մինչեւ վերջինը դերակատարները կամ շարունակ խմում են կամ իրար ծեծում: Չեմ հասկանում թէ մեր ժողովրդի միակ զբաղումն այդ է, - արեցութիւն, եւ ծեծ: Եւ ի՞նչ կարծիք պիտի կազմէ միմիայն օտարականը մեր ժողովրդի նկարագրի մասին եթէ այդ խաղով ուղենք նրան մեզ հետ ծանօթացնել: Եւ այդ այլ լանդշաֆտ քիթերը... Բնութիւնն արդէն մեզ շնորհած է փարթամ քիթեր: Երեւանի արուեստագէտները գոհ չեն ունեցածով, եւ թղթի յաւելումներով աւելի եւս խոշորացած են, դերակատարի դէմքն այլանդակելով եւ ծիծաղելի դարձնելով:

Թաթեան - փիլաւեան համակրելի ընտանիքը իրենց բնակարանը սիրով տրամադրեցին ցուցադրումի համար: Պատանի Արմենակ Թաթեան, զբաղումով շարժապատկերի ցուցադրել՝ անձնական կամերայով պիտի դարձնէր Հայաստանի փիլմը, սրահի պատերից մէկը վարադոյրի տեղ գործածելով:

Նա մտածեց մի փոքր, եւ շարունակեց.

- «Երբ Պրն. Պետրոսեանից հրաւեր ըստացայ ներկայ լինելու Հայկական շարժապատկերի ցուցադրումին՝ ապա մնացի: Խնչպէս: Հայկական շարժապատկերը ի՞նչ հրաշք էր արդեօք պատահել: Մի՞թէ Հայաստանը կարողացած էր այնչափ շուտ վերակենդանանալ, որ սկսած էր

Ընկ. Պետրոսեան գեղեցիկ գաղափարը յղացել էր՝ ցուցադրումին հրաւիրելու Ռուբէն Մամուլեանին (4), նրա կարծիքն առնելու համար Հայկական առաջին նկարի մասին:

Տաղանդաւոր արուեստագէտը չափազանց հեռաքրքրուած այդ տրուութեամբ՝ իր ընթացիկ զբաղումները մէկ կողմը նետելով՝ ամերիկեան ճշգրտագնութեամբ որոշուած ժամին Թաթեանների տանն էր:

Ծանօթացանք իրար հետ: Երկուսն էլ իր Թիֆլիսցիներ, կարող էինք խօսակցութեան ընդհանուր նիւթեր գտնել եւ խօսիլ իրար հետ վաղեմի բարեկամների նման:

Մամուլեան, հազիւ 29 տարեկան բարձրահասակ եւ վայելուչ երիտասարդ՝ առաջին իսկ հայեացքից դրաւում է դէտողին: Շատ համեստ, պարզ եւ ընկերական՝ նա բացարձակ ազատ է այն փրուտոյց ձեւերից, որոնք յատուկ են կենսական սանդուխի վերին աստիճանի վրայ կանգնած անհատներին:

Մեր մի քանի րոպէի խօսակցութիւնն ընդհատուեց: Սրահի լոյսերը մարեցին եւ կամերան սկսեց խժժար: Պատի վրայ դադարուեցին Հայաստանի տեսարաններն ու մեզ այնքան ծանօթ տիպեր: Ուշադրութեամբ սկսեցինք դիտել: Ահաւասիկ մեր առաջ էր Հայաստանը: Մեզ հետ խօսում էր հայ ժողովրդի կենսունակ լեզուն: Տեսնում էինք մեզ այնքան մտերիմ եւ հարազատ դէմքեր: Մամուլեան կողքիս նստած՝ ցած ձայնով ուռնեղին իր դադարումն ու գոհունակութիւնն էր փրտաւորում ականջին: Աւելի քան մէկ ու կէս փրումն ականջին: Աւելի քան մէկ ու կէս փրումն հետաքրքրութեամբ հետեւեցինք ժապավէնի սահուն թռիչքին: Վերջա-

նոյնիսկ շարժանկար պատրաստել: Ձե՞ որ տակաւին մի քանի տարի առաջ անձամբ այնտեղ էի - այդ ցաւի տառապանքի երկրում: Եւ ամէն կողմ հիւսնադներ եւ որբեր, ամէն կողմ դիակներ եւ շարունակ մեռնողներ, կործանում եւ աւերակներ՝ երկրի մէկ ծայրից միւսը: Եւ այս վեց-եօթ տարիներում այդ փոքրիկ, տանջուած ժողովուրդը կարողացած է ոտքի կանգնել, հաւաքել իր ուժերը՝ ստեղծագործող աշխատանքի լծուել, եւ նոյնիսկ շարժապատկերներ արտադրել... Անկարելի է չժամհաւարել նրա բեմական այս նախափորձը, հոգ չէ թէ տեխնիկական թերութիւններով լեցուն:

Նա լցրեց իր ծխախոտը, եւ մի քանի ուսպ քաշեց:

- «Դատելով շարժանկարից՝ անուրաւանդ է՝ որ Հայաստանում կան բեմական

ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ «ՆԱՄՈՒՍ» ԶԱՐՏԱՆԿԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

րէն սեղմուած մտադրութեամբ մղուել են անհասկանալի ծայրայեղութիւնների: Նախ պէտք չկար Հայաստանի բոլոր տեղեր եւ անհամակրելի դէմքերը մէկտեղ բերել, մի տեսակ ցուցահանդէս սարքելով ֆիզիքապէս անհաճոյ գլուխների, մէկ կողմ թողնելով դրամայի գլխաւոր հերոսուհին, որը միակ բացատրութիւնն է: Ո՞վ ապա որ մենք Հայերս բոլորս էլ այլանդակ դիմագծերով ժողովուրդ ենք, եւ ո՞վ ապա, որ Ամերիկացիները բոլորն էլ գեղեցիկ են եւ շնորհալի: Բեմական արուեստը պահանջում է, որ երբ ցուցադրում են մի անախորժ անհատականութիւն, կամ մի տգեղ արարք՝ հանդիսատեսի աչքը չյղանցնելու եւ միտքը թրմութիւնից ցնցելու եւ թարմացնելու համար, հակազդեն այլանդակութեանը՝ գեղեցկութեամբ, բացասականին՝ դրականով, ուժերը՝ առաքինութեամբ: Ո՞ւր պիտի մնայ բեմի դաստիարակչական դե-

- «Ինչ վերաբերում է պատկերահանութեան՝ պարզապէս անգոհացուցիչ է: Կամերան գործածուած է անվարժ եւ աչքի չափը չունեցող լուսանկարչի կողմից: Երբեմն դերակատարը մնում է հեռու, եւ հանդիսատեսը նշմարում է միայն նրա տրուագիծը, մինչ նա աւելի մօտ պիտի լինի, իր միմիկայի (դէմքի մկանային փոփոխութիւն) ամբողջութիւնն ու փոփոխութիւնը ցուցադրելու: Երբեմն լոյսը չափազանց տկար, երբեմն աւելի, քան վայելեանի պահանջն է»:

Համաշխարհային ամենամեծ դեղարուեստագէտներից մէկն էր ինձ հետ խօսում, որի արտասովոր տաղանդը ամբողջ Միացեալ Նահանգների թատերաւէր հասարակութեան հիացմունքի նիւթ եղած էր, եւ Ամերիկայից դուրս, ընդհանուր մամուլի հետաքրքրութեան առարկայ:

Մամուլեան լուեց մի քանի վայրկեան, ծխախոտի ծուխի սպիտակ ամպիկներ արձակելով, եւ ապա գոհունակ դէմքով շարունակեց.

- «Տեխնիկական այս թերութիւններն անտարափոյ ժամանակաւոր բնոյթ ունեն միայն: Հայաստանի բեմագործներն ու դերակատարները բոլորովին նոր եւ իրենց անծանօթ ճիւղի մէջ մտած են, եւ յանդէսը է իրենցից կատարելութիւն պահանջել: Խորապէս համոզուած եմ, որ մի քանի տարի վերջ Հայկինօն ընդունակ պիտի լինի սքանչելի գործեր արտադրելու: ՆԱՄՈՒՍ-ի դերակատարները, պէտք է ասել, միմիկայից լաւ են, եւ նրանց որակը հնարաւոր է բարձրացնել, փորձառութեամբ եւ յաւելումով: Այս առաջին փորձը, թէեւ շատ թերութիւններով՝ սա-

Ե Օ Թ Տ Ա Ս Ն Ա Մ Ե Ա Կ Ա Ն Ա Ր Գ Ո Ւ Ա Ծ Ն Ա Մ Ո Ւ Ս » Ը

Գրեց՝
ԱՐԲԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Հայկական շարժարուեստի պատմության մէջ իր ուրույն տեղն ունի, 1923 թ. խորհրդային Հայաստանի մէջ հիմնադրւած, ֆիլմի պետական ճարտարարուեստը: Ութ տասնամեակ առաջ, Դանիէլ Դոնուսուտեան տնօրինութեամբ ու Համօ (Ամօ) Բեկ-Նազարեանի ղեկավարութեամբ նկարահանուած Նամուս ֆիլմը, յիշեալ ճարտարարուեստի անդրանիկ արտադրութիւնն է:

Պատմական ու ստեղծագործական եղանակի նշանակութիւն ունեցող այդ երկը արժանի է ազգային մշակութային հարստութիւն համարուելու: Սակայն այն, հայկական համար շարժարուեստի բեղմնաւոր շրջանն ապրելուց յետոյ, սկսեալ երեսնական թուերից՝ երբ հնչիւնային ֆիլմի արտադրութիւնը ամէնուր մեծ յաջողութիւն արձանագրեց, մոռացութեան մատնուելով անարգել, գրկուել է իրեն վայել արժանի վերաբերմունքից եւ հիմնօրինակի կորստեան բերումով այսօր մեզ է հասել իր արտադրութեան ժամանակաշրջանի շուրջն ու դէմքը կորցրած, «նորոգուած օրինակ»-ի պիտակով:

Յաւօք սրտի, զանազան տեսանկիւններից առած, Նամուս-ի նշանակութիւնը, արժանիքներն ու նրա ստեղծման առընչւող մի շարք կարեւոր հարցեր հարկ եղած չափով չեն ուսումնասիրուել եւ ֆիլմը միջազգային մասնագիտական շրջանակներում անճանաչ է մնացել: Ծայրագոյնը՝ հազուադէպ դէպքում, բանիմաց միջազգային արժէք ներկայացնող ֆիլմի պատմաբաններ, ընդամենը մի քանի բառ են նուիրել նրան: Մինչեւ անգամ, զաղմթիւ կարեւոր հատորների մէջ, ընդհանրապէս բացակայ է Հայաստանի արտադրած անդրանիկ զեղարուեստական ֆիլմի բեմադիր՝ Համօ (Ամօ) Բեկ-Նազարեանի անունը: Բացառութիւն է Փրանսիացի անուանի ֆիլմի պատմաբան Ժորժ Սատուլ-ը: Նա յատուկ ու-

շաղթութեան առնելով անդրանիկ Հայկական համար Նամուս-ը, եւ հնչիւնային (խօսուծ) Պեպօ-ն (1935), միջազգային ֆիլմի պատմութեանը նուիրուած իր հինգ հատորեայ աշխատութեան մէջ, Բեկ-Նազարեանի վաստակին մի քանի էջ է նուիրել (1):

Պարագան տարբեր է հայ եւ ուս պատմաբանների մօտ: Նամուս-ի մասին, սկսեալ քսանական թուերի կէսից, հայերէն ու ուսերէն լեզուներով բազմաթիւ էջեր են գրուել: Դրանք, մեզ այսօր, կարեւոր պատմական տեղեկութիւններ են հաղորդում: Անտարակոյս այդ գրութիւններից շատերը սովետական կարգերի գրաքննութեան հետքերն են կրում եւ յաճախ հակասական են ու քարոզչական բնոյթ ունեն: Այդուհանդերձ հետազոտական որոշակի աշխատանք տանելով, հնչուութեամբ կարելի է պարզաբանել պատմական շփոթն ու գտնել ֆիլմի ստեղծմանը վերաբերող ճշմարիտ տեղեկութիւնը: Ընթերցողի հետ մի քանի հիմնական տեղեկութիւններ ու խնդիրներ բաժանելու համար, այս գրութեան մէջ բերում ենք մեր կատարած ծաւալուն հետազոտական աշխատանքից քաղուած որոշ հատուածներ:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ն Ա Ր Կ

ՆԱՆՆԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐ

Նկատի ունենալով որ քսաներորդ դարու երկրորդ տասնամեակում շարժանկարը Հայաստանում ընդհանրապէս տարածուած երեւոյթ չէր, եւ խորհրդային կարգերը հետեւելով Լենինի «Կինօ», մեզ համար արուեստների մէջ, ամենակարեւորն է» բանաձեւին, Հայաստանի Թողկոմխորի նախագահ Սարգիս Լուկաչինը,

●▶

կայն ցուցադրում է ընտիր ատաղձի գոյութիւնը, որը պէտք ունի միայն տաշւելու եւ մշակուելու»:

«Մինչեւ այժմ ես ամերիկեան բեմերի վրայ դրամաներ ցուցադրեցի: Պատեհութիւն չունեցայ շարժապատկերով զբաղելու: Յոյս ունիմ, սակայն որ մօտ ապագային յարմարութիւն պիտի ունենամ այդ ձեւըն էլ ուսումնասիրելու (5): Եւ ինձ համար գերազոյն հաճույքը պիտի լինի մի օր Հայաստան երթալ, գէթ մի քանի ամիս այնտեղ մնալու, եւ իմ փորձառութեան մի համեստ բաժինը Հայաստանի շարժապատկերի զարգացման նուիրելու» (6):

Մէկ ամիս վերջն էր, երբ ես ընդհանուր ամերիկեան շարժապատկերների գրաքննութեան պաշտօնավայրն էի գնացել: Պէտք է յիշել, որ Միացեալ Նահանգներում երկու տեսակ գրաքննութիւն կայ շարժապատկերների համար: Նախ՝ Նեշնըլ Պօստ աֆ Ռիվիուզ, որի հեղինակաւորութեանը ենթարկուած են երկրի 46 նահանգներ: Փենսիլվանիա եւ Նիւ Եորք նահանգները չեն ճանաչում այդ գրաքննութիւնը, սեփական մարմիններ պահելով այդ իմաստով, ոստիկանական բիւրոկրատիայի յատուկ ամէն ձեւակաւութիւններով: Ծայրայեղ յետամնաց եւ մոլեռանդ պահպանողական հաստատութիւններ են այդ երկու նահանգների գրաքննական հաստատութիւնները: Քիչ չեն եղած դէպքեր, երբ խորհրդային նրկարներից կտրած են 8-10-15% ժապաւէններ, իբր թէ հակաքրօնական, անբա-

րոյական եւ քաղաքական պրոպագանդից պաշտպանելու անմեղ ամերիկեան հասարակութիւնը (7): Նեշնըլ Պօստը, սակայն, շատ լայնամիտ է բեմական նորութիւնների հանդէպ: Ինքը հետապնդում է միայն անպարկեշտ, ցոփ բնոյթ ունեցող ժապաւէնները, քիչ հետաքրքրուելով նրանց քաղաքական բովանդակութեամբ: Ունի իր սեփական ամսաթերթը՝ որը հակիրճ տեղեկութիւններ է տալիս նոր նկարների մասին, եւ որը ամէնից ջնքմ տողերով տղջուկնց հայկական բոլոր նկարները:

Շատ մեծ եղաւ զարմանքս, երբ Նեշնըլ Պօստի վարչը, Միսս Տաներ՝ ինձ դիմաւորեց մի փոքրիկ, բայց յատկաւշական ուղերձով. -

- «Մեր գրաքննութեան մարմինը, ութն անձերից բաղկացած՝ քննեց Հայաստանի ՆԱՄՈՒՍ շարժանկարը, եւ ցուցադրումն արտօնեց Միացեալ Նահանգներում: Շնորհաւորում եմ ձեզ անկեղծօրէն: Պէտք եմ զգում նաեւ ասելու, որ մեզ համար կատարեալ անակնկալ եղաւ տեսնել Հայաստանից ստացուած մի նրկար: Մենք ձեր երկիրը ճանաչում էինք միայն Նիւ Իսթ Րիւքֆի շնորհիւ: Գիտէինք որ զարհուրելի օրեր տեսաւ ձեր ժողովուրդը, եւ անհամար որբերի եւ թշուառների բազմութիւններ տարիներով պէտքն ունեցան արտաքին աշխարհի օժտանկալութեան, բայց ձեր ժողովուրդը երեւում է որ արտադրող ձիրքեր ունի իր մէջ: Ինչպէս զարմանալի է, որ Հայաստանը կարողացած է շարժանկարներ պատրաստել: Հայերից շատ աւելի թուով մեծ ժողովուրդներ, որոնք վաղուց պետութիւններ ունին՝ շարժանկարներ չեն արտադրած: Մինչեւ այժմ: Վերցնե՛ք

ըստ 1923 թուին խորհրդային Հանրապետութիւնների մէջ կիրառուող ծրագրի, Հայաստանում զեղարուեստական ու վաւերագրական ֆիլմեր արտադրելու համար, իր մօտ է կանչում այդ օրերին աշխատաւորների քաղաքական լուսաւորութեան, անդադրիւթեան եւ կիսազրադրիւթեան վերացման, զբաղարանների, ակումբների եւ խրճիթ-ընթերցարանների ղեկավարութեան Գլխաւոր-

լուսւար նշանակուած քսանութ ամեայ Դանիէլ Դոնուսուտեան, որ միաժամանակ ծաւալուն աշխատանք էր տանում նաեւ թատրոնի, երաժշտութեան ու կերպարարուեստի դժուր ու նրանից տեղեկանում, որ երկրում ֆիլմի արտադրութիւն թիւերու համար 3000 ուրբլի դրամադրու է հարկաւոր:

Լուկաչինը դործը ընթացքի մէջ դնե-

ԵՐԴՈՒՄՈՎ ԿԱՊՈՒԱՆՆԵՐ (1917 - 1918)

Կեմերաձում՝ Էմիլսո Վագրամ (Վահրամ Փախագեան)

Եւ

Չեգարէ Լաֆա (Գրիգոր Լաֆա)

Յունաստանը, Պուլկարիան, Եուկոսլաւիան եւ շատ ուրիշներ: Իսկ դուք՝ Հայերդ, ամէնից արեւնոտ եւ ցատալի փորձառութիւնների մէջ անցած՝ արդէն ձեր սեփական սղուտիօները հաստատած էք եւ սկսած էք նկարներ արտադրել: Անշուշտ, տեխնիկական թերութիւններ շատ գտանք ձեր ՆԱՄՈՒՍ-ի մէջ, բայց եւ այնպէս, իբր նոր աշխատանք՝ մեծ յաջողութեամբ կարողացած էք գլուխ հանել: Խնդրում եմ ձեր ստուդիօների վարչութեանը հաղորդել մեր անկեղծ շնորհաւորութիւնը իր առաջին փորձի համար, եւ մեր փափաքը՝ տեսնել Հայաստանի շարժանկարները ամերիկեան լաւագոյն արտադրութիւնների աստիճանի վրայ»:

Շնորհալի Ամերիկուհին գրեթէ կըրկնում էր Ռուբէն Մամուլեանի զնահատականը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԼԻՔ

(1) Հայաստանի Օգնութեան կոմիտէ:

(2) 1928:

(3) Intertitres / titres.

(4) Ռ. Մամուլեան (1897-1987), մեծ յաջողութեամբ, սեւամաք գերասանների խաղարկութեամբ նոր էր բեմադրել ՓՈՐԿԻ-ն (1927): Այդ բեմադրութեան հիման վրայ կերտուեց նրա համբաւը եւ ամսիցապէս հրաւիրուեց բեմադրելու անլամի քառերկրի՝ Իւզին ՕՆԻՐԻ ՄԱՐՔՕ ՄԻԼԻՈՆ-ը (1928):

(5) ՆԱՄՈՒՍ-ի դիտումից ընդամենը մէկ տարի յետոյ՝ 1929ին Մամուլեան ի-

րագործեց իր անդրանիկ ֆիլմը՝ ԾԱՓԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆ (APPLAUSE), որն այսօր դասուած է ԱՄՆ պատրաստուած, խօսու ֆիլմերի անդրանիկ շրջանում նկարահանուած, գեղարուեստական եւ տեխնիկական առումով յաջողուած երկերի շարքում:

(6) Ա. Մելիքի յօդուածի բերումով Հայկինօ-ի վարչութիւնը Ռ. Մամուլեանի հետ կապ հաստատելով, 1933 թուին նրան հրաւիրում է Հայաստան Հ. Բեկ-Նազարեանի հետ միասնական ուժերով ֆիլմ նկարելու: Այդ ֆայլը առանձնապէս զարմանալի չէր՝ քանի որ նախապէս, Մոսկուայի շարժարուեստի դպրոցում (Կինոտեխնիկում), Մամուլեանի երկրորդ ֆիլմը՝ ՔԱՂԱՔԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐԸ (CITY STREETS - 1931) իբր բացառիկ գործ, արդէն տեղ էր գտել ֆիլմի արդի արտաշայտածների դասաւանդման ծրագրում իսկ ՔՐԻՍՏԻՆԱ ԹԱՊՈՒՀԻՆ (QUEEN CHRISTINA - 1933) խիտ դիրք էր եկել Ստալինին: Միասնական ուժերով ֆիլմ նկարելու ծրագիրը խախտուեց Սովետական Միութեան մէջ տարածուող ստալինեան անարեկչութեան պատճառով: Հայ շարժարուեստի մարզում եւս, քիչ չէր տալանդաւոր ուժերի կորուստը:

(7) Գրաքննութեան սահմանումները խախտելն անհնար էր: Ըստ օրէնդրութեան, առանց գրաքննութեան անցադրի, արեւմտաւարժ ֆիլմերը մասնաւորից չէին պատուում: Պարտաւան նոյնն է եղել նաեւ միւս բոլոր երկրներում: Հայկական ֆիլմերն (կրճատման ենթարկուած կամ ոչ) ընդհանրապէս ցուցադրուել են Սփիւսի համայնքից պատկան ակումբներում, սահմանափակ թուով ներկայների համար:

ընդամենը 100 ուսուցիչ է նախատեսվում եւ Դոնոմենտի մի երկրորդ ուղարկում է Աստանայի Մուսուլմանական համալսարանի մաս: Մուսուլմանական համալսարանի առաջարկին, ընդամենը 60 ուսուցիչ է յատկացնում առաջարկում թէ՛ «Մենք պետք է հոգանք 30-400 ուսուցիչ մասին. առաջիկա մասնաժողովում մի նոր կինոթատրոն բանալու մասին, դուք էլ յետագայում կարողանանք աւելի շատ միջոցներ տրամադրել հայկական կինոարտադրության համար»: Հենց այդ նշումը չնայած, որ 1923թ. Ապրիլ 20ին կեսերին է կոչվում նախատեսվող անդամների պետական «կինոարտադրության» մասին: Այն անունով է «Պետկինո»:

Դոնոմենտի հիմնադրամը չափազանց չափազանց էր, մի քանի ամիս, վարձու ֆիլմեր է ցուցադրում, յետոյ զեկուցադրել է ներկայացնում ժողովուրդին, որը Լուկաշինի նախագահության Օգոստոսին որոշում է կազմալուծել «Պետկինո»-ն եւ դրա փոխարեն, 2-400 ուսուցիչ դրամադրելով, ստեղծել «Պետկինո» առևտրային արդյունաբերական բաժնետիրական ընկերությունը: Այդ նոր ձևերի կարևոր բաժնետերերին էին էլ դառնում Սփիւռքում կազմալուծված Հայաստանի Օգոստոսյան կոմիտե-ն (ՀՊԿ):

Շուտով՝ 1924 թվին Նոյեմբերին, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման չորրորդ տարեդարձին, ցուցադրում է «Պետկինո»-ի անդամների արտադրությունը՝ ՆՈՐԶՐՈՒՍՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ Ֆիլմը ու ծնում է խորհրդային փարոզությունը՝ զբաղվող Հայաստանի ֆիլմի ճարտարարտեսությունը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ՖԻԼՄԸ

Ավելի լաւ ըմբռնելու համար առաջին տարիներում Հայաստանում արտադրվող ֆիլմերի ծրագրման ընթացքն ու դրա զարգացումը, կարելի է որ համառոտ կերպով անդրադառնանք այդ արտադրությունների ընթացքին:

Պատահական չէր, որ 1925-1928 թվերին խորհրդային Հայաստանում արտադրված ութ գեղարվեստական ֆիլմերից եօթի վերնագրերը առնուած էին կոմկուսի եւ Մերձավոր Արեւելքի մէջ ապրող ժողովուրդների մօտ տարածուած եւ միեւնոյն կիրառումն ունեցող բառերից: Դրանցից առաջինը՝ Նամուս-ը չորջանապահութեան մէջ էր մտել թրքա-պարսկական իշխանութեան տարիներին ու ծնունդ առած խալիֆական համոզմունքներից, ամէնուր տարածուել էր Միջին Արեւելքում: Հայը, Վրացին, Պարսիկն ու Թուրքը, տարբեր կրօնների ու մշակութային տէր լինելով հանդերձ, միակերպ էին հասկանում այն: Պարագան նոյնն էր Շոր եւ Շորք-ի (1926), Զաւր-ի (1926), Խաւ-Պու-ի (1927), Դուր-ի (1927), Զամալու-ի (1928), Հաշի-մ-ի (1928) նկատմամբ: Այս մօտեցումը պատճառ եղաւ որ չորջանապահութեան անդրադէտ հասարակութիւնը, հանրամատչելի վերնագրերի օգնութեամբ, անմիջապէս հասկանայ՝ դրաւի այդ անուններով եւ ֆիլմերի մէջ կիրառուած համը պատկերների լեզուի օգնութեամբ, հաղորդակցուի չօչափուղ բովանդակութեան հետ:

Համա Բեկ-Նազարեանը իր յետ մահու, 1965ին Մոսկուա, ուսերէնով հրատարակուած Յուշեր Դիւրասանի եւ Կիմոնեմիտօրի (2) գրքում յիշել է.

«Մի անգամ, երբ ես դեռ աշխատում էի Կորսաւաձ Գանձեր [վրացական] նկարի վրայ, Մանգլիս, որտեղ տեղի էին ունենում բնական նկարահանումները, եկաւ Հայաստանի «Պետֆոտոկինո»-ի [Պետկինո] պետ Դանիէլ Մարտիրոսովիչ Դոնոմենտին: Եկել էր յատուկ նպատակով՝ ինձ երեւան աշխատանքի հրաւիրելու, որպէսզի աշխուղ կազմակերպեմք կինոարտադրութիւն»:

/.../

«1924 թուականին Դոնոմենտի նորից եկաւ ինձ մօտ, այս անգամ Թբիլիսի: Նրա զարդ զուգահեյպեց Նաքալա [վրացական] ֆիլմի նկարահանման նախապատրաստական աշխատանքները սկսելու հետ: Որոշուեց Նաքալա նկարին զուգահեռ գեղարվեստական ֆիլմ նկարել Հայաստանի Պետֆոտոկինո-ի [Պետկինո] համար:

յաստանի Պետֆոտոկինո-ի [Պետկինո] համար:

/.../

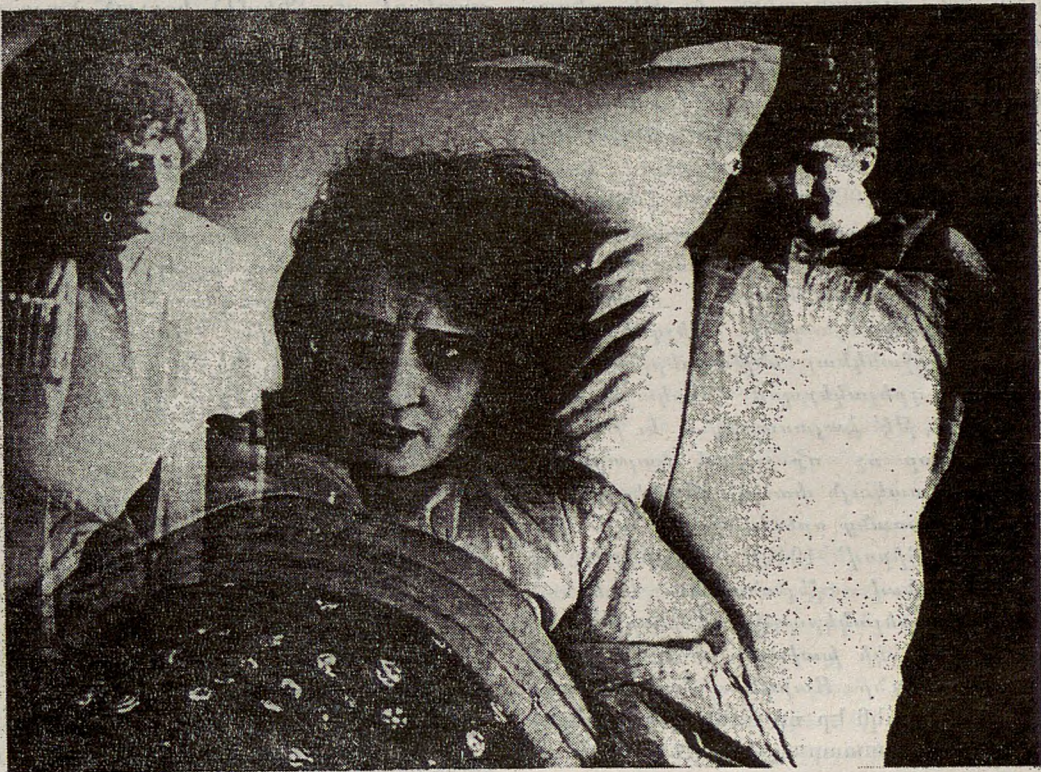
Նկարի թեման որոշելը շատ ժամանակ չէլեց:

Դեռ մանկութեան ժամանակ ես տեսել էի Նամուս ներկայացումը: Հայ իրաւագործի աղջկայ ողբերգական իրավիճակը այն ժամանակ խորապէս յուզեց ինձ»:

Դ. Դոնոմենտի իր Ուրաւագիծ Հայաստանի Կիմոնեմիտօրի Պատմութեան (3) հատորի մէջ նշել է.

«Գեղարվեստական խորհրդի առանձին անդամներ յղացան առաջին գեղարվեստական ֆիլմի համար որպէս նիւթ մեր կրտսիկ գրականութեան որեւէ երկ ընտրելու միտքը: Եղան առաջարկներ նկարահանել Յ. Թումանեանի Անուշ-ը, Ա. Շիրվանզադէի Քաղաք, Չար ոգի-ն եւ Նամուս-ը, Մուրացանի Գեորգ Մարգարիտի-ն եւ այլն: Կանգ առան Նամուս-ի վրայ, եւ որոշուեց այն դարձնել հայկական առաջին գեղարվեստական ֆիլմը»:

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Գեղարվեստական խորհրդի որոշումը՝ Նամուս-ը իրեն հայ գեղարվեստական անդամիկ ֆիլմի նիւթ ընտրելու պարագան, այնքան էլ միամիտ քայլ էր: Նամուս-ի էկրանաւորման պատմութիւնը յիշելիս չը պէտք է մոռնանք նաեւ, որ մի քանի տարի առաջ այն տարբեր հաղուտ հաղած, արդէն նկարահանուել էր ըստ Վահրամ Փափազեանի եւ Գրիգոր Լաքա-

ՆԱՄՈՒՍ (1925) . Լուսանկարը՝ «Պետկինոյի Արքայական ֆիլմագրան»

յի կազմած ցնարի: Յիշումները, եւ նաեւ Վազրամ եւ Չգարէ Լաքա ստորագրութեամբ, Շիրվանզադէի Նամուս-ի մէջ առնուած դէպքերը Իտալիա (Յիցի-լիա) փոխադրելով ու երգումով կապուածներ վերնագրերով, իրենց կազմած ցնարը վաճառել էին ցարական Ռուսաստանի անուանի արտադրիչ Սանտին-բովին: Վերջինս վրացի իւլան Պրեստիանիի (4), դեկալարութեամբ, 1917-18 թ. Եալթայում գործող իր ֆիլմի աշխատանոցում, նշուած դերասանների խաղարկութեամբ, ֆիլմի էր վերածել նիւթը:

Ենթելով նրանից, որ Դոնոմենտի եւ Բեկ-Նազարեանը մօտից ծանօթ էին Պրեստիանին, զարմանալի է, որ նրանք իրենց յուշերում երգումով կապուածներ-ի մասին ոչ մի նշում չունեն: Կարելի է իշելնք, որ նշուած անադին վերաբերմունքից յետոյ, Նամուս-ը իր մշակութային բուն ակունքներին վերադարձաւ, չորհուրէ Բեկ-Նազարեանի կազմած ցնարի:

Ըստ Դոնոմենտի Նամուս-ի նկարահանումները սկսուել են 1924 թ. Օգոստոսին: Նախ նկարահանուել է երկրաշարժից սարսափած, բաղնիքից կիսամերկ դուրս փախչող կանանց տեսարանը: «Ներկարահանման աշխատանքները սկսուելուց հինգ ամիս անց Նամուս ֆիլմը 1925 թ. ապրիլին ցուցադրուեց Երեւանի հասարակութեանը եւ ապա ֆիլմի բազմաթիւ պատճէններ չտեսնուած յաջողութեամբ ցուցադրուեցին լայնածաւալ Միութեան բոլոր վայրերում: Երեք ամիս անընդ-

հատ ֆիլմը ցուցադրուեց Մոսկուայում»: Գրել է «Պետկինո»-ի տնօրէնը եւ ապա, Երեւանում կայացած առաջին ցուցադրման մասին յուշել է..

«Նայելի» կինոթատրոնի շէնքում կազմակերպուած ֆիլմի հասարակական դիտումը վեր էր ածուել աղբային կինոարտադրութեան հիմնադիր հանգէսի: /.../ Ֆիլմը երաժշտութեամբ ուղեկցուած էին դուբլեւհարները՝ ուստա Մարգարի Գլխարկութեամբ, եւ դաշնամուրային Թրիօ՝ Լեւոն Սոնյա-Էյնաթեանի դեկալարութեամբ»:

Ֆիլմի ունեցած տնտեսական յաջողութեան մասին նոյն հատորի մէջ կարդում ենք՝ «Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն փաստը, որ Նամուս ֆիլմը դարձաւ տնտեսական տեսակետից շատ ձեռնտու նկար: Նրա արտադրութեան վրայ (բոլոր պատճէններով՝ հանդերձ) ծախսուել է ընդամենը 42-000 ռ., մինչդեռ առաջին երկու տարուայ լրիւթացում նա վերադարձրել է «Պետկինո»-ին մօտ 480-000 ուսուցիչ: Այսպիսով, անհրաժեշտ նիւթական բազա ստեղծուեց նոր ֆիլմերի արտադրութեան համար»:

Բեկ-Նազարեանը իր յուշերում, Դեղնուտուց մի քանի տարի յետոյ, իր աշխատանքի մասին հետեւեալ կարծիքն է յայտնում. «Իմ մտադրացումները լրակատար չափով մարմնաւորել ինձ առաջին անգամ յաջողուեց Նամուս ֆիլմում»:

«Ապագայ ֆիլմի ցնարը կարծէք ինքն իրեն ծնուեց: 20-ական թուականների առաջին կեսում ցնարը գրելու տեխնիկան

տակաւ ու տնտեսական յաջողութեան եւ յատկապէս Մոսկուայում ունեցած ընդունելութեան բերումով է միայն, որ 1926 թվին «Պետկինո»-ն վերակազմութեան է ենթարկուել ու կոչուել է «Հայկինո» («Արմէնկինո») . այսինքն իրաւաւոր է համարուել աղբային արտադրական միակոր համարուել:

Համաձայն անուանի ամերիկացի ֆիլմի պատմաբան Ճէյ Լէյտայի, որ Մոսկուայի շարժարտեսութիւնը դարձրում ուսանել էր Սերգէյ Էյզենշտայնի վարած դասարաններում ու լաւատեղեակ էր Սորոս. Միութեան ֆիլմի արխիւների մէջ պահուող նիւթերին, Նամուս-ի հանրային ցուցադրումը Մոսկուայում՝ սկսուել է փակ դիտումից չորսուելէս ամիս յետոյ՝ 1926թ. Հոկտեմբեր 4ին (6):

1925-1927 տարիներում, Բեկ-Նազարեանի անձամբ կամ հսկողութեամբ, Հայաստանում նկարահանած ֆիլմերի մէջ, ցայտուն կերպով դեռ նկատուում է, նախախորհրդային ժամանակաշրջանի կեանքի հարազատ շունչն ու հոգին: Այդ ֆիլմերը իրենց գեղարվեստական արժանիքներից զատ ժողովրդագրական, պատմական եւ քաղաքական առումով եւս վաւերագրական արժէք ունեն եւ դանազան հարցերի նկատմամբ կարելի փաստեր են ներկայացնում: Դրանք բոլորն էլ լուրջ ուշադրութեան արժանի գործեր են: Հրատապ է որ մինչ մեզ հասած ֆիլմերի պահպանումը, վերականգնումն ու ցուցադրումը լուրջ առնուի: Այդ բերումով այժմ պիտի ըննարկենք Նամուս ֆիլմի վերականգնման ու հաստատման նկատմամբ մինչ այժմ ցուցաբերուած վերաբերմունքը:

1969-Ի ՕՐԻՆԱԿԸ

Այս նոր տարբերակի սկզբում, ՆԱՄՈՒՍ վերնագրից անմիջապէս յետոյ, 1940թ. Օգոստոս 22ի նոր հրամանով «վերանայուած Արեւելեանական» գրելակերպով դրուած տողերը յուշում են. «Այս կիմոնկարը հայկական առաջնակին է ստեղծված է հայ մեծ վիպասան Ալեքսանդր Շիրվանզադէի երկի թեմայով:

Ֆիլմը բեմադրել է անվանի կիմոնեմիսյոր Համո Բեկնազարեանը, հայ բեմի ընթացքում դերասանների մասնակցութիւնը 1925 թ-վականին:

Կիմոնկարը վերականգնված ել ձայնագրված է "Հայֆիլմ" կիմոնեմիսյորում 1969 թ-վականին: Այս տողերին յաջորդող՝ «Սեմարի հեղինակ ել ռեժիսյոր Համո Բեկնազարեան» գրութիւնը, իր գրելակերպով անմիջապէս բանիմաց ընթերցողին բացայայտում է, որ ֆիլմի միւս գրութիւններն եւս «վերանայուած» են ու 1925 թուականի բնօրինակին չեն համապատասխանում:

«Արմէնֆիլմ»-ի կողմից Լեւոն Իսահակեանի (7) դեկալարութեամբ «վերականգնված» Նամուս-ը, իրականում իր ենթագրերից զրկուած, հնչիւնային ֆիլմի կաղապարի մէջ առնուած, վերայարկուած (կրիմ մեմուաժուաժ) օրինակ է: Ֆիլմի վերջում է միայն, որ կարդում ենք. «Կիմոնկարը վերականգնել է ռեժիսյոր Լեւոն Իսահակեանը» եւ ֆիլմին կըցւած երաժշտութիւնը յորինել են չորս «կոմպոզիտորներ»:

Լ. Իսահակեանը, երաժշտութիւնից զատ, ֆիլմի ձայներիցի մասն է դարձրել, բացատրական միջանկեալ ենթագրութիւնների զուգաբովանդակութիւնը: Դրանց պատկերային ներկայութիւնը «ձայն» լի վերածելով, յաւելնորդ ու անտեղի խօսքերի հետ ֆիլմին է կցել, բընական ձայներից համադրուած ձայներից միակցելով: Այդպիսով, մարդկային ձայներից զատ, լսելի են դարձել ջրն, հաւ, քաղաղ եւ այլն...

Այս մտադրացումն իրագործելու համար «վերականգնված ել ձայնագրված» օրինակի հեղինակները, ստիպուած խաւտել են ըստ ժամանակի պայմանականութեան, ամէն մի վայրկեանում 18 կամ 19 պատկերով նկարահանուած համա ֆիլմերի ցուցադրմանը առնչուող համապատասխան պարտադիր հարկադրանքները: Այսինքն՝ ֆիլմին հնչիւնային երկ կցերու համար, նրանք պարտադրուել

Են Նամուս-ը ամէն մի վայրկեանում 24 պատկերի անցումով ցուցադրել: Փանի տը 6 կամ 5 պատկերի պակասը տեսնիկական արդի միջոցներով լրացնելու համար յաւելեալ աշխատանք չի տարուել ու պատկերներ թիւը ամէն մի վայրկեանի մէջ բաւարար թուի չի հասցրուել, «Վերականգնված եւ ձայնագրված» օրինակը նայելիս, ամբողջ ֆիլմի ընթացքում դիտողը չարժումները բնական ընթացքով չի տեսնում եւ դրանք նրա աչքին աւելի արագ են երեւում քան դիտուել են ժամանակին՝ համար ֆիլմերի ցուցադրման օրերին:

Կարճ՝ արձագանգելով եւ տեղիք տալով, իրենց ժամանակաշրջանում ֆիլմի վերանորոգման նկատմամբ, Սովետական երկրներում կիրառուող «վերականգնում» կոչուող, ոչ գիտական սկզբունքներին, «Արմէնֆիլմ»-ում անբարեխիղճ կերպով խախտել ու աւելի են Բեկ-Նազարեանի երկը: Կատարուած միջամտութիւնների բերումով, Նամուս-ը գրկուել է իր բուն կերպարանքից, պատմողական շարադրանքից ու զարկերակից. այսինքն կորուստի է տրուել Բեկ-Նազարեանի ստեղծած իւրայատուկ կերպով «խօսուն», շարժարեւտի համար լեզուն ու դիտողին է ներկայացուել հեղինակի տաղանդին անհարազատ մի ֆիլմ: Դրա հետեւանքով, նոր տարբերակը վերջին տասնամեակներում դիտողները, բուն երկի մասին թերի դաժմար են կազմել:

Ցաւօք սրտի սկսեալ 1969ից, յիշուած «վերականգնված եւ ձայնագրված» տարբերակը ցուցադրուել է բազմաթիւ երկրներում (Անգլիա, Իտալիա, Ամերիկա, Ֆրանսիա, Իրան, Լիբանան եւ այլն): Դրանից բացի, այն առանց որեւէ գիտական բացատրութեան, ու պարզաբանութեան, մտցրուել է միջազգային մի քանի ֆիլմադարանների հաւաքածոների մէջ ու ցուցադրուել է հայկական շարժարեւտին նուիրուած փառատօնների ծրագրերում: Նման անբարեխիղճ նորոգումների ու դրանց առնչուող խնդիրների մասին ժամանակին արտայայտուել ու ահազանգ ենք հնչեցրել Փարիզ՝ Փոնտփիլոս Կենտրոնում կայացած հայկական ֆիլմերի ցուցադրման օրերին (8):

2005-ի ՕՐԻՆԱԿԸ

Յոյս ունէինք, որ վերջերս Եւրոպայում ԱՐԹԻ հեռուստատեսութեան կայանի հովանաւորութեամբ ու Ռուսաստանի Գոսֆիլմֆոնդ-ի եւ Հայաստանի Ազգային ֆիլմադարանի մասնակցութեամբ, ինչպէս նաեւ Հայֆիլմի, Փարստայդ ու Զ.Զ. Ընկերակցութիւնների եւ բազում այլ անհատների օժանդակութեամբ «նորոգուած» Նամուս-ը, սրբազան լինէր նախապէս կատարուած աղէտը...

Բայց աւագ... Նոր օրինակի վրայ նախ նշմարուում են Գոսֆիլմֆոնդ-ի մօտ պահուող, 1926 թվականի տարբերակի հետքերն ու տուեալները: Սակայն չուսող օրինակը հակասում է ուսերէն օրինակին քանի որ միաժամանակ, միջանկեալ ենթադրելի վերահաստատումով, այն պատրանք է ըստեղծում իրեն թէ հայերէն օրինակի հիման վրայ է վերականգնուած: Վստահ գիտենք, որ իրականում հայերէն բնօրինակի միջանկեալ ենթադրելի պատրաստուած են 1922 թուի Մարտ 4-ի հրամանով պարտադրուած «Արեղեանական» կոչուած գրեկակերպով:

Այս յոյժ կարեւոր փաստը, որ ժամանակին արձանագրուել ու պահուել է ֆիլմի վրայ, Նամուս-ի «վերանորոգողները» անպատասխանատու կերպով, ընտելութեամբ, առանց որեւէ նշումի, վերափոխել ու կոծկել են այսօրուայ դիտողներին:

Ենթադրելի գրեկակերպը պատմականօրէն, թէ՛ ուղղագրական եւ թէ՛ գեղագիտական առումով, նոյնքան կարեւոր ու «խօսուն» փաստ է, որքան ֆիլմի մէջ նկարուած նիստ ու կացը: Զմոռանալք որ այդ գրեկակերպով, այսպէս ասած ուղղագրութեամբ ու տառատեսակով, երկու տասնամեակ՝ 1922-1940 թթ., Հայաստանում հայ մտաւորականը, յանուն անգրագէտ մի ամբողջի, պարտադիր կերպով անգրագիտութեան էր մատնուել: Ֆիլմը վերականգնողները ճիշդ են նկատել, որ միջանկեալ ենթադրելի մէջ կիրառուած գրեկակերպով ներկայացուած հայերէնը, թէ՛ Հայաստանում եւ թէ՛ այլուր, այսօր ոչ ոք չպիտի կարողանայ կարդալ. սակայն փաստը մէջտեղից հանելով ու առանց որեւէ նշումի այն մի երկրորդ ոճերով՝ 1940թ. Օգոստոս 22-ի նոր հրամանով «վերանայուած Արեղեանական» գրեկակերպով փոխարինելով, նրանք կրկնակի խախտել են պատմական ճշմարտութիւնը: Յարգելու համար պատմականը, կարկն էր որ գոնէ ֆիլմի սկզբում (նշուէր կատարուածը: Անխոհեմ, անազնիւ լուծութեան եւ նման վերաբերմունքների բերումով է, որ մեր մշակութեային հարցերը իրենց իրական, ապրած

ժամանակի հարազատ դիմագծով չեն փոխանցուում գալիք սերունդներին ու հետըզհետէ մոռացութեան տարուելով, տգիտութիւն է տարածուում ամէնուր:

Գալով ֆիլմի հնչունային կառոյցին, նախ պարզապէս հարկ ենք համարում շեշտելու, որ Բեկ-Նազարեանի համար շրջանի բոլոր ֆիլմերը, դեռ մինչ օրս կարօտ են մնացել զգայուն ու գործօն ձայներից ունենալու: Այս օրինակը եւս բացառութիւն չէ կազմում եւ 1969ի տարբերակի պէս երաժշտական նոր յօրինուած ձայներից աւելի: Այս անգամ չորս «կոմպոզիտորներ»՝ փոխարէն, երաժշտական համադրումը մէկ հոգու՝ Անահիտ Սիմոնեանի երեւակայութեան արդիւնքն է: Վերջինս հակառակ իր ճոռով՝ «երաժշտութիւնը միշտ սկսում ու աւարտում է լուծեամբ» արտայայտութեան եւ կատարած աշխատանքների յաւակնոտ ցուցակին, որ հրատարակել է տուել ֆիլմի կապակցութեամբ ԱՐԹԻ-ի լոյս ընծայած տեղեկատու գրքոյկում, անկարող է եղել լմբոնել Բեկ-Նազարեանի երկի ընտելութեան մէջ բանող լեզուն ու ներքին կառոյցը: Նա իր տիրական, անճաշակ, կոպիտ, կարկտանային երաժշտական կտորների միջամտութեամբ ու ձայնային համադրութիւնների անխմստ ներկայութեամբ, խախտում է այս օրինակի մէջ վերականգնուած Նամուս-ի բուն շարակցումն ու լեզուն: Սիմոնեանի ունեցած փորձառութիւնը, Օրսէի թանգարանում համար ֆիլմերի ցուցադրման պահին յանապտառատից երաժշտութիւն նշաւադրու գործում եւ դեռ ուղէն ստացած դնահատանքների ու մրցանակների ցուցակը, մեզ չպիտի տաւորեն ու լռեցնեն, որպէսզի այս ֆիլմին կցուած ծայր աստիճանի «հարեւանցի» կերպով ի մի բերւած երաժշտների բանակն լսելիս, մեր բոլորքի ձայնը չբարձրացնենք:

Բեկ-Նազարեանի Նամուս-ի շարահիւսութիւնն վայելելու, դրա մէջ զգացող երաժշտութիւնն ըմբռնելու, գնահատելու համար, խորհրդադրելի է որ Նամուս-ը հեռուստատեսութեամբ համասփոխուելու պահին, դիտողները գոցեն ցրուող ձայնը եւ ֆիլմը դիտեն առանց այդ՝ «նոր յօրինուած» ու կցուած երաժշտութեան:

Ինչ վերաբերում է համար ֆիլմերի վայրկեանը 18-19 պատկերից հնչունային ֆիլմի 24 պատկերի անցումին, այս օրինակում ամէն մի վայրկեանի մէջ փորձուել է 5 կամ 6 պատկերների յաւելումով չտեղի արագ ընթացքի մէջ մտնող շարժումների խնդիրը: Այս հարցում եւս «վերանորոգողները» միշտ չէ տը յաջողել են: Նրանք յաճախ միեւնոյն նկարը երկուից աւելի անգամ վերատպելով, պատճառ են եղել որ որոշ նկարների ու հատուածների մէջ, ֆիլմի ցուցադրու-

թեան ընթացքում պատկերների միջեւ երբեմն կարճատեւ դադարներ ստեղծուեն ու թրթոցումներ յառաջանան:

Մեզ համար տարօրինակ է, որ «վերանորոգման» կապակցութեամբ վերը յիշուած հաստատութիւնները եւ յատկապէս Հայաստանի Ազգային ֆիլմադարանը, որ լատատեղով էր յիշուած բոլոր հարցերին, նման վրիպակների նկատմամբ անտարբեր են գտնուել ու յատկապէս վերջինս, անկարող է մնացել իրապէս վերականգնել տալ Նամուս-ի հայերէն հարազատ օրինակը: Ապագային, զանազան արխիւների մէջ պահուող հայկական ֆիլմերի վերականգնումները յաջող ընթացքի մէջ դնելու համար, կարեւոր է, որ նախապէս լրջօրէն վերանայուեն բոլոր խնդիրները եւ վերացուեն խանգարող, նոր աւեր ու թիրիմացութիւն յառաջանող վերաբերմունքները:

ԱՐԹԻ ԵՒ ՆԱՄՈՍ

Նոյեմբեր 2005, Փարիզ

- (1) Georges Sadoul — HISTOIRE GENERALE DU CINEMA, Vol. 5 (Denoel) 1975.
- (2) Հայերէն քարտանքայինը հրատարակուել է 1968ին (Երեւան):
- (3) Դ. Դեմուսի, Ուրուգուէի Հայաստանի Կրեմատոգրաֆիայի Պատմութեան (1961):
- (4) Իվան Պրեմստիանին (1870 - 1959). աշխատել է նաեւ Հայաստանում եւ նկարահանել է մի քանի ֆիլմեր՝ Զամար (1928), Անուշ (1930), Անբան (1932): Նախապէս, 1917 - 1918 թւերին, Բեկ-Նազարեանը Ռուսաստանում եւ վրաստանում, իրեն դերասան իր մասնակցութիւնը էր բերել նրա մի քանի ֆիլմերին:
- (5) Բեկ-Նազարեանի ուսերէնով գրւած ցեմարը գտնուել ու պահպանուել է շուրիւ Հայաստանի Ազգային ֆիլմադարանի նախկին տնօրէն՝ Գարեգին Զաւոյեանի:
- (6) Jay Leyda — KINO, (Princeton University Press), 1983.
- (7) Գիւմրեցի Խաչակեան գերդաստանից, որից սերուել է նաեւ Աւետիք Խաչակեանը:
- (8) Տե՛ս. «Յաւադ-Միտք եւ Արուստ», 1993, Դեկտ. 5:
- (9) Համասփոխուելու է 2005 թուի Դեկտեմբերի 9-ին (լոյս ի 10ին), ժամը 00-15ին ԱՐԹԻ կայանից:

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵՒԻ ԿԱՐԾԻՔԸ «ՆԱՄՈՒՍ» ՖԻԼՄԻ ՄԱՍԻՆ (*)

«Նամուս» նկարի մէջ նախ եւ առաջ ինձ դուր եկաւ ցեմարիստի ծայր աստիճան խելացի եւ ուղադիր մօտեցումը իմ վէպի նկատմամբ: Վառ եւ հիւթեղ բաժիններով է պատկերուած հիմնական դադարիւր՝ վայրենի «աղաթ»ի իշխանութիւնը, 1860 թվականի Շամախու շուկայի փրկիւտայութիւնը, հայ կնոջ ճշնոյթը: Գեղարուեստական գրականութեան նկատմամբ նման մօտեցում եւ քիչ եմ հանդիպել Եւրոպայում եւ Ամերիկայում ուր էժանադին հնարների ետեւից ընկած աղաւաղում են երկի դադարիւր: Բնագիրը մանրակրկիտ ուսումնասիրւած է, դարաշրջանն ու բարձրը պատկերուած են ճիշտ եւ գունեղ. տեսարանները հմտութեամբ են ընտրուած: Առանձին բացերը չեն խանգարում ընդհանուր համադրումն ու ռիթմը եւ եւ միայն կարող եմ հաստատել, որ Հ. Բեկ-Նազարեանը արտիստական բարձր ճաշակ ունի: Ամենակարեւորն այն է, որ նա

պահպանել է չափի զգացումը եւ չի տարւել պնդանքներով: Ցաւալի է միայն, որ բաց է թողնուած դուքանում մուշտակի հետ կապուած բնորոշ տեսարանը ուր հանդիպում են Ռուստամն ու Սէյրանը: Ինչ վերաբերում է դերակատարներին, ապա տղամարդկանց կազմում, ըստ ինձ, բացի Արեղեանից (Բարիսուզար), լուսագործ տեղը պիտի յատկացնել Հրաչեային [Ներսիսեան] (Ռուստամ), որը Արեղեանի նման, պատկերուող տիպի նկարագիրը տուել է բնական ու առանց չափազանցութեան: Բնորոշ են նոյնպէս Մամիկոնեանը (վարձապետի եւ թաւադայի դերերում) եւ իմ չանեանը (Բազար): Սամեղեանի (Սէյրան) աչքառու արտաքինը շատ է նպաստել նրա խաղին: Կանացի տիպարներից բոլորից շատ ինձ դուր եկաւ Մանուշարեանը խնամախօսի դերում: Շահնարարեան - Տատիկեանը չափազանց սազող արտաքին ունի, գեղեցիկ ու փխրուն Սուսանի համար: Շատ ինչ-

նատիպ են նաեւ Մայսուրեանը (Մարիամ) եւ Յամիկը (Գիւնաղ):

Օգտուում եմ առիթից, որպէսզի երախտագիտութիւնս յայտնեմ «Հայկիւն»-ին, որն իր առաջին ֆիլմի համար ընտրել է անցեալ ժամանակների դաժան բարձրը պատկերող իմ երկը:

*- Այս տողերը Շիրվանզադէին գրել է Նամուս-ի Մոսկուայում 1926 թ. տեղի ունեցած Մայիս 16-ի փակ դիտումից յետոյ՝ Մայիսի 25-ին: Ռուսերէն լեզուով գրուած քննադիր գտնուել է Համո Բեկ-Նազարեանի անձնական արխիւում: Վերջինս, 1964 թուին դրանից մի քանի կարգ մէջքերումներ է արել իր Յուզէր Դերասանի եւ Կինոօթիսէօրի գրքում: Շիրվանզադէի տողերը առաջին անգամ լոյս են տեսել Սովետական Արուստ ամսագրում, Գրիգոր Զախրեանի քարտուստում: Այստեղ տպագրուում է նոր քարտուստում: